

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»
(ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ)

Η ευδαιμονία της ειρήνης και η σκαιοτήτα του πολέμου όπως αποτυπώνονται στον Επιτάφιο και τα Κερκυραϊκά του Θουκυδίδη

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Της

Μαρίας Χ. Μαργαρίτη

Διπλωματούχου Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου,
2016

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Ξανθάκη-Καραμάνου Γεωργία, Ομότιμη Καθηγήτρια της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

Συνεπιβλέποντες: Μαρκαντωνάτος Ανδρέας, Αναπληρωτής Καθηγητής της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.
Κωνσταντινόπουλος Βασίλειος, Αναπληρωτής Καθηγητής της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας Καθηγητής του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Καλαμάτα, Απρίλιος 2016

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	3
1. Ιστορικό περίγραμμα	4
2. Οι δημηγορίες στην Ιστορία του Θουκυδίδη	8
3. Ο Επιτάφιος ως δημηγορία	10
3.1 Η θεωρία της απολογίας για την περικλεική πολιτική	10
3.2 Η θεωρία του ιδανικού προτύπου	11
3.3 Η θεωρία της απομυθοποίησης	12
3.4 Η θεωρία του Finley	13
3.5 Συμπέρασμα	13
4. Ο Επιτάφιος λόγος ως θεσμός	14
5. Η ανάδειξη των ιδανικών της ειρήνης μέσα από το περιεχόμενο του Επιταφίου Λόγου	15
5.1 Προοίμιο (Κεφ.35).....	15
5.2 Οι θεμελιωτές της ευδαιμονίας: πρόγονοι (36, 1-2)-σύγχρονη γενιά (36, 3)	17
5.3 Έπαινος του αθηναϊκού πολιτεύματος (Κεφ. 37)	22
5.4 Έπαινος των αθηναϊκών τρόπων ζωής (Κεφ.38)	31
5.5 Ανειμένη δίαιτα και πολεμική ετοιμότητα (Κεφ.39).....	35
5.6 Το συνταίριασμα θεωρίας και πράξης σε περιόδους ειρήνης και πολέμου (Κεφ.40)	41
5.7 Ανακεφαλαίωση του ύμνου της πολιτείας και των τρόπων Έπαινος νεκρών (Κεφ.41) 50	
6. Κριτική θεώρηση του Επιταφίου	54
7. Ο πόλεμος στον Θουκυδίδη	57
8. Θουκυδίδης και πολιτικός ρεαλισμός.....	59
9. Η έναρξη του Πελοποννησιακού Πολέμου	63
10. Οι διάδοχοι του Περικλή και τα νέα πολιτικά ήθη.....	68
11. Η αποστασία της Μυτιλήνης	69
12. Ο Κερκυραϊκός Εμφύλιος.....	83
13. Η Παθολογία του πολέμου.....	90
14. Κριτική θεώρηση της Παθολογίας	103
15. Ο Διάλογος των Μηλίων	104
16. Κριτική θεώρηση του διαλόγου Μηλίων-Αθηναίων.....	114
17. Η Εκστρατεία στη Σικελία.....	118
Συμπέρασματα	126
Βιβλιογραφία	130

Εισαγωγή

Επίκεντρο της ιστορικής ανάλυσης του Θουκυδίδη είναι η άνοδος και η πτώση της αθηναϊκής ηγεμονίας¹, όπως συνάγεται από την προσήλωση του ιστορικού στην ανάδειξη των παραμέτρων που σηματοδοτούν την ακμή και την παρακμή της Αθήνας. Το δίπολο ακμή-παρακμή παρουσιάζεται άμεσα συναρτημένο με την ειρήνη και τον εμφύλιο πόλεμο, απότοκο των οποίων είναι η ευδαιμονία και η δυστυχία αντίστοιχα. Ο ιστορικός έμμεσα αναδεικνύει τα αγαθά της ειρήνης μέσα από έναν επιτάφιο λόγο που εκφωνήθηκε στην αρχή ενός πολέμου - του Πελοποννησιακού - προς τιμή των πρώτων νεκρών. Τη σκαιοτήτα του πολέμου την αποκαλύπτει εναργέστατα μέσα από την Παθολογία(3.82-83) που αποτελεί ένα διαχρονικής εμβέλειας κείμενο, στο οποίο ο Θουκυδίδης ανατέμνει την ανθρώπινη φύση για να αναδυθεί στο προσκήνιο η νοσηρότητα της.

Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι στη συνολική σύνθεση της *Ιστορίας* του Θουκυδίδη η διάρθρωση της αφήγησης υλοποιείται μέσω της αντίστιξης διαφόρων αφηγηματικών τμημάτων². Η τεχνική αυτή οδηγεί τον αναγνώστη να ερμηνεύει τα γεγονότα βασιζόμενος σε άλλα που συνδέονται οργανικά μαζί τους³. Στην παρούσα εργασία η ανάλυση θα επικεντρωθεί στην αντίστιξη πολέμου και ειρήνης αλλά γύρω από αυτή θα παρουσιαστούν και επιμέρους θέματα που συνδέονται οργανικά με το κεντρικό θέμα.

Αρχικά θα καταδειχθεί η ευημερία της δημοκρατικής Αθήνας μέσα από τον *Επιτάφιο*, αφού πρώτα τοποθετηθεί το έργο στο ιστορικό πλαίσιο εντός του οποίου γεννήθηκε και εξετασθεί ως κειμενικό είδος που επιτελεί μία συγκεκριμένη λειτουργία. Επειδή τόσο η εκφώνηση όσο η συγγραφή του *Επιταφίου* απασχόλησαν την έρευνα, κρίθηκε σκόπιμο να γίνει μία αναφορά στις απόψεις που διατυπώθηκαν για την πατρότητά του, για να μπορούμε εν τέλει να μιλάμε για μία πνευματική συνάντηση δύο κορυφαίων προσωπικοτήτων της αρχαιότητας, του Θουκυδίδη και του Περικλή.

Αφού διαγραφεί η ιδεατή ειρηνική πολιτεία, άρρηκτα δεμένη με την προσωπικότητα και την πολιτική του Περικλή, θα περάσει σε πρώτο πλάνο ο πόλεμος που είναι και το κύριο θέμα της ιστορικής αφήγησης του Θουκυδίδη. Θα γίνει μία σύντομη αναφορά στο πώς τον παρουσιάζει στο έργο του ο ιστορικός και θα ακολουθήσει ιδιαίτερη μνεία στην αλλαγή του

¹ Hornblower (2003) 15.

² Marincola (2001), όπως αναφέρεται σε Ρεγκάκο (2009) 203.

³ Ρεγκάκος (2009) 202.

πολιτικού σκηνικού στην Αθήνα μετά το θάνατο του Περικλή. Πρωταγωνιστικό ρόλο θα παίξουν οι διάδοχοι του που θα ασκήσουν δημαγωγική, φιλοπόλεμη και επεκτατική πολιτική. Ως δείγμα του νέου πολιτικού ήθους θα παρουσιαστούν οι δημηγορίες Κλέωνα-Διοδότου οι οποίες θα αποτελέσουν την εισαγωγή στον πολιτικό αμοραλισμό που ρεαλιστικά θα παρουσιάσει ο Θουκυδίδης στον Κερκυραϊκό Εμφύλιο.

Μετά από μια σύντομη αναφορά στα γεγονότα της εμφύλιας διαμάχης στην Κέρκυρα θα ακολουθήσει η παρουσίαση της Παθολογίας που αποτελεί μία διαχρονικής εμβέλειας ανάλυση του πολέμου. Τα όσα ο Θουκυδίδης υποστηρίζει στην Παθολογία για την ανθρώπινη φύση θα τα δούμε να επιβεβαιώνονται με τρόπο δραματικό στο διάλογο των Μηλίων. Ολοκληρώνοντας την παρουσίαση θα αναφερθούν συνοπτικά το τέλος της Σικελικής εκστρατείας και ο αντίκτυπος της ήττας του 404 π.Χ στην πόλη των Αθηνών. Η ευδαιμονία που κατέκτησε η αθηναϊκή πολιτεία ως απότοκο υψηλής ποιότητας πολιτισμού συνυφασμένου με ειρηνικά έργα, θα χαθεί κάτω από την αλωτική δύναμη του πολέμου η έκβαση του οποίου θα προσδιορίσει την ιστορική πραγματικότητα, δημιουργώντας νέα δεδομένα στον ελλαδικό χώρο.

1. Ιστορικό περίγραμμα

Μελετώντας την *Ιστορία* του Θουκυδίδα διαπιστώνουμε ότι η πόλη των Αθηνών ακολούθησε μία μακρά εξελικτική πορεία μέχρι να γίνει η ηγετιδα δύναμη που κυριάρχησε στον ελλαδικό χώρο. Η σταδιακή ισχυροποίηση της πόλης αποτυπώνεται στην παρέκβαση της Αρχαιολογίας (1.1-1.19) με την οποία ο ιστορικός «σκοπό έχει να καταδείξει την εξέλιξη της προόδου από τις απαρχές έως και τον πόλεμο που περιγράφει⁴». Ο Θουκυδίδης δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην ναυτική ανάπτυξη μιας πόλης. Επισημαίνει ότι λίγο πριν τους Μηδικούς πολέμους πολυάριθμες τριήρεις είχαν οι τύραννοι της Σικελίας και οι Κερκυραίοι : « *ὀλίγον τε πρὸ τῶν Μηδικῶν καὶ τοῦ Δαρείου θανάτου, ..., τριήρεις περὶ τε Σικελίαν τοῖς τυράννοις ἐς πλῆθος ἐγένοντο καὶ Κερκυραίοις ταῦτα γὰρ τελευταῖα πρὸ τῆς Ξέρξου στρατείας ναυτικὰ ἀξιόλογα ἐν τῇ Ἑλλάδι κατέστη⁵* ». Οι Αθηναίοι και οι Αιγινήτες είχαν λίγα πλοία και δεν ήταν αξιόλογες ναυτικές δυνάμεις: « *Αἰγινήται γὰρ καὶ Ἀθηναῖοι, καὶ εἴ τινες ἄλλοι, βραχέα ἐκέκτηντο⁶* ». «Η αναφορά στην εκστρατεία του Ξέρξη αφήνει να εννοηθεί ότι η περσική

⁴ Romilly όπως αναφέρεται σε Πόθου(2006)23.

⁵ Θουκ.1.14.2.

⁶ Θουκ.1.14.2.

εισβολή υπήρξε ένας σταθμός για την εξέλιξη της αθηναϊκής δύναμης :πριν από αυτήν η Αθήνα δεν ήταν αξιόλογη δύναμη ,ενώ ύστερα από αυτήν αναπτύχθηκε με απίστευτα ραγδαίους ρυθμούς.⁷»

Η δημιουργία ισχυρής ναυτικής δύναμης και η οχύρωση της Αθήνας ήταν αποτέλεσμα της πολιτικής του Θεμιστοκλή. Όταν ο Θεμιστοκλής ήταν άρχοντας το 493-2π.Χ., ανέλαβε την πρωτοβουλία για την κατασκευή του λιμανιού του Πειραιά και έθεσε τα θεμέλια της αθηναϊκής θαλασσοκρατορίας⁸. Ενώ αναμενόταν η επίθεση των βαρβάρων έπεισε τους Αθηναίους, που βρίσκονταν σε πόλεμο με τους Αιγινήτες, να κατασκευάσουν πλοία. Με τα πλοία αυτά πραγματοποίησαν τις ναυμαχίες εναντίον των εχθρών:«*Αθηναίους Θεμιστοκλῆς ἔπεισεν Αἰγινήταις πολεμοῦντας, καὶ ἅμα τοῦ βαρβάρου προσδοκίμου ὄντος, τὰς ναῦς ποιήσασθαι αἴσπερ καὶ ἐναυμάχησαν*⁹». Το 479 π.Χ. μερίμνησε για τον επαναστασιασμό του Πειραιά.¹⁰ Η πολιτική αυτή ενδυνάμωσε αφενός την ίδια την πόλη, αφετέρου έδωσε τη δυνατότητα για αμυντική κάλυψη του νησιωτικού χώρου και των παραλίων της Μ.Ασίας.

Έτσι μετά την ήττα και την αποχώρηση των Περσών από την Ελλάδα, έγινε προσπάθεια να προστατευτεί ο ελλαδικός χώρος από μελλοντικούς κινδύνους. Οι Αθηναίοι έγιναν οι πρωτεργάτες στη δημιουργία της αθηναϊκής συμμαχίας που αρχικά ήταν ένας θεσμός αμυντικός. Η συνεχής πολεμική δραστηριότητα δεν ήταν ευμενώς αποδεκτή από τους συμμάχους που τελικά προτίμησαν να δίνουν χρηματική εισφορά αντί για στρατό ή στόλο: «*Αθηναῖοι δὲ ναῦς τε τῶν πόλεων τῷ χρόνῳ παραλαβόντες πλὴν Χίων καὶ Λεσβίων, καὶ χρήματα τοῖς πᾶσι τάξαντες φέρειν. καὶ ἐγένετο αὐτοῖς ἐς τόνδε τὸν πόλεμον ἡ ἰδία παρασκευὴ μείζων ἢ ὡς τὰ κράτιστά ποτε μετὰ ἀκραιφνοῦς τῆς ζυμμαχίας ἦνθησαν*¹¹». Οι Αθηναίοι σταδιακά κυριάρχησαν στη θάλασσα ενώ αυξήθηκε η πολιτική επιρροή τους. Όσο η Αθήνα ενισχυόταν τόσο αύξανε ο ανταγωνισμός με τη Σπάρτη. Ο Κίμων που αναδείχθηκε στην πολιτική σκηνή μετά την εξορία του Θεμιστοκλή προωθούσε την ιδέα της φιλίας με τη Σπάρτη. Ωστόσο βρέθηκε αντιμέτωπος με την αντιπολίτευση των δημοκρατικών, που δεν είχαν την ίδια αντίληψη για τις σχέσεις με τη Σπάρτη και που τελικά επικράτησαν. Ο Εφιάλτης, ηγέτης των δημοκρατικών, με πολιτικό πραξικόπημα κατήργησε τις αρμοδιότητες του Αρείου Πάγου που ήταν το προπύργιο του αριστοκρατικού πολιτεύματος. Η ενίσχυση της Εκκλησίας του δήμου και της Βουλής των Πεντακοσίων

⁷ Πόθου(2006)196.

⁸ Πόθου(2006)198.

⁹ Θουκ.1.14.3

¹⁰ Πόθου(2006)198.

¹¹ Θουκ.1.19.

μετατόπισαν την εξουσία στις κατώτερες τάξεις. Ακολούθησε ο εξοστρακισμός του Κίμωνα αλλά και η δολοφονία του Εφιάλτη. Η πόλωση μεταξύ δημοκρατικών και ολιγαρχικών είχε πάρει επικίνδυνες διαστάσεις.

Την αρχηγία του δημοκρατικού κόμματος ανέλαβε ο Περικλής ο οποίος ως επικεφαλής του δημοκρατικού κόμματος και της αθηναϊκής πολιτικής ενεργοποιήθηκε από το 461 ως το 429 π.Χ. Ο Περικλής προέβη σε εσωτερικές μεταρρυθμίσεις, όπως η μισθοφορία των αξιωμάτων, η δυνατότητα εκλογής και των ζευγιτών στο αξίωμα των αρχόντων, ο υπολογισμός όχι μόνο της ακίνητης αλλά και της κινητής περιουσίας που επέτρεπαν τη συμμετοχή των λαϊκών στρωμάτων στην άσκηση της εξουσίας και έκαναν το πολίτευμα δημοκρατικότερο. Η εξωτερική πολιτική του συνίστατο σε αγώνα εναντίον των Περσών, εκστρατεία στην Αίγυπτο, σε άσκηση ηγεμονικής πολιτικής με στόχο τη Σπάρτη, κάτι που σήμαινε δημιουργία αμυντικού συστήματος από ηπειρωτικές πόλεις, και σε άσκηση ηγεμονικής πολιτικής απέναντι στα μέλη της συμμαχίας.¹²

Το 454 π.Χ. μετέφερε το ταμείο της συμμαχίας από τη Δήλο στην Αθήνα πράγμα που επισημοποίησε το δικαίωμα της Αθήνας να διαχειρίζεται τις εισφορές των συμμάχων όπως αυτή ήθελε. Για την προστασία της πόλης κατασκεύασε τα Μακρά Τείχη. Επιπλέον υλοποίησε το φιλόδοξο οικοδομικό του πρόγραμμα με τα χρήματα των συμμάχων, πολλαπλασίασε τις κληρουχίες και κατέστειλε τις αποστασίες στη Σάμο και στην Εύβοια.¹³ Μετά από τα γεγονότα αυτά η Αθήνα ήταν απροκάλυπτα μία ιμπεριαλιστική δύναμη, απόλυτα εξαρτημένη από τη κυριαρχία στο Αιγαίο. Τα μέτρα που πήρε ο Περικλής ενώ κινούνταν προς την κατεύθυνση της ηγεμονίας, αποσκοπούσαν στην ενίσχυση της δημοκρατίας και διάνοιγαν νέες προοπτικές στον πολίτη, προοπτικές που δεν είχε είκοσι χρόνια πριν. Απέναντι στις υποταγμένες πόλεις η Αθήνα τηρούσε αυστηρά μετριοπαθή στάση και διατυπώθηκε η άποψη ότι είναι σχεδόν δικαιολογημένο αυτό που υποστηρίζεται στον *Επιτάφιο* ότι η πόλη προσέφερε περισσότερα ευεργετήματα από όσα αποκόμιζε.¹⁴

Οι σχέσεις Αθήνας-Σπάρτης μεταξύ του 460 π.Χ. και του 445 π.Χ. χαρακτηρίζονταν από εντάσεις και συγκρούσεις για αυτό και η περίοδος ονομάστηκε Πρώτος Πελοποννησιακός Πόλεμος. Το 446/445 π.Χ. οι ειρηνευτικές προσπάθειες του με τη Σπάρτη απέδωσαν και έγινε μεταξύ τους ειρήνη. Συνομολογήθηκαν οι Τριακοντούτεις σπονδαί με τον όρο οι αναφερόμενες

¹² Κωνσταντινόπουλος (2006) 47-52.

¹³ Romilly (2004) 155.

¹⁴ Finley (1988) 38.

διαφορές μεταξύ των δύο παρατάξεων να λύνονται με διαιτησία και καμία από τις δύο συμμαχίες να μη δέχεται στους κόλπους της μέλη της άλλης.¹⁵

Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι το εσωτερικό πολιτικό σκηνικό της Αθήνας όλο αυτό το διάστημα δεν ήταν αρραγές. Υπήρχε οξεία πολιτική αντιπαράθεση μεταξύ δημοκρατικών και ολιγαρχικών που είχαν ως επικεφαλής τον Θουκυδίδη του Μελησία, ο οποίος εξορίστηκε το 443 π.Χ. Ο αγώνας των ολιγαρχικών εναντίον του Περικλή συνεχίστηκε και μετά την εξορία του Θουκυδίδη και περιελάμβανε επιθέσεις σε προσωπικό επίπεδο αλλά και μεθοδευμένες επιθέσεις εναντίον ατόμων του στενού περιβάλλοντος του, του Φειδία και της Ασπασίας - όπως μαρτυρεί ο Πλούταρχος.¹⁶

Ο Θουκυδίδης στην *Ιστορία* του δεν αναφέρεται καθόλου στις εσωτερικές αντιπαλοότητες δημοκρατικών και ολιγαρχικών. Προσεγγίζει τον Περικλή ως τον πολιτικό που θεμελίωσε την ηγεμονία. Τον φέρνει στο προσκήνιο τα δύο τελευταία χρόνια της δράσης του και παρουσιάζει τα πολιτικά επιτεύγματά του. Η επιτυχία του έγκειτο κατά το Θουκυδίδη στην εξισορρόπηση ανάμεσα στους σκοπούς –στην επίτευξη των οποίων απέβλεπε η πόλη– και στα μέσα που διέθετε.¹⁷ Ο Περικλής υπήρξε ο μετριοπαθής αρχηγός μιας ενωμένης δημοκρατίας και όχι παραταξιακός ηγέτης. Η δυνατότητα του να διαβλέπει τα δέοντα, ο πατριωτισμός του και το ότι ήταν «άδωρότατος» ήταν δικλίδες ασφαλείας για το δημοκρατικό πολίτευμα. Η ηγεσία του ήταν αποτελεσματική γιατί διασφάλιζε ένα πλαίσιο ελευθερίας στο λαό ,συγκρατώντας ωστόσο το πλήθος από παρεκκλίσεις: «αἴτιον δ' ἦν ὅτι ἐκεῖνος μὲν δυνατὸς ὦν τῷ τε ἀξιώματι καὶ τῇ γνώμῃ χρημάτων τε διαφανῶς ἀδωρότατος γενόμενος κατεῖχε τὸ πλήθος ἐλευθέρως, καὶ οὐκ ἦγετο μᾶλλον ὑπ' αὐτοῦ ἢ αὐτὸς ἦγε, διὰ τὸ μὴ κτώμενος ἐξ οὐ προσηκόντων τὴν δύναμιν πρὸς ἡδονὴν τι λέγειν, ἀλλ' ἔχων ἐπ' ἀξιώσει καὶ πρὸς ὀργὴν τι ἀντειπεῖν.¹⁸»

Το αντίθετο συνέβαινε στα χρόνια των διαδόχων του. Τότε η ανατροπή των αξιών και η κυριαρχία μιας νέας ηθικής και πολιτικής συνείδησης χωρίς ἴχνος ενδοιασμού είχε αντίκτυπο σε εσωτερικό και εξωτερικό επίπεδο. Στο εξωτερικό ο ασταμάτητος επεκτατισμός των Αθηναίων και η αλαζονεία της αθηναϊκής δύναμης οδήγησαν αφενός σε δικαιολογημένη δυσφορία τους

¹⁵ Κωνσταντινόπουλος (2006) 53.

¹⁶ Κωνσταντινόπουλος (2006) 57-66.

¹⁷ Saïd, Trédé & Boulluec (2001) 253.

¹⁸ Θουκ.2.65.8.

συμμάχους και αφετέρου σε αποστασίες. Ταυτόχρονα καλλιέργησαν ένα αίσθημα ανασφάλειας στις ελληνικές πόλεις που παρακολουθούσαν έντρομες τον αθηναϊκό μπεριαλισμό.¹⁹

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο είναι λογικό ο Θουκυδίδης να αποδοκιμάζει τη δημαγωγική Αθήνα των διαδόχων του Περικλή και να θαυμάζει την Αθήνα του Περικλή, του οποίου η προσωπικότητα ασκούσε μεγάλη γοητεία στον ιστορικό.²⁰ Αυτός ο θαυμασμός για τη δημοκρατική Αθήνα και την Περικλειϊκή πολιτική αναδύεται σε μία από τις σημαντικότερες δημηγορίες του, τον *Επιτάφιο*.

2. Οι δημηγορίες στην Ιστορία του Θουκυδίδη

Στο έργο του Θουκυδίδη οι δημηγορίες, οι λόγοι, και τα έργα, οι πράξεις, είναι τα δύο κύρια συστατικά στοιχεία. Οι ρίζες των δημηγοριών βρίσκονται στον ομηρικό και ηροδότειο αφηγηματικό τρόπο. Από τον Όμηρο αντλούν την αντίληψη της φήμης όπως τη βλέπουμε να αναπτύσσεται στους λόγους του Περικλή²¹. Από τα τελευταία βιβλία του Ηροδότου, ο Θουκυδίδης αντλεί ένα πρότυπο για τη διευθέτηση 'στημένων' λόγων σε ομάδες, όπως εκείνοι που ειπώθηκαν στο Περσικό συμβούλιο πριν από την εισβολή του Ξέρξη²² και τις διαπραγματεύσεις στην Αθήνα²³ το χειμώνα του 480/79 π.Χ.²⁴.

Στο έργο παρατίθενται 41 δημηγορίες (μεμονωμένες σε ζεύγη ή ομάδες), μία πολύ σύντομη αντιλογία (Αρχίδαμου-Πλαταιών 2.71-74) και ένας αρκετά εκτενής διάλογος (Αθηναίων-Μηλίων 5.85-116). Επίσης παρατίθενται δημηγορίες σε πλάγιο λόγο, που δεν είναι εύκολο να εντοπιστούν και να οριοθετηθούν με ακρίβεια. Οι δημηγορίες διακρίνονται σύμφωνα με την αρχαία παράδοση²⁵ σε συμβουλευτικές (38), δικανικές (2: Πλαταιείς και Θηβαίοι στα χωρία 3.53-59 και 61-67) και πανηγυρικές (*Επιτάφιος*).²⁶

Αν εξετασθούν οι ομιλίες σε ευθύ λόγο, όπως εμφανίζονται στο έργο του ιστορικού, δίνουν την αίσθηση ότι δεν αποτελούν πιστή καταγραφή των όσων ειπώθηκαν σε κάθε περίπτωση, και ότι ο βαθμός της πλασματικότητάς τους διαφέρει ανάλογα με την περίπτωση. Σύμφωνα με τον Ρεγκάκο στο Θουκυδίδη μπορούν να αποδοθούν τα εξής: η επιλογή μεταξύ

¹⁹ Βώρος (2001) 19.

²⁰ Hornblower (2003) 254.

²¹ Θουκ. 2.41.4 και 42, 43 και Θουκ. 2.64.3-4.

²² Ηρόδ. 7.8-11.

²³ Ηρόδ. 8.140-4.

²⁴ Easterling and Knox (1990) 590.

²⁵ Μαρκελλ., 41 κ.ε.

²⁶ Ρεγκάκος (2009) 198.

των γνωστών σε αυτόν λόγων που εκφωνήθηκαν κατά την περίοδο του πολέμου, η μορφή τους αλλά και ο τρόπος με τον οποίο συνδέονται μεταξύ τους μέσω ενός δικτύου «συνειρμών» και παραπομπών.²⁷

Οι δημηγορίες λειτουργούν σε δύο επίπεδα: στο επίπεδο του ακροατηρίου ενώπιον του οποίου -υποτίθεται ότι- εκφωνήθηκαν και στο επίπεδο του αναγνώστη του θουκυδίδειου έργου. Σε ότι αφορά το περιεχόμενό τους, έχει υποστηριχθεί ότι πρόκειται για μία ιδεατή ανασύνθεση των δηλώσεων των πρωταγωνιστών των εξελίξεων, η οποία ενδέχεται να βασίζεται σε αποσπασματικές αναφορές για τα όσα λέχθηκαν.²⁸

Σύμφωνα με την Greenwood, δηλώνοντας ο Θουκυδίδης πως ήταν δύσκολο να μεταφέρει τις ακριβείς λεπτομέρειες όσων αναφέρθηκαν (*διαμνημονεύσαι*), παρουσιάζει το ιδανικό κριτήριο για την καταγραφή πληροφοριών -την πιστή και λεπτομερή καταγραφή. Ωστόσο στη συνέχεια απορρίπτει αυτό το κριτήριο στην πράξη, υιοθετώντας ένα πρακτικότερο: να παραμείνει πιστός στις ιδέες πίσω από όσα οι ομιλητές πραγματικά είπαν: *«Καὶ ὅσα μὲν λόγῳ εἶπον ἕκαστοι ἢ μέλλοντες πολεμήσειν ἢ ἐν αὐτῷ ἤδη ὄντες, χαλεπὸν τὴν ἀκρίβειαν αὐτὴν τῶν λεχθέντων διαμνημονεύσαι ἦν ἐμοὶ τε ὧν αὐτὸς ἤκουσα καὶ τοῖς ἄλλοθεν ποθεν ἐμοὶ ἀπαγγέλλουσιν ὡς δ' ἂν ἐδόκουν ἐμοὶ ἕκαστοι περὶ τῶν αἰεὶ παρόντων τὰ δέοντα μάλιστ' εἰπεῖν, ἐχομένῳ ὅτι ἐγγύτατα τῆς ζυμπάσης γνώμης τῶν ἀληθῶς λεχθέντων, οὕτως εἴρηται.»*²⁹

Στόχος του ιστορικού είναι να προβεί στην ακριβή αναπαράσταση της ουσίας των επιχειρημάτων του ομιλητή, ενώ ταυτόχρονα χρησιμοποιεί τους λόγους ως μέσο ιστορικής ερμηνείας χωρίς όμως να απομακρύνεται από όσα αληθινά ειπώθηκαν. «Η ιστορική ερμηνεία ίσως περιλαμβάνει: τον χαρακτηρισμό ενός εκάστου ομιλητή, την αλληλεξάρτηση λόγου και πράξεων, τις προσδοκίες διαφορετικών ακροατηρίων, την κριτική της ρητορικής παιδείας και την εισαγωγή ενδοκειμενικών και διακειμενικών υπαινιγμών. Είναι σημαντικό ότι ο Θουκυδίδης αντισταθμίζει την απώλεια των πραγματικών λέξεων των ομιλητών, τονίζοντας τις ιδέες πίσω από τις λέξεις».³⁰

Ο Θουκυδίδης στις δημηγορίες επομένως προσπαθεί να καταγράψει αυτό που πραγματικά ειπώθηκε συνδυάζοντας το με αυτό που άρμοζε να ειπωθεί. Ωστόσο το

²⁷ Ρεγκάκος (2009) 197.

²⁸ Ρεγκάκος (2009) 198.

²⁹ Θουκ. 1.22.

³⁰ Greenwood (2013).

περιεχόμενο των δημηγοριών δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι αντικατοπτρίζει τις δικές του απόψεις.³¹

3. Ο Επιτάφιος ως δημηγορία

Και ενώ οι παραπάνω προβληματισμοί αφορούν τις δημηγορίες γενικά, η περίπτωση του *Επιταφίου* είναι ιδιαίτερη τόσο λόγω της θέσης του την *Ιστορία* του Θουκυδίδη όσο και λόγω του περιεχομένου του. Ένα ερώτημα που έχει απασχολήσει τη φιλολογική έρευνα διαμακρόν είναι κατά πόσο η πατρότητα του λόγου ανήκει στον Θουκυδίδη ή τον Περικλή. Είναι ο *Επιτάφιος* ο λόγος που εκφώνησε το 431 π.Χ. προς τιμήν λίγων νεκρών ο Περικλής, τον οποίο κατέγραψε πιστά ο Θουκυδίδης, ή είναι ένα έργο που έγραψε μετά το 404 π.Χ. ο Θουκυδίδης για να υμνήσει την απολεσθείσα δημοκρατία;

Ο *Επιτάφιος* λόγος είναι το εγκώμιο των πρώτων νεκρών από μάχες που δεν θεωρήθηκαν ιδιαίτερα σημαντικές. Στην πραγματικότητα αποτελεί εγκώμιο των επιτευγμάτων της γενιάς του Περικλή που ενώ θα έπρεπε να είναι σε όλους γνωστά δίνεται η αίσθηση ότι κάποιοι τα γνωρίζουν και κάποιοι τα αγνοούν. Από την άλλη πλευρά είναι ένας επιδεικτικός λόγος που φαίνεται ότι απώτερο σκοπό έχει να τονώσει το φρόνημα των Αθηναίων υμνώντας τη δημοκρατία και τα επιτεύγματά της. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο κάποιοι μελετητές υποστήριξαν ότι ο *Επιτάφιος* είναι καθαρά δημιούργημα του Θουκυδίδη γραμμένο μετά το 404 π.Χ. που δεν απηχεί τον πραγματικό λόγο που εκφωνήθηκε από τον Περικλή και κάποιοι ότι εδράζεται στον αυθεντικό λόγο που εκφώνησε ο Περικλής. Διατυπώθηκαν λοιπόν οι θεωρίες που ακολουθούν, οι οποίες διαφοροποιούνται μεταξύ τους καθώς προσεγγίζουν τη συγγραφή από διαφορετικές οπτικές στην προσπάθειά τους να ερμηνεύσουν τα κίνητρα του ιστορικού.

3.1 Η θεωρία της απολογίας για την περικλεική πολιτική³²

Δημιουργός της είναι ο Eduard Schwarz. Σύμφωνα με τον Schwarz ο *Επιτάφιος* συνιστά μια προσπάθεια του Θουκυδίδη να προστατεύσει τη μνήμη του Περικλή από τις επιθέσεις που του έγιναν μετά την ήττα³³. Παραλλαγές αυτής της θεωρίας διατύπωσαν και

³¹ Hornblower (2003) 125.

³² Κωνσταντινόπουλος (2006) 33.

³³ Schwarz (1969) όπως αναφέρεται σε Κωνσταντινόπουλο (2006) 33.

άλλοι ερευνητές που λίγο έως πολύ συγκλίνουν στο ότι ο *Επιτάφιος* αποτελεί μία μεταγενέστερη συγγραφή – μετά το 404 π.Χ. Έτσι κατά τον Pohlenz ο *Επιτάφιος* εκφράζει το σεβασμό προς την προσωπικότητα του Περικλή και αναδεικνύει μία πολιτική που μπορεί να ήταν ιμπεριαλιστική, δραστηριοποίησε όμως και ενδυνάμωσε τον αθηναϊκό λαό³⁴. Ο Schadewaldt υποστηρίζει ότι ο *Επιτάφιος* δικαιολογεί την πολιτική του Περικλή και ταυτόχρονα παρουσιάζει μια πραγματική εικόνα της Αθήνας λαμπρυμένη από δόξα³⁵. Ο Vogt καταλογίζει στο Θουκυδίδη ότι αποσιωπά ουσιώδεις γραμμές της πολιτικής του Περικλή εξιδανικεύοντας τον. Σύμφωνα με τον Vogt τα προβλήματα της αθηναϊκής πολιτικής υπήρχαν ήδη την εποχή της ηγεμονίας του Περικλή αλλά αποσιωπώνται στο Θουκυδίδειο έργο³⁶.

Η Romilly υποστηρίζει ότι ο *Επιτάφιος* είναι ένα έργο που αποτελεί αφενός έκφραση συμπάθειας στο πρόσωπο του Περικλή και ταυτόχρονα αποτελεί μία υπεράσπιση της αθηναϊκής ηγεμονίας μέσα από την αντιπαράθεση της δόξας και των ιδανικών της Αθήνας με τα ιδανικά της Σπάρτης³⁷: «Ο *Επιτάφιος* παρουσιάζεται ως μία διπλή υπεράσπιση. Πρώτα ως υπεράσπιση της αθηναϊκής υπεροχής, διακρίνεται από ένα αντιλακωνικό αίσθημα που εμπνέει όλες τις έκδηλες ή υποδηλούμενες συγκρίσεις και από μία έξαρση που επιτρέπει στον συγγραφέα να αναδείξει στην ολότητα του το ιδανικό που ενυπάρχει στην πραγματικότητα. Αποτελεί κατά τούτο μία απάντηση στους λακωνίζοντες που εναντιώνονταν στην ιμπεριαλιστική πολιτική. Αλλά την ίδια στιγμή είναι και μία υπεράσπιση του Περικλή από το γεγονός και μόνο ότι αποδίδεται σ' αυτόν ως κείμενο, απαντάει στους ίδιους αυτούς λακωνίζοντες που χλεύαζαν τα κίνητρα των πράξεων του και διαφοροποιεί τον δικό του ιμπεριαλισμό από εκείνον των διαδόχων του.³⁸»

3.2 Η θεωρία του ιδανικού προτύπου³⁹

Κύριος εκπρόσωπος της θεωρίας είναι ο K.Gaiser. Βασίζει τη λειτουργία του *Επιταφίου* ως προτύπου στο χωρίο: «*παράδειγμα δὲ μᾶλλον αὐτοὶ ὄντες τισὶν ἢ μιμούμενοι ἑτέροις*⁴⁰.» Σύμφωνα με το μελετητή το ζητούμενο δεν είναι ο χρόνος συγγραφής του έργου

³⁴ Pohlenz (1965) όπως αναφέρεται σε Κωνσταντινόπουλο (2006) 35

³⁵ Schadewaldt (1929) όπως αναφέρεται σε Κωνσταντινόπουλο (2006) 35

³⁶ Vogt (1956), όπως αναφέρεται σε Κωνσταντινόπουλο (2006) 35.

³⁷ Romilly (2004) 146.

³⁸ Romilly (2004) 194.

³⁹ Κωνσταντινόπουλος (2006) 37.

⁴⁰ Θουκ. *Επιτάφ.* 37,1.

αλλά η λειτουργία του. Πρόκειται για ένα εγκωμιαστικό αλλά ουτοπικό κείμενο. Αποσιωπώνται πολλά ζητήματα που χαρακτήριζαν την αθηναϊκή κοινωνία όπως η δικομανία και η συκοφαντία. Το έργο αποτελεί υπόδειξη για μία μελλοντική μορφή πολιτεύματος παρά περιγράφει μία υπαρκτή πραγματικότητα⁴¹.

Εδώ μπορεί να καταταχθεί και η άποψη του Ι.Κακριδή⁴² που πίστευε ότι λόγος είναι δημιούργημα του Θουκυδίδη που θέλησε μετά το 404 π.Χ. να υμνήσει την πατρίδα του. Σύμφωνα με τον Κακριδή ο ιστορικός απευθύνεται σε μία ταπεινωμένη γενιά που αμφισβητούσε όχι μόνο την πολιτική του Περικλή αλλά και το ίδιο το μεγαλείο της κλασσικής εποχής. Για το λόγο αυτό ο ιστορικός διακρίνει τους ακροατές σε γνώστες και ευνοϊκά διακεείμενους και σε φθονερούς από άγνοια. Συγκεκριμένα ο Ι. Θ. Κακριδής σημειώνει: «Το πραγματικό ακροατήριο δεν είναι οι Αθηναίοι της αρχής του πολέμου είναι η γενιά γύρω στα 400 π.Χ. που ζει τις συνέπειες της ήττας. Κι από τη γενιά αυτή ένα μεγάλο μέρος είχε αρχίσει να αμφιβάλλει, όχι μόνο αν η πολιτική της αδιαλλαξίας, που την είχε εισηγηθεί ο Περικλής στην αρχή του πολέμου ήταν σωστή, αμφιβάλλει και για την αξία γενικά του αθηναϊκού πολιτισμού, όπως τη δημιούργησαν οι πιο παλιές γενιές - κατά τον *Επιτάφιο* από φθόνο γιατί ξεπερνά τη δύναμή της. Το βέβαιο είναι πως στους Αθηναίους του 431 π.Χ. δεν μίλησε έτσι ο Περικλής. Γιατί πώς να ελπίζει ο Περικλής πως θα κέρδιζε την εύνοια των Αθηναίων, που τον άκουαν, με μια τέτοια εισαγωγή; Άλλωστε ποιος απ' αυτούς δεν ήταν 'ξυνειδώς' του μεγάλου έργου και γι' αυτό και 'εΰνους';»⁴³.

3.3 Η θεωρία της απομυθοποίησης⁴⁴

Κύριος εκπρόσωπος της θεωρίας είναι ο Helmut Flashar που υποστηρίζει ότι ο *Επιτάφιος* γράφτηκε μετά το 404 π.Χ. Κατά τον Flashar ο Θουκυδίδης ενδέχεται στο έργο του αποτυπώνει σκέψεις και απόψεις του Περικλή. Ωστόσο υπάρχει διάσταση απόψεων ανάμεσα σε όσα περιγράφονται - μία αυτάρκης πόλη σε πόλεμο και σε ειρήνη - και στα όσα ισχύουν την εποχή που γράφεται ο λόγος. Φαίνεται λοιπόν ότι ο ιστορικός αποστασιοποιείται από την περικλεϊκή ιδεολογία και ότι απευθύνεται σε ένα μελλοντικό αναγνώστη⁴⁵.

⁴¹ Gaiser (1975) όπως αναφέρεται σε Κωνσταντινόπουλο (2006) 37.

⁴² Κωνσταντινόπουλος (2006) 38.

⁴³ Κακριδής (2002) 6.

⁴⁴ Κωνσταντινόπουλος (2006) 38.

⁴⁵ Flashar (1969) όπως αναφέρεται σε Κωνσταντινόπουλο (2006) 38.

3.4 Η θεωρία του Finley

Ενδιαφέρουσα είναι η άποψη του Finley που θεωρεί ότι το έργο του Θουκυδίδη γράφτηκε προς το τέλος του πολέμου με την εξορία να έχει «αφήσει αναμφίβολα τη σφραγίδα της σε κάθε πτυχή στο είναι του⁴⁶». Ωστόσο οι μόνες εμπειρίες από την ενεργό πολιτική και από τη ζωή της Αθήνας ήταν από τα χρόνια πριν το 424 π.Χ. οπότε αναπαριστώντας αυτόν τον κόσμο στην αφήγησή του στράφηκε στις εντυπώσεις εκείνων των χρόνων⁴⁷. Επιπλέον σε ότι αφορά τις δημηγορίες του Περικλή ο Finley υποστηρίζει ότι ο ιστορικός προσπάθησε να αποδώσει το ακριβές ύφος του ομιλητή⁴⁸. Ο Finley επίσης δεν αποκλείει να κρατούσε ο Θουκυδίδης σημειώσεις κατά τη διάρκεια του πολέμου και το έργο του να συντέθηκε πάνω σε σχέδιο που έγινε πιο συνειδητό όταν ο πόλεμος τελείωσε.⁴⁹

3.5 Συμπέρασμα

Λαμβάνοντας υπόψη τις παραπάνω απόψεις αλλά και τον τον τρόπο με τον οποίο ο Θουκυδίδης επεξεργαζόταν τις δημηγορίες αντιλαμβανόμαστε ότι δεν μπορούμε να προσεγγίσουμε τον *Επιτάφιο* από την οπτική γωνία μόνο του Θουκυδίδη ή μόνο του Περικλή. «Αυτό που πρέπει να προσέξουμε είναι ότι ήταν δυνατόν ο Περικλής να εκφωνήσει έναν επιτάφιο λόγο παρόμοιο με αυτό που έγραψε ο Θουκυδίδης και ότι και ο Θουκυδίδης, αν η πόλη του είχε αναθέσει να γράψει έναν επιτάφιο λόγο, θα μπορούσε να είχε πλάσει έναν παρόμοιο λόγο χωρίς να έχει ακούσει το λόγο του Περικλή. Είναι σημαντικό ότι ο λόγος συμβάλλει στη θετική αποτίμηση τόσο του ιστορικού όσο και του πολιτικού και είναι αντάξιος της πνευματικής προσωπικότητας και των δύο. Γιατί στην περίπτωση του *Επιταφίου* έχουμε τη σπάνια σύμπτωση δύο προσωπικοτήτων που μπορούν να εισχωρούν στη βαθύτερη ουσία των θεσμών, των καταστάσεων και των ανθρώπων και που η ψυχή και των δύο θερμαίνεται από την αγάπη για το μεγαλείο στο οποίο έφτασε η δημοκρατική Αθήνα⁵⁰.

⁴⁶ Finley (1988) 279.

⁴⁷ Finley (1988) 279.

⁴⁸ Finley (1988) 279.

⁴⁹ Γεωργοπαπαδάκος(1986) 29.

⁵⁰ Σπυρόπουλος (1988) 22-23.

4. Ο Επιτάφιος λόγος ως θεσμός

Όπως αναφέρει ο Πλούταρχος, σύμφωνα με το Λαμψακηνό σοφιστή Αναξιμένη, ο επιτάφιος λόγος θεσμοθετήθηκε τον 6^ο αιώνα π.Χ. από τον Σόλωνα. Κατά το Διόδωρο το Σικελιώτη ο επιτάφιος θεσμοθετήθηκε από το δήμο των Αθηναίων μετά τους Περσικούς πολέμους⁵¹. Ο επιτάφιος λόγος εκφωνούνταν στην Αθήνα για τους νεκρούς του πολέμου την ημέρα που τους έθαβαν επίσημα στο νεκροταφείο του Κεραμεικού. Ο *Επιτάφιος* του Περικλή εκφωνήθηκε το φθινόπωρο του 431 π.Χ. για τους πρώτους νεκρούς του Πελοποννησιακού πολέμου.

Οι νεκροί για τους οποίους γίνεται η τελετή είναι όσοι σκοτώθηκαν σε ιππομαχία στο Θριάσιο πεδίο κοντά στους Ρείτους, μικρή λίμνη στα όρια Αθήνας και Ελευσίνας⁵², σε ιππομαχία Αθηναίων και Θεσσαλών εναντίον Βοιωτών στα Φρύγια, ανάμεσα στις Αχαρνές και στην Αθήνα⁵³, στη συνεχιζόμενη πολιορκία της Ποτίδαιας και στις ναυτικές επιχειρήσεις στα παράλια⁵⁴ της Λοκρίδας και της Πελοποννήσου.⁵⁵

Οι επίσημες τελετές προς τιμήν των νεκρών που είχαν θυσιαστεί στο βωμό της πατρίδας, πέραν της απότισης φόρου τιμής σε αυτούς, ήταν σημαντικές για την αθηναϊκή δημοκρατία καθώς είχαν πολιτική διάσταση. Ο ομιλητής οριζόταν από την πολιτεία και ήταν πολίτης που ξεχώριζε για την αξία και τα χαρίσματα του «*ἐπειδὴν δὲ κρύψωσι γῆ, ἀνήρ ἡρημένος ὑπὸ τῆς πόλεως, ὃς ἂν γνώμη τε δοκῆ μὴ ἀξύνετος εἶναι καὶ ἀξιώσει προήκη, λέγει ἐπ' αὐτοῖς ἔπαινον τὸν πρέποντα*⁵⁶».

Ο Περικλής είχε εκφωνήσει *Επιτάφιο* κατά τη διάρκεια του Σαμιακού πολέμου όπου στρατηγός ήταν και ο ίδιος. Στο πρώτο έτος του Πελοποννησιακού πολέμου δεν είχε λάβει μέρος στις συγκρούσεις. Επομένως «η επιλογή του ως δημόσιου ομιλητή ήταν ένας φόρος τιμής στο κύρος, στη φήμη και την πολιτική επιρροή του⁵⁷». Στόχος του λόγου πέρα από τον έπαινο των νεκρών είναι να αποδείξει την ορθότητα της επιλογής τους προκειμένου να αποτελέσουν παραδείγματα προς μίμηση για τους νεότερους. Οι νεκροί Αθηναίοι

⁵¹ Καλοκαιρινός (2002) 20.

⁵² Θουκ. 2.18.

⁵³ Θουκ. 2.22.

⁵⁴ Θουκ. 2.23 κ.ε.

⁵⁵ Μαρκαντωνάτος (1991).

⁵⁶ Θουκ. 2.34.

⁵⁷ Kagan (2005) 270.

θυσιάστηκαν στο πεδίο της μάχης για να προστατεύσουν ένα συγκεκριμένο πολίτευμα και ένα μοναδικό τρόπο ζωής, απόρροια αυτού του πολιτεύματος.

5. Η ανάδειξη των ιδανικών της ειρήνης μέσα από το περιεχόμενο του Επιταφίου Λόγου

5.1 Προοίμιο (Κεφ.35)

Ο κοινός τόπος των προοιμίων ήταν η *captatio benevolentiae* η επιδίωξη, με συγκεκριμένη ρητορική τεχνική, της εύνοιας του ακροατηρίου. Το μόνιμο μοτίβο της επιχειρηματολογίας του ρήτορα ήταν η αδυναμία του *facta dictis exaequare*, η ισοστάθμιση σημαντικών γεγονότων με λόγια. Ο Περικλής τονίζει ότι οι περισσότεροι, από όσους έχουν μιλήσει από το βήμα στο οποίο βρίσκεται αυτός τώρα, επαινούν το νομοθέτη που πρόσθεσε ανάμεσα στα άλλα μέρη της τελετής την εκφώνηση λόγου, διότι θεωρούν πολύ σημαντικό τον έπαινο των νεκρών κατά τη διάρκεια της ταφής τους. Ο ρήτορας ωστόσο πιστεύει ότι άνδρες που δοξάστηκαν με έργα, με έργα - όπως η συγκεκριμένη ταφή - θα πρέπει να τιμούνται. Η άποψη του ομιλητή απορρέει από την πεποίθηση του ότι δεν πρέπει να κινδυνεύει η δόξα των πολλών από την εκτίμηση ενός μόνο ανθρώπου που μπορεί να υποβαθμίζει ή να υπερεκτιμά τα τεκταινόμενα.

*«Οἱ μὲν πολλοὶ τῶν ἐνθάδε ἤδη εἰρηκότεων ἐπαινοῦσι τὸν προσθέντα τῷ νόμῳ τὸν λόγον τόνδε, ὡς καλὸν ἐπὶ τοῖς ἐκ τῶν πολέμων θαπτομένοις ἀγορεύεσθαι αὐτόν. ἔμοι δὲ ἄρκοῦν ἂν ἐδόκει εἶναι ἀνδρῶν ἀγαθῶν ἔργῳ γενομένων ἔργῳ καὶ δηλοῦσθαι τὰς τιμὰς, οἷα καὶ νῦν περὶ τὸν τάφον τόνδε δημοσίᾳ παρασκευασθέντα ὄρατε, καὶ μὴ ἐν ἐνὶ ἀνδρὶ πολλῶν ἀρετὰς κινδυνεύεσθαι εὖ τε καὶ χεῖρον εἰπόντι πιστευθῆναι.»*⁵⁸

«Οἱ μὲν πολλοὶ ... ἔμοι δὲ»: Το προοίμιο ξεκινά με μία στερεότυπη έκφραση που απαντάται στην επιδεικτική ρητορεία. Δομικό στοιχείο αποτελεί η αντίθεση ανάμεσα στους πολλούς και στον έναν. Οι πολλοί εγκωμιάζουν το νομοθέτη για την ενσωμάτωση της εκφώνησης επιταφίου λόγου στην ταφή των νεκρών ενώ ο Περικλής εκφράζει το δισταγμό του για την αποτελεσματικότητα του λόγου του ενός, σε ότι αφορά την ακριβή παρουσίαση των ένδοξων έργων των πολλών. Απέναντι στον *Επιτάφιο* λόγο αντιτάσσει τα έργα της ταφής: την πρόθεση, την εκφορά την τιμητική απόθεση στον Κεραμεικό. Τα ορατά έργα της ταφής

⁵⁸ Θουκ. Επιτάφ. 35.

είναι μια συλλογική έκφραση αμετάβλητη μέσα στο χρόνο που αφήνει αλώβητη τη γενναιότητα των νεκρών η οποία φαίνεται να κινδυνεύει από τον υποκειμενισμό του εκάστοτε ρήτορα⁵⁹.

Στη συνέχεια το προοίμιο παρεκκλίνει από τη στερεοτυπική μορφή καθώς ο ομιλητής παρουσιάζεται να έχει να αντιμετωπίσει εκτός από την απaráμιλλη γενναιότητα των νεκρών και ένα απαιτητικό ακροατήριο που δεν αποτελείται μόνο από ευνοϊκά διακείμενους ακροατές αλλά και από άπειρους και φθονερούς. Θεωρεί δε ότι ο ευνοϊκός ακροατής που γνωρίζει τα πράγματα, θα θεωρήσει τα όσα ακούει κατώτερα από όσα θέλει και περιμένει να ακούσει, ενώ ο ακροατής που δεν τα ξέρει, θα νομίσει, από φθόνο, πως λέγονται υπερβολές σε περίπτωση που ακούσει κάτι που είναι ανώτερο από τις δυνάμεις του: *«ὄ τε γὰρ ζυνειδῶς καὶ εὖνους ἀκροατῆς τάχ' ἄν τι ἐνδεεστέρως πρὸς ἃ βούλεται τε καὶ ἐπίσταται νομίσειε δηλοῦσθαι, ὄ τε ἄπειρος ἔστιν ἃ καὶ πλεονάζεσθαι, διὰ φθόνον, εἴ τι ὑπὲρ τὴν αὐτοῦ φύσιν ἀκούει.»*⁶⁰

Οι προσδοκίες του ιδιόμορφου ακροατηρίου προβληματίζουν το ρήτορα. Οι «ζυνειδότες» θεωρούν ότι όσα θα πει ο ρήτορας υστερούν σε σχέση με την πραγματικότητα ενώ οι «ἄπειροι», από φθόνο απορρίπτουν τους επαίνους. Ο ρήτορας προβαίνει σε μία παρατήρηση διαχρονικής ισχύος για την ανθρώπινη φύση. Οι άνθρωποι είναι δεκτικοί στους επαίνους για τους γύρω τους μέχρι του σημείου που οι έπαινοι δεν ξεπερνούν τις δικές τους δυνατότητες. Ο φθόνος λειτουργεί ως ανασταλτικός παράγοντας για την αποδοχή της ανωτερότητας των άλλων.

Η επικρατούσα άποψη για το χωρίο είναι ότι δεν απευθύνεται στους «ζυνειδότες» ακροατές του Περικλή το 431 π.Χ. αλλά στους «ἄπειρους» αναγνώστες του Θουκυδίδη του 404 π.Χ. Έχει ωστόσο διατυπωθεί η άποψη ότι η διάκριση των ακροατών από το ρήτορα είναι ένα ρητορικό τέχνασμα προκειμένου να περιοριστεί ο φθόνος του ακροατηρίου που προέρχεται από την επίζηλη θέση της πόλης⁶¹. Ανάλογο είναι το χωρίο στον τελευταίο λόγο του Περικλή⁶² *«...Ελλήνων τε ὄτι Ἑλληνας πλείστων δὴ ἤρξαμεν, καὶ πολέμοις μεγίστοις ἀντέσχομεν πρὸς τε ζῦμπαντας καὶ καθ' ἑκάστους, πόλιν τε τοῖς πᾶσιν εὐπορωτάτην καὶ*

⁵⁹ Κακριδής (2002) 3-4.

⁶⁰ Θουκ. Επιτάφ. 35.

⁶¹ Flashar (1969), όπως αναφέρεται σε Κωνσταντινόπουλο (2006) 123.

⁶² Κωνσταντινόπουλος (2006) 123.

μεγίστην ὠκῆσαμεν. καίτοι ταῦτα ὁ μὲν ἀπράγμων μέμψαιτ' ἄν, ὁ δὲ δρᾶν τι καὶ αὐτὸς βουλόμενος ζηλώσει: εἰ δέ τις μὴ κέκτηται, φθονήσει.»⁶³

Αν προσεγγίσουμε ωστόσο το θέμα και από άλλη οπτική, κάνοντας έναν πολιτικό συνειρημό που σχετίζεται με τις εσωτερικές πολιτικές αντιπαραθέσεις στην Αθήνα στην εποχή του Περικλή, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι και στην εποχή του υπήρχαν φθονεροί ακροατές που ενδεχομένως προέρχονταν από τους ολιγαρχικούς κύκλους.⁶⁴

5.2 Οι θεμελιωτές της ευδαιμονίας: πρόγονοι (36, 1-2)-σύγχρονη γενιά (36, 3)

Οι επιτάφιοι λόγοι είχαν τυπική δομή που στηριζόταν σε τριμερή διάρθρωση. Αρχικά εκτίθετο το πολεμικό έργο των νεκρών και επαινούσαν. Στη συνέχεια ακολουθούσε ο έπαινος των προγόνων και της πολιτείας και τέλος ακολουθούσε η παραίνεση των νεότερων και η παραμυθία των συγγενών⁶⁵. Ο *Επιτάφιος* του Περικλή διαφέρει από τους άλλους επιταφίους. Ο έπαινος των νεκρών είναι σύντομος, απρόσωπος, γενικός και τον χρησιμοποιεί ο Περικλής για να φτάσει αβίαστα στα επιτεύγματα της πολιτικής του⁶⁶. Ο έπαινος των προγόνων περιορίζεται σε μία φράση καθώς τα μυθικά και τα μηδικά κατορθώματα υπολείπονται σε αξία σε σχέση με τα όσα έχει να επιδείξει η γενιά του Περικλή. Το παρηγορητικό μέρος του και αυτό σύντομο καθώς δεν πέφτει εδώ το βάρος του λόγου και ο Θουκυδίδης θέλει να κρατηθεί μακριά από κοινοτοπίες.

Ο λόγος ξεκινά με μία σύντομη αναφορά στους προγόνους και στους πατέρες και ακολουθεί η αναφορά στους συγχρόνους. Οι πρόγονοι εκπροσωπούν μία μακρά χρονική περίοδο που ξεκινά από το ηρωικό και μυθικό παρελθόν- περιλαμβάνοντας ήρωες όπως τον Ερεχθέα και το Θησέα - και φτάνει μέχρι τους περσικούς πολέμους. Τα μυθικά προγονικά κατορθώματα ήταν γνωστά στο ακροατήριο. Πρόκειται για την απόκρουση του Ευμόπλου με τους Ελευσινίους, την απόκρουση και την ήττα των Αμαζόνων από το Θησέα - για την οποία είχε καθιερωθεί ιδιαίτερη γιορτή - για τη βοήθεια που πρόσφεραν οι Αθηναίοι στους Αργείους ενάντια στους Θηβαίους - προκειμένου να τους αποδοθούν οι νεκροί της μεταξύ τους σύγκρουσης - για τη βοήθεια που πρόσφερε η πόλη στους Ηρακλείδες όταν τους καταδίωκε ο

⁶³ Θουκ. 2.64.3,4

⁶⁴ Κωνσταντινόπουλος (2006) 123.

⁶⁵ Κακριδής (2000) 49.

⁶⁶ Κωνσταντινόπουλος (1989) 75.

Ευρυσθέας αλλά και για άλλες συγκρούσεις που αναφέρονται στο *Μενέξενο* του Πλάτωνα⁶⁷. Η αυτοχθονία και η ελευθερία, κληροδοτήματα των προγόνων, αποτελούν τις θεμελίους λίθους για την δημιουργία του αθηναϊκού μεγαλείου: «*τὴν γὰρ χώραν οἱ αὐτοὶ αἰεὶ οἰκοῦντες διαδοχῆ τῶν ἐπιγιγνομένων μέχρι τοῦδε ἐλευθέραν δι' ἀρετὴν παρέδοσαν.*»⁶⁸

Ο μύθος της αυτοχθονίας εκτίθεται και στο κεφ.1.2.5: «*τὴν γοῦν Ἀττικὴν ἐκ τοῦ ἐπὶ πλεῖστον διὰ τὸ λεπτόγεων ἀστασίαστον οὖσαν ἄνθρωποι ὄκουν οἱ αὐτοὶ αἰεὶ*». «Η αναφορά στο θέμα της αυτοχθονίας επικεντρώνεται τελικά στην απόδειξη της παλαιότητας που έχει ως άμεση συνέπεια την παραχώρηση κάποιων προτεραιοτήτων⁶⁹». Ακόμα και αν συσχετίσουμε τη αναφορά στην αυτοχθονία στο 36.1 με το χωρίο από το 41.4: «*πᾶσαν μὲν θάλασσαν καὶ γῆν ἐσβατὸν τῇ ἡμετέρα τόλμῃ καταναγκάσαντες γενέσθαι, πανταχοῦ δὲ μνημεῖα κακῶν τε κάγαθῶν αἰδία ζυγκατοικίσαντες*» μπορούμε να δεχτούμε την παρατήρηση «φυσικά ο *Επιτάφιος* μπορεί να εκτείνεται σε όλες τις θάλασσες και τις στεριές όπου διακρίθηκε η αθηναϊκή αρετή αλλά για τον Λυσία, τον Περικλή ή τον Δημοσθένη ο κανόνας παραμένει η αττική γη ,η γη της πόλης»⁷⁰. Σε ότι αφορά την ελευθερία διατυπώθηκε η άποψη ότι εδώ δεν γίνεται αναφορά στην ελευθερία του ατόμου από την κρατική παρέμβαση αλλά στην «ελευθερία της εξωτερικής πολιτικής που απολαμβάνει ένα κράτος και η οποία αποτελεί την προϋπόθεση για - τυχόν - επεκτατικούς στόχους»⁷¹.

Οι πατέρες έδρασαν την περίοδο 490-465π.Χ⁷². Η προσφορά τους συνίστατο στην αντιμετώπιση των Περσικών Πολέμων, στην ίδρυση της Δηλιακής Συμμαχίας, στην ανάδειξη της πόλης σε ηγεμονία και στην κληροδότηση αυτής στις επόμενες γενεές. Η αναφορά στα Μηδικά και στους πατέρες αποτελεί κοινό τόπο στην επιδεικτική ρητορεία και ιδιαίτερα στους επιταφίους λόγους⁷³. Εδώ ο Περικλής αναγνωρίζει την υπεροχή των πατέρων έναντι των προγόνων έμμεσα αλλά εμφιατικά «*καὶ ἐκεῖνοί τε ἄξιοι ἐπαίνου καὶ ἔτι μᾶλλον οἱ πατέρες ἡμῶν κτησάμενοι γὰρ πρὸς οἷς ἐδέξαντο ὅσῃν ἔχομεν ἀρχὴ οὐκ ἀπόνως ἡμῖν τοῖς νῦν προσκατέλιπον*»⁷⁴.

⁶⁷ Κωνσταντινόπουλος (1989) 124.

⁶⁸ Θουκ. Επιτάφ. 36.

⁶⁹ Πόθου(2006) 77

⁷⁰ Loraux όπως αναφέρεται σε Hornblower (2006) 529

⁷¹ Hornblower (2006) 527

⁷² Gomme (1979) 104.

⁷³ Xanthaki-Karamanou (2013) 213-222.

⁷⁴ Θουκ. Επιτάφ. 36.1

Οι σύγχρονοι είναι η γενιά του Περικλή (465-440π.Χ)⁷⁵, προσφορά της οποίας υπήρξε η επαύξηση της πόλης σε όλους τους τομείς. Στη γενιά αυτή δίνεται μεγάλη έμφαση. Παρουσιάζεται σε α' πρόσωπο ενώ οι δύο προηγούμενες παρουσιάζονται σε γ' πρόσωπο και στην εμφιατική παρουσίαση συντείνει η χρήση πολλαπλών προσδιορισμών *«ἡμεῖς οἶδε οἱ νῦν ἔτι ὄντες και οι δύο κύριες προτάσεις ἐπηυξήσαμεν και παρεσκευάσαμεν»*. Ο Περικλής και οι σύγχρονοι του κατέστησαν την Αθήνα τόσο ισχυρή ώστε να μπορεί να διεξάγει νικηφόρους πολέμους αλλά να και να διαθέτει αυτάρκεια κατά τη διάρκεια της ειρήνης: *«τὰ δὲ πλείω αὐτῆς αὐτοὶ ἡμεῖς οἶδε οἱ νῦν ἔτι ὄντες μάλιστα ἐν τῇ καθεστηκυῖα ἡλικίᾳ ἐπηυξήσαμεν καὶ τὴν πόλιν τοῖς πᾶσι παρεσκευάσαμεν καὶ ἐς πόλεμον καὶ ἐς εἰρήνην αὐταρκεστάτην»*⁷⁶.

Κοινή έννοια στην πολιτική σκέψη του Αριστοτέλους και του Θουκυδίδη, είναι η αυτάρκεια που συμβάλλει στην ευημερία της πόλης και την ευδαιμονία του πολίτη. Η αυτάρκεια στα *Ηθικά Νικομάχεια* του Αριστοτέλους είναι αυτοσκοπός, που κατευθύνει προς την ευδαιμονία. Στα *Πολιτικά* διατυπώνεται η άποψη η αυτάρκεια με το να εξασφαλίζει για την πόλη και τον πολίτη την ικανοποίηση των πολιτικών, κοινωνικών, πολιτιστικών, στρατιωτικών και υλικών αναγκών οδηγεί από το «ζῆν» στο «εὖ ζῆν». Έτσι η πόλη παρουσιάζεται ως «φύσει» κοινωνική και πολιτική οντότητα. Η αυτάρκεια είναι το «βέλτιστον» αγαθό και σκοπός της πόλης προς τον οποίο πρέπει να τείνουν οι εν τέλει, οι άρχοντες.⁷⁷

Παρόμοια αντίληψη εκφράζεται και στον Θουκυδίδη. Ειδικότερα ο Θουκυδίδης κάνει αναφορά στην αυτάρκεια της πόλης και του πολίτη ξεχωριστά. Ο Περικλής υπενθυμίζει στους συμπολίτες του ότι πρέπει οι Αθηναίοι να είναι περήφανοι, διότι εξασφάλισαν την αυτάρκεια για την πόλη τους σε περιόδους πολέμου και ειρήνης. *«Αυτή η αυτάρκεια νοείται ως υλική, λόγω της επάρκειας αγαθών, αλλά και πολιτική, λόγω του δημοκρατικού πολιτεύματος. Είναι συνάμα πολιτιστική, λόγω της ενασχόλησης με την φιλοσοφία και τη φιλοκαλία, καθώς και στρατιωτική, επειδή η καταστατική γένεση του πολίτη συμπίπτει με εκείνη του οπλίτη»*⁷⁸.

Ο Περικλής υποστηρίζει επίσης ότι σε μια δημοκρατική και αυτάρκη πόλη μπορεί ο πολίτης να επιδοθεί σε πολυποίκιλες ενασχολήσεις που τον οδηγούν στην ευημερία *«καὶ καθ' ἕκαστον δοκεῖν ἄν μοι τὸν αὐτὸν ἄνδρα παρ' ἡμῶν ἐπὶ πλεῖστ' ἂν εἶδη καὶ μετὰ χαρίτων μάλιστ'»*

⁷⁵ Gomme (1979) 105

⁷⁶ Θουκ. Επιτάφ. 36

⁷⁷ Σταμούλη (2014) 277-278.

⁷⁸ Σταμούλη (2014) 278.

ἂν εὐτραπέλωσ τὸ σῶμα αὐτάρκες παρέχεσθαι»⁷⁹. Ο ιστορικός θεωρεί ότι είναι προτιμότερο ο πολίτης να ζει σε μία πόλη που έχει αυτάρκεια και ευημερεί, παρόλο που ο ίδιος μπορεί να μην είναι απόλυτα ευτυχής, παρά ο ίδιος να είναι αυτάρκης και ευτυχής σε μία πόλη που δεν έχει αυτάρκεια και δυστυχεί⁸⁰: «ἐγὼ γὰρ ἠγοῦμαι πόλιν πλείω ζύμπασαν ὀρθομένην ὠφελεῖν τοὺς ιδιώτας ἢ καθ' ἕκαστον τῶν πολιτῶν εὐπραγοῦσαν, ἀθρόαν δὲ σφαλλομένην»⁸¹.

Ο ρήτορας εστιάζοντας κατά αυτό τον τρόπο στα επιτεύγματα κάθε γενιάς προβαίνει σε αξιολόγηση τους. Δεν τοποθετεί την αξία των έργων της εποχής του κάτω από τα ηρωικά πρότυπα διότι θεωρεί ότι μυθικά κατορθώματα των Ελλήνων χρωστούν τη δόξα τους στους επικούς ποιητές⁸². «οὐκουν ἀπιστεῖν εἰκός, οὐδὲ τὰς ὄψεις τῶν πόλεων μᾶλλον σκοπεῖν ἢ τὰς δυνάμεις, νομίζειν δὲ τὴν στρατείαν ἐκείνην μεγίστην μὲν γενέσθαι τῶν πρὸ αὐτῆς, λειπομένην δὲ τῶν νῦν, τῇ Ὀμήρου αὖ ποιήσει εἴ τι χρὴ κάνταῦθα πιστεύειν, ἦν εἰκός ἐπὶ τὸ μείζον μὲν ποιητὴν ὄντα κοσμήσαι, ὅμως δὲ φαίνεται καὶ οὕτως ἐνδεεστέρα»⁸³. Τα Μηδικά ήταν σημαντικότερα από τα προηγούμενα γεγονότα αλλά η έκβαση τους ήταν ταχεία: «τῶν δὲ πρότερον ἔργων μέγιστον ἐπράχθη τὸ Μηδικόν, καὶ τοῦτο ὅμως δυοῖν ναυμαχίαιν καὶ πεζομαχίαιν ταχεῖαν τὴν κρίσιν ἔσχεν»⁸⁴.

Επομένως μέσα από αυτή την παρουσίαση, αναδεικνύονται - χωρίς να υποβαθμίζεται η συμβολή των προγενεστερών - οι σύγχρονοι του ως εκείνοι που επαυξάνουν το αθηναϊκό μεγαλείο, τα θεμέλια του οποίου εντοπίζονται στο παρελθόν. Η έννοια της επαύξησης όπως τίθεται από τον Περικλή δε σημαίνει κατά ανάγκη εδαφική επέκταση. Αφορά την εδραίωση της ηγεμονίας στο εξωτερικό και της δημοκρατίας στο εσωτερικό, την εσωτερική οργάνωση και την ανάδειξη της Αθήνας σε πνευματικό κέντρο της Ελλάδας. Η επέκταση των Μακρῶν Τειχῶν, η οχύρωση του λιμανιού, η δημιουργία ισχυρού στόλου, η μεταφορά του συμμαχικού ταμείου από τη Δήλο στην Αθήνα, η αύξηση των εσόδων της πόλης, το φιλόδοξο οικοδομικό πρόγραμμα που εφαρμόστηκε από τον Περικλή αλλά και η θεσμική, πολιτική και πολιτισμική ανάπτυξη της πόλης θεμελίωσαν την αθηναϊκή ισχύ. Μία τέτοια αναφορά αποβλέπει στο να τονώσει το ηθικό των Αθηναίων. Αν δε, δεχτούμε ότι ο λόγος απευθύνεται στους Αθηναίους

⁷⁹ Θουκ. Επιτάφ. 41.1.

⁸⁰ Σταμούλη (2014) 278.

⁸¹ Θουκ. 2.60.1.

⁸² Κακριδής (2002) 14.

⁸³ Θουκ. 1,10,3 και 1.21.1.

⁸⁴ Θουκ. 1.23.1.

του 404π.Χ. γίνεται αντιληπτό ότι αποβλέπει να αναστηλώσει την πίστη τους στην πόλη τους τη στιγμή της πτώσης της.

Ο ρήτορας κάνει σαφές ωστόσο, ότι παρά το ότι η αθηναϊκή ακμή είναι άρρηκτα δεμένη τόσο με κατακτητικούς πολέμους - που επαύξησαν την επικράτεια - όσο και με αμυντικούς πολέμους - που διατήρησαν την επικράτεια- ο ίδιος δεν θα αναφερθεί καθόλου στα πολεμικά κατορθώματα που είναι άλλωστε γνωστά. Μία εκτενής αναφορά ενδεχομένως θα κούραζε τους ακροατές που είναι γνώστες των γεγονότων: «ὧν ἐγὼ τὰ μὲν κατὰ πολέμους ἔργα, οἷς ἕκαστα ἐκτίθη, ἢ εἴ τι αὐτοὶ ἢ οἱ πατέρες ἡμῶν βάρβαρον ἢ Ἕλληνα πολέμιον ἐπιόντα προθύμως ἡμυνάμεθα, μακρηγορεῖν ἐν εἰδόσιν οὐ βουλόμενος ἑάσω»⁸⁵. Ο Gomme υποστηρίζει ότι ο Θουκυδίδης δεν θα ήθελε να επαναλάβει είτε την ιστορία των Περσικῶν πολέμων, που είχε περιγράψει ο Ηρόδοτος, ή τα μετέπειτα γεγονότα που ο ίδιος είχε αναφέρει στην Πεντηκονταετία. Επίσης θεωρεί ότι ούτε ο ίδιος ο Περικλής θα επιθυμούσε να κάνει τέτοιου είδους αναφορές διότι αυτό θα αντίκειτο στο πνεύμα του λόγου του⁸⁶.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ο Περικλής αφού αναφέρθηκε στη συμβολή κάθε γενιάς στην πρόοδο της πολιτείας - δίχως να σπάξει την παράδοση του *Επιταφίου* λόγου⁸⁷ αλλά και δίχως να την τηρεί απαρέγκλιτα λόγω της συντομίας της αναφοράς - και αφού εύσχημα απέκλεισε την έκθεση του πολεμικού έργου από το λόγο του, φαίνεται να βιάζεται να φτάσει σε αυτό που είναι το κύριο θέμα του: «ἀπὸ δὲ οἷας τε ἐπιτηδεύσεως ἤλθομεν ἐπ' αὐτὰ καὶ μεθ' οἷας πολιτείας καὶ τρόπων ἐξ οἷων μεγάλα ἐγένετο, ταῦτα δηλώσας πρῶτον εἶμι καὶ ἐπὶ τὸν τῶνδε ἔπαινον»⁸⁸».

Στόχος του είναι να αναδείξει το αθηναϊκό μεγαλείο,σε πολιτικό και πολιτιστικό επίπεδο, μέσα από την *ἐπιτήδευσιν*, την *πολιτεία* και τους *τρόπους* της αθηναϊκής κοινωνίας. Η *ἐπιτήδευσις* είναι «το γενικό πνεύμα που διαμορφώνει τη ζωή⁸⁹», η *πολιτεία* είναι κάτι ευρύτερο από το πολίτευμα, είναι οι θεσμοί⁹⁰, η «δημόσια ζωή σε κάθε της έκφραση⁹¹» και οι *τρόποι* είναι «το πώς σκέφτεται και ενεργεί ο άνθρωπος σαν ιδιώτης πιο πολύ ,στο σπίτι του μέσα, ακόμα σαν τεχνίτης και σαν επιστήμονας⁹²». Στον *Επιτάφιο* θα εκτεθούν οι

⁸⁵ Θουκ. Επιτάφ. 36.

⁸⁶ Gomme (1979) 106.

⁸⁷ Κακριδής (2002) 14.

⁸⁸ Θουκ. Επιτάφ. 36.

⁸⁹ Κακριδής (2002) 18.

⁹⁰ Hornblower (2006) 528.

⁹¹ Κακριδής (2002) 18.

⁹² Κακριδής (2002) 18.

ανθρωπολογικές στάσεις που συνιστούν την πεμπτουσία της δημοκρατίας καθώς εκείνες επιτρέπουν την ύπαρξη της και στη συνέχεια καθορίζονται από αυτή.⁹³ Οι αρχές, οι θεσμοί ο τρόπος ζωής και γενικά ο πολιτισμός των Αθηναίων, θα εκτεθούν προκειμένου να αναδειχθούν ως παράγοντες ευημερίας και προόδου. Η *ἐπιτήδευσις* ανοίγει το δρόμο για την ακμή, η πολιτεία και οι τρόποι τη θεμελιώνουν. Χρησιμοποιώντας ο ρήτορας τη φράση «*ἤλθομεν ἐπ' αὐτὰ*» και «*μεγάλα ἐγένετο*», υποδηλώνει μια μακρά εξελικτική πορεία που οδήγησε στην εδραίωση της ηγεμονίας μέσα από τη δράση τόσο των πατέρων όσο και των συγχρόνων.⁹⁴

5.3 Ἐπαινος του αθηναϊκού πολιτεύματος (Κεφ. 37)

«Αν το θαύμα της απωθήσεως των Περσών επιδρομῶν από τους Ἕλληνες ήταν που ενέπνευσε το επικό πνεύμα του Ηροδότου η Αθηναϊκή Αυτοκρατορία, ένα καινούργιο φαινόμενο στην ελληνική ιστορία, μια αυτοκρατορία που κυβερνιόταν από μια δημοκρατία, ένα καινούργιο πράγμα στην ιστορία του κόσμου, αυτό ήταν που αιχμαλώτισε το ενδιαφέρον του Θουκυδίδη»⁹⁵.

Η σύνδεση της πνευματικής ακτινοβολίας της Αθήνας με την ηγετική θέση της πόλης αποδεικνύει την παιδαγωγική δύναμη της δημοκρατίας⁹⁶ την οποία εμφατικά παρουσιάζει ο Περικλής. Ο Θουκυδίδης εστιάζει περισσότερο στην παιδευτική αξία της δημοκρατίας - που διαφαίνεται από την επίδραση που ασκούσε στο ανθρώπινο πνεύμα - παρά στην αποτελεσματικότητα της ως πολίτευμα⁹⁷. Το πολίτευμα παρουσιάζεται να κινητοποιεί κάθε πολίτη ξεχωριστά οδηγώντας στην ανάδυση στην επιφάνεια δυνάμεων που στο σύνολο τους «προικίζουν τη δημοκρατία με αποθέματα αυτοκατευθυνόμενης ενέργειας»⁹⁸.

Η δράση είναι συστατικό στοιχείο του πολιτεύματος. Ο Καστοριάδης θεωρούσε ότι δημοκρατία είναι περισσότερο από οτιδήποτε άλλο η δυνατότητα διαβούλευσης και δράσης καθώς και η θέσπιση εγγυήσεων για αυτή τη δυνατότητα⁹⁹. Αυτό που ο Θουκυδίδης παρουσιάζει στον *Επιτάφιο* έχει διαχρονική ισχύ όπως διαφαίνεται στις απόψεις που

⁹³ Τουρνά (2013) 86.

⁹⁴ Κακριδής (2002) 19.

⁹⁵ Bury (1998) 70-71.

⁹⁶ Κωνσταντινόπουλος (2006) 124.

⁹⁷ Finley (1988) 151.

⁹⁸ Finley (1988) 151.

⁹⁹ Τουρνά (2013) 83.

εκφράζουν νεότεροι ιστορικοί. Έτσι σύμφωνα με τον αμερικανό ιστορικό Josiah Ober το νόημα της δημοκρατίας συνίσταται στη δυνατότητα δράσης: «Δημοκρατία είναι το πολίτευμα όπου ο λαός έχει τη συλλογική ικανότητα να αλλάξει τα πράγματα...να συστήσει το δημόσιο χώρο μέσω της δράσης»¹⁰⁰.

Η δημοκρατία είναι η δύναμη που οδήγησε την Αθήνα σε πρωτόγνωρο στάδιο πολιτισμού. Ως πολίτευμα χαρακτηρίζεται για την πρωτοτυπία του. Είναι αθηναϊκό επίτευγμα και όχι προϊόν της μίμησης άλλων. «*Χρώμεθα γὰρ πολιτεία οὐ ζηλούση τοὺς τῶν πέλας νόμους, παράδειγμα δὲ μᾶλλον αὐτοὶ ὄντες τισὶν ἢ μιμούμενοι ἑτέρους*». Σύμφωνα με τον Gomme εδώ δεν υπάρχει υπαινιγμός για το πολίτευμα της Σπάρτης που είχε αντιγράψει το πολίτευμα της Κρήτης¹⁰¹. Προφανώς προβάλλεται η πρωτοτυπία του αθηναϊκού πολιτεύματος με την έννοια ότι η αθηναϊκή δημοκρατία αποδείχθηκε το τελειότερο πολίτευμα της αρχαιότητας. Ο Θουκυδίδης προσδιορίζει το περιεχόμενο του πολιτεύματος «*καὶ ὄνομα μὲν διὰ τὸ μὴ ἐς ὀλίγους ἀλλ' ἐς πλείονας οἰκεῖν δημοκρατία κέκληται*».

Το τμήμα αυτό του λόγου έχει σχολιαστεί ποικιλοτρόπως. Από κάποιους μελετητές έχει χαρακτηριστεί ως εγκώμιο της δημοκρατίας¹⁰². Ο *Επιτάφιος* στο σύνολο του επίσης έχει θεωρηθεί ένας «δημοκρατικός ομαδικός θρήνος με την ελεύθερη συμμετοχή όλων»¹⁰³. Ωστόσο από τον Andrewes έχει διατυπωθεί η άποψη «δεν υπάρχει σχεδόν τίποτα μέσα στον λόγο που θα μπορούσε να θεωρηθεί αντιδημοκρατικό αλλά ο Θουκυδίδης δεν βάζει τον Περικλή να μιλά ως ενθουσιώδης οπαδός της δημοκρατικής ιδεολογίας»¹⁰⁴. Ο Macleod για το συγκεκριμένο χωρίο σχολιάζει ότι «αν η αθηναϊκή δημοκρατία λειτουργούσε, αυτό οφειλόταν στο γεγονός ότι ο Περικλής ήταν ουσιαστικά βασιλιάς»¹⁰⁵. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι τα «ένδοξα ιδανικά» του *Επιταφίου* «αντιδιαστέλλονται προς μία απαισιόδοξη πραγματικότητα» με την έννοια ότι υπάρχουν και σκοτεινότερες πλευρές της αθηναϊκής δημοκρατίας από εκείνες που παρουσιάζει ο *Επιτάφιος*¹⁰⁶.

Υποστηρίχθηκε ωστόσο η άποψη ότι, παρόλο που η στάση του Θουκυδίδη υπήρξε επιφυλακτική απέναντι στη δημοκρατία, η χρήση της λέξης μέσα στα συγκεκριμένα

¹⁰⁰ Ober (2006), όπως αναφέρεται σε Τουρνά (2013) 83.

¹⁰¹ Gomme (1979) 107.

¹⁰² Logaux όπως αναφέρεται σε Hornblower (2006) 529.

¹⁰³ Goldhill (1986) 63.

¹⁰⁴ Andrewes όπως αναφέρεται σε Hornblower (2006) 528.

¹⁰⁵ Macleod όπως αναφέρεται σε Hornblower (2006) 539.

¹⁰⁶ Hornblower (2006) 530.

συμφραζόμενα είχε «συγκινησιακά φορτισμένες συνδηλώσεις»¹⁰⁷. Είναι γεγονός ότι ο ιστορικός στο έργο του επαινεί πολιτικά σχήματα που δεν ήταν αμιγώς δημοκρατικά. Προβαίνει σε μία σαφή πολιτική κρίση στο όγδοο βιβλίο. Αποτιμά θετικά το καθεστώς των πεντακισχιλίων που τοποθετείται χρονικά ανάμεσα στην ακραία ολιγαρχία του 411 π.Χ και στην αποκατεστημένη δημοκρατία¹⁰⁸. Χαρακτηρίζει το καθεστώς ως ένα μετριοπαθές κράμα των λίγων και των πολλών και θεωρεί ότι για πρώτη φορά στη ζωή του οι Αθηναίοι απόλαυσαν καλή διακυβέρνηση « *καὶ οὐχ ἥκιστα δὴ τὸν πρῶτον χρόνον ἐπὶ γε ἐμοῦ Ἀθηναῖοι φαίνονται εὖ πολιτεύσαντες· μετρία γὰρ ἦ τε ἐς τοὺς ὀλίγους καὶ τοὺς πολλοὺς ζύγκρασις ἐγένετο καὶ ἐκ πονήρων τῶν πραγμάτων γενομένων τοῦτο πρῶτον ἀνήνεγκε τὴν πόλιν*»¹⁰⁹.

Σύμφωνα με τον Hornbrower η φράση «*γὰρ ἦ τε ἐς τοὺς ὀλίγους καὶ τοὺς πολλοὺς ζύγκρασις*» υπονοεί μία ελιτίστικη διακυβέρνηση. Προφανώς τα συνταγματικά δικαιώματα είχαν αφαιρεθεί από τους θήτες και το πολίτευμα αντιπροσώπευε τα συμφέροντα των ολίγων. Στο όγδοο βιβλίο επίσης ο ιστορικός θαυμάζει την ολιγαρχία της Χίου: «*Χῖοι γὰρ μόνοι μετὰ Λακεδαιμονίους ὧν ἐγὼ ἠσθόμην ἠδαιμόνησάν τε ἅμα καὶ ἐσωφρόνησαν, καὶ ὅσῳ ἐπέδιδου ἢ πόλις αὐτοῖς ἐπὶ τὸ μείζον, τόσῳ δὲ καὶ ἐκοσμοῦντο ἐχυρότερον*»¹¹⁰.

Εκείνο που ο Θουκυδίδης θαυμάζει στην ολιγαρχία είναι το ότι απομακρύνει τον κίνδυνο στάσεων. Και η αθηναϊκή δημοκρατία όμως ήταν ιδιαίτερα σταθερή¹¹¹. Κατά τον Hornbrower η αθηναϊκή δημοκρατία ήταν σταθερή γιατί ήταν ηγεμονία¹¹². Επιπλέον η αθηναϊκή ηγεμονία διοικούνταν έτσι ώστε να επωφελούνται όχι μόνο οι κατώτερες αλλά και οι ανώτερες τάξεις¹¹³. Ο ανταγωνισμός των αριστοκρατών απορροφάται από τις δημοκρατικές δομές και διαδικασίες ενώ οι πλούσιοι βρίσκουν κίνητρα να ταυτίσουν τα ενδιαφέροντα τους με τις επιδιώξεις του δημοκρατικού κράτους και έτσι το άτομο υποτάσσεται στο συλλογικό καλό¹¹⁴. Ο Θουκυδίδης επομένως προδιατίθεται ευμενώς απέναντι στην Περικλεία δημοκρατία που όπως προβάλλει στον *Επιτάφιο* είναι άρρηκτα συνυφασμένη με την ηγεμονία και διασφαλίζει την ειρήνη και την σταθερότητα που είναι οι προϋποθέσεις της προόδου.

¹⁰⁷ Hornblower (2006) 530.

¹⁰⁸ Hornblower (2003) 233.

¹⁰⁹ Θουκ. 8.97.2.

¹¹⁰ Θουκ. 8.24.4.

¹¹¹ Hornblower (2003) 238.

¹¹² Hornblower (2003) 240.

¹¹³ Hornblower (2003) 239.

¹¹⁴ Carey (2010) 56.

Η αθηναϊκή δημοκρατία στηρίζεται στην αρχή της πλειοψηφίας και συστατικά της στοιχεία είναι η κυριαρχία του δήμου στην άσκηση της εξουσίας, η ισότητα των πολιτών απέναντι στο νόμο και η αξιοκρατία, οι ίσες ευκαιρίες που έχουν οι πολίτες για ανάδειξη στα δημόσια αξιώματα. Κάτι ανάλογο συναντάμε στη ρήση για τη δημοκρατία στις *Ικέτιδες* του Ευριπίδη¹¹⁵. Εκεί ως απάντηση στο Θηβαίο κήρυκα που είναι ευνοϊκά διακείμενος απέναντι στην απόλυτη εξουσία, υπάρχει μια ρήση όπου αναπτύσσονται με μεγάλη ακρίβεια οι αρχές της δημοκρατίας: η ισονομία, η ελευθερία και η ισότητα. Οι γραπτοί νόμοι είναι κοινοί για όλους για αυτό και ο αδύνατος μπορεί να απαντήσει στην προσβολή του ισχυρού, και ο μικρός, αν έχει δίκιο, να νικήσει το μεγάλο. Επιπλέον υπάρχει η δυνατότητα ελεύθερης παρέμβασης στη συνέλευση και ελεύθερη συμμετοχή στη διαχείριση της πόλης¹¹⁶:

«γεγραμμένων δὲ τῶν νόμων ὃ τ' ἀσθενῆς
ὁ πλούσιός τε τὴν δίκην ἴσῃν ἔχει,
ἔστιν δ' ἐνισπεῖν τοῖσιν ἀσθενεστέροις
τὸν εὐτυχοῦντα ταῦθ', ὅταν κλύῃ κακῶς,
νικᾷ δ' ὁ μείων τὸν μέγαν δίκαι' ἔχων.
τούλευθρον δ' ἐκεῖνο: Τίς θέλει πόλει
χρηστόν τι βούλευμ' ἐς μέσον φέρειν ἔχων;
καὶ ταῦθ' ὁ χρήζων λαμπρὸς ἐσθ', ὁ μὴ θέλων
σιγᾷ. τί τούτων ἔστ' ἰσαίτερον πόλει;¹¹⁷

Όταν όμως υπάρχουν νόμοι γραπτοί,
το δίκαιο ισχύει εξίσου και για τον ταπεινό και για τον πλούσιο
και μπορεί ο ανίσχυρος, όταν δέχεται επιθέσεις,
να απαντά στον ισχυρό στον ίδιο τόνο,
και φτάνει να νικά ο μικρός τον ισχυρό, αν έχει δίκιο.

Και η πεμπτουσία της ελευθερίας,
εκείνο το «ποιος έχει να προτείνει κάτι καλό για την πόλη;
να έρθει να το καταθέσει εδώ, ενώπιον όλων.»

Όποιος προσφέρεται δοξάζεται, όποιος δεν θέλει σιωπά.

Για την πόλη νοείται ισότητα ανώτερη απ' αυτή;¹¹⁸»

¹¹⁵ Ξανθάκη- Καραμάνου (2004-2005) 17-19.

¹¹⁶ Romilly (2001).

¹¹⁷ Εὐριπ. Ἰκέτ. 433-441.

Πρέπει να επισημάνουμε ότι ο Ανώνυμος Ολιγαρχικός θεωρεί τη δημοκρατία τυραννία των μαζών και υποστηρίζει ότι κανένα πολίτευμα δε συμφέρει όλους τους πολίτες. Στον *Επιτάφιο* ωστόσο το πολίτευμα παρουσιάζεται από το Θουκυδίδη ως «μια εκούσια, ευφυή και επωφελή συσσωμάτωση όλου του λαού¹¹⁹»: «μέτεστι δὲ κατὰ μὲν τοὺς νόμους πρὸς τὰ ἴδια διάφορα πᾶσι τὸ ἴσον, κατὰ δὲ τὴν ἀξίωσιν, ὡς ἕκαστος ἔν τῳ εὐδοκίμῳ, οὐκ ἀπὸ μέρους τὸ πλεόν ἐς τὰ κοινὰ ἢ ἀπ' ἀρετῆς προτιμᾶται».

Την πολιτεία δεν την κυβερνά κάποιος τυχαίος αλλά ο κάτοχος της αρετής, αυτός που έχει την ικανότητα άσκησης της πολιτικής εξουσίας. Το αριστοκρατικό αξίωμα που ορίζει να κυβερνούν την πολιτεία οι κάτοχοι της αρετής μόνο, ξαναζεί στη δημοκρατία¹²⁰. Έτσι συντίθενται στο αθηναϊκό πολίτευμα στοιχεία δημοκρατικά και αριστοκρατικά. Οι πολίτες δε διαχωρίζονται ούτε μαζοποιούνται αλλά αναγνωρίζεται η ιδιαιτερότητα και η μοναδικότητα καθενός. Η αρετή δεν προσδιορίζεται από την καταγωγή ή τον πλούτο, κατά τα αρχαϊκά πρότυπα, αλλά, σύμφωνα με τη νεότερη προσέγγιση, ταυτίζεται με ηθικές ιδιότητες του ανθρώπου όπως η δικαιοσύνη και η σωφροσύνη. Ο συγκερασμός των αντιθέτων στο δημοκρατικό πολίτευμα εξάιρεται και στον *Μενέξενο* του Πλάτωνα: «τὰς δὲ ἀρχὰς δίδωσι καὶ κράτος τοῖς ἀεὶ δόξασιν ἀρίστοις εἶναι, καὶ οὔτε ἀσθενείᾳ οὔτε πενίᾳ οὔτ' ἀγνωσίᾳ πατέρων ἀπελήλαται οὐδεὶς οὐδὲ τοῖς ἐναντίοις τετίμηται, ὥσπερ ἐν ἄλλαις πόλεσιν, ἀλλὰ εἷς ὄρος, ὁ δόξας σοφὸς ἢ ἀγαθὸς εἶναι κρατεῖ καὶ ἄρχει¹²¹».

Αυτή η ιδανική μορφή του πολιτεύματος φαίνεται ότι έλαβε χώρα την εποχή του Περικλή. Ο ίδιος ο πολιτικός αποτελεί παράδειγμα της επιλογής του πιο άξιου. Και παρόλο που η εξουσία του παρουσιάζεται ως αρχή του πρώτου ανδρός: «ἐγίνετό τε λόγῳ μὲν δημοκρατία, ἔργῳ δὲ ὑπὸ τοῦ πρώτου ἀνδρὸς ἀρχή»¹²², η διακυβέρνηση με βάση τους νόμους και με την υποστήριξη της Εκκλησίας του δήμου δικαιώνει και καταξιώνει την ιδέα της αξιοκρατίας καθώς πρόκειται «για την πιο θαυμαστή εναρμόνιση της ηγεσίας με το λαό, μια διαλεκτική σχέση που εξασφαλίζει δημιουργική συνεργασία και προκοπή¹²³».

¹¹⁸ Η μετάφραση είναι του Θ. Κ. Στεφανόπουλου από το Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας: http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/anthology/literature/browse.html?text_id=173

¹¹⁹ Finley (1988) 167.

¹²⁰ Κακριδής (2000) 65.

¹²¹ Πλάτων *Μενέξενος*.238d.

¹²² Θουκ. 2.65.9.

¹²³ Φραγκούλης (1999) 79.

Η αθηναϊκή δημοκρατία δίνει έμφαση στην αρετή και στην αξία χωρίς να επιβάλλει μια ισοπεδωτική ισότητα¹²⁴. Ο Πλάτων ασκώντας κριτική στη δημοκρατία υποστήριξε ότι αυτή «παρέχει μια μορφή ισότητας σε όλους τους ανθρώπους, είτε αυτοί είναι ίσοι μεταξύ τους είτε όχι¹²⁵». Ο Πλάτων εδράζει την κριτική του στον τρόπο επιλογής με κλήρο όσων διεκπεραιώναν τις δημόσιες υποθέσεις. Ωστόσο το δημοκρατικό πολίτευμα είχε δικλίδες ασφαλείας για την αυτοπροστασία του. Η *εϋθυνα*, η λογοδοσία μετά την άσκηση της εξουσίας, περιόριζε τις υποψηφιότητες σε εκείνους που μπορούσαν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του αξιώματος που διεκδικούσαν¹²⁶.

Επιπλέον η αρετή δεν είναι ιδιότητα ανθρώπων που ανήκουν σε μία συγκεκριμένη κοινωνική τάξη. Η νέα αντιθετική πρόταση *«οὐδ' αὖ κατὰ πενίαν, ἔχων γέ τι ἀγαθὸν δρᾶσαι τὴν πόλιν, ἀξιώματος ἀφανεία κεκώλυται»* δηλώνει ότι η πολιτεία γνωρίζει πώς να αξιοποιεί όλο το δυναμικό της πράγμα που δεν κάνει η ολιγαρχία¹²⁷.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο οι Αθηναίοι διάγουν το δημόσιο βίο με τρόπο ελεύθερο: *«ἐλευθέρως δὲ τὰ τε πρὸς τὸ κοινὸν πολιτεύομεν»*. Η ελευθερία προβάλλει ως κύριο χαρακτηριστικό της δημοκρατικής Αθήνας η οποία με τη σειρά της αποσκοπούσε στη διαπαιδαγώγηση ελεύθερων ανδρῶν¹²⁸. Ο Gomme υποστηρίζει ότι εδώ προβάλλεται η ατομικότητα και η προσωπικότητα του πολίτη που μένει αλώβητη από την εξουσία των πολλῶν¹²⁹. Στην Αθήνα η ευημερία αλλά και οι αμειβόμενες υπηρεσίες έδιναν στο μέσο πολίτη τη δυνατότητα να ασχοληθεί με τα κοινά.

Το *«ἐλευθέρως πολιτεύομεν»* γίνεται αντιληπτό στις σχέσεις των πολιτῶν μεταξύ τους αλλά και στην προσήλωση των πολιτῶν στους γραπτούς και άγραφους νόμους. Η αγάπη ή η μισαλλοδοξία, η νομιμοφροσύνη ή η παρανομία, η ευνομία ή η αναρχία είναι συνειδητές επιλογές κάθε πολίτη. Στην Αθήνα του Περικλή οι πολίτες είναι απαλλαγμένοι από ασήμαντους ελέγχους, βιώνουν αίσθημα ελευθερίας και για αυτό αυτοβούλους δείχνουν προσήλωση στις αρχές της ηθικής¹³⁰.

¹²⁴ Κέιγκαν (2005) 273.

¹²⁵ Κέιγκαν (2005) 271.

¹²⁶ Φραγκούλης (1999) 77.

¹²⁷ Κακριδής (2002) 28.

¹²⁸ Κωνσταντινόπουλος (2006) 127.

¹²⁹ Gomme (1979) 111.

¹³⁰ Finley (1988) 151.

Οι πολίτες είναι ανοικτοί και γενναιόδωροι όπως ταιριάζει στους πολίτες ενός ελεύθερου κράτους¹³¹. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα οι κοινωνικές σχέσεις τους να είναι απαλλαγμένες από καχυποψία. Οι Αθηναίοι στις καθημερινές τους σχέσεις δεν είναι καχύποπτοι απέναντι στους συμπολίτες τους. Δεν θυμώνουν με τους γείτονες τους αν ευημερούν και διασκεδάζουν και δεν παίρνουν το ύφος πειραγμένου που μπορεί να μη βλάπτει αλλά στενοχωρεί τους γύρω τους: *«και ἐς τὴν πρὸς ἀλλήλους τῶν καθ' ἡμέραν ἐπιτηδευμάτων ὑποψίαν, οὐ δι' ὀργῆς τὸν πέλας, εἰ καθ' ἡδονὴν τι δρᾷ, ἔχοντες, οὐδὲ ἀζημίους μὲν, λυπηρὰς δὲ τῇ ὄψει ἀχθηδόνας προστιθέμενοι»*.

Ο Περικλής φαίνεται να στρέφεται εδώ ενάντια στο σύστημα αστυνόμευσης της Σπάρτης που έκανε τους πολίτες καχύποπτους τόσο απέναντι στους άρχοντες όσο και απέναντι στους συμπολίτες τους¹³². Ταυτόχρονα υπαινίσσεται ότι ένα τέτοιο κλίμα επικρατεί σε όλα τα ολιγαρχικά καθεστώτα. Ο Θουκυδίδης παρουσιάζει το πλέγμα καχυποψίας να κυριαρχεί στην Αθήνα την περίοδο του πραξικοπήματος του 411 π.Χ. Τότε έπρεπε να εμπιστευτεί κανείς έναν άγνωστο ή ένα γνώριμο προς τον οποίο όμως δυσπιστούσε. Οι δημοκρατικοί μάλιστα πλησίαζαν ο ένας τον άλλο με δυσπιστία υποπευόμενοι τους γύρω τους για συμμετοχή στις εξελίξεις. Και υπήρχαν πραγματικά μεταξύ των συνομηττών άνθρωποι για τους οποίους κανείς δεν μπορούσε να φανταστεί ότι θα γίνονταν ολιγαρχικοί. και αυτοί προκάλεσαν την μεγαλύτερη δυσπιστία μεταξύ του πλήθους. Συντέλεσαν μάλιστα τα μέγιστα στην ασφάλεια των συνομηττών, ενισχύοντας τη δυσπιστία των δημοκρατικών μεταξύ τους *«ἀλλήλοις γὰρ ἅπαντες ὑπόπτως προσῆσαν οἱ τοῦ δήμου, ὡς μετέχοντά τινα τῶν γιγνομένων. ἐνήσαν γὰρ καὶ οὖς οὐκ ἂν ποτέ τις ᾤετο ἐς ὀλιγαρχίαν τραπέσθαι: καὶ τὸ ἄπιστον οὗτοι μέγιστον πρὸς τοὺς πολλοὺς ἐποίησαν καὶ πλεῖστα ἐς τὴν τῶν ὀλίγων ἀσφάλειαν ὠφέλησαν, βέβαιον τὴν ἀπιστίαν τῶ δήμῳ πρὸς ἑαυτὸν καταστήσαντες»*¹³³.

Η παρουσίαση της δημοκρατικής Αθήνας ωστόσο πάνω στο θέμα της ανεκτικότητας προβληματίζει τη φιλολογική έρευνα. Το ερώτημα που τίθεται είναι πόσο ανεκτική μπορεί να είναι μία κοινωνία με ένα σύστημα δίωξης που στηριζόταν στον εθελοντή κατήγορο ενθαρρύνοντας την επέμβαση στις ζωές των άλλων¹³⁴. Ο Flashar επισημαίνει τις συκοφαντικές επιθέσεις των ολιγαρχικών κύκλων εναντίον του Περικλή. Επίσης στο έργο του

¹³¹ Hornblower (2006) 532.

¹³² Φραγκούλης (1999) 77.

¹³³ Θουκ. 8.66.5.

¹³⁴ Carey (2010) 138.

κωμικού ποιητή Κρατίνου *Διονυσαλέξανδρος* που χρονολογείται πριν το 431 π.Χ. υπάρχουν υπαινιγμοί για συκοφαντική δραστηριότητα στην Αθήνα.¹³⁵ Από την άλλη πλευρά μπορεί κανείς να αντιτάξει ως επιχειρήματα υπέρ της ανεκτικότητας αφενός την ελευθερία των κωμωδιογράφων - λ.χ. του Αριστοφάνη - να διακωμωδούν πρόσωπα αλλά και θεσμούς, και αφετέρου τη δυνατότητα μεταγενέστερων πολιτικών φιλοσόφων - του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη, του Ισοκράτη - να μπορούν ελεύθερα να εκφράζουν απόψεις αντίθετες προς το δημοκρατικό ιδεώδες¹³⁶.

Η ελευθερία που απολαμβάνουν οι Αθηναίοι συνδυάζεται με την πειθαρχία προς τους άρχοντες και την υπακοή στους νόμους. Οι Αθηναίοι θεωρούν ότι η αυστηρότητα συνειδητά λείπει από την καθημερινή ζωή τους. Στα δημόσια ζητήματα ωστόσο δεν παρανομούν από εσωτερικό σεβασμό. Σέβονται τους άρχοντες και πειθαρχούν στους νόμους, κυρίως σε εκείνους που έχουν θεσπιστεί για να προστατεύουν όσους αδικούνται και σε εκείνους που αν και είναι άγραφοι προκαλούν ντροπή σε όποιον τους παραβεί *«άνεπαχθῶς δὲ τὰ ἴδια προσομιλοῦντες τὰ δημόσια διὰ δέος μάλιστα οὐ παρανομοῦμεν, τῶν τε αἰεὶ ἐν ἀρχῇ ὄντων ἀκροάσει καὶ τῶν νόμων, καὶ μάλιστα αὐτῶν ὅσοι τε ἐπ' ὠφελίᾳ τῶν ἀδικουμένων κείνται καὶ ὅσοι ἄγραφοι ὄντες αἰσχύνῃν ὁμολογουμένην φέρουσιν»*¹³⁷.

Είναι κοινός τόπος στους επιταφίους λόγους ο έπαινος για την γνησιότητα του πολιτεύματος και των νόμων. Καύχημα για την πολιτεία είναι δεν είναι μόνο οι πολίτες της αλλά και οι νόμοι της που είναι δικό της δημιούργημα και παρουσιάζουν σταθερότητα μέσα στον χρόνο. Στην Αθήνα «η επιβολή της θέσμισης φαίνεται να δημιουργεί μια σχεδόν φυσική ανάγκη...και ο νόμος καθίσταται φύσις για τους ανθρώπους οι οποίοι υποτάσσονται σε αυτόν»¹³⁸. Η ελευθερία του πολίτη έγκειται στην αυτόβουλη υποταγή του στην συνείδησή του που γεννά το δέος και αποτρέπει από την παρανομία¹³⁹. Εξωτερικοί φραγμοί όπως η τιμωρία του νόμου ή η προσταγή του άρχοντα δεν καθίστανται ισχυρότεροι από τις εσωτερικές ηθικές επιταγές που αποτελούν το γνώμονα της συμπεριφοράς του.

Διατυπώθηκε επίσης η άποψη ότι η υπακοή στους άρχοντες είναι φυσικό επακόλουθο του τρόπου εκλογής τους. Οι άρχοντες δεν είναι κληρονομικοί και δεν επιβάλλονται με τη βία. Η ανάδειξη στα δημόσια αξιώματα με κλήρο καθιστά, δυνητικά, κάθε πολίτη υποψήφιο για

¹³⁵ Κωνσταντινόπουλος (2006) 128.

¹³⁶ Φραγκούλης (1999) 81.

¹³⁷ Θουκ. 2.37.3.

¹³⁸ Τουρνά (2013) 86.

¹³⁹ Φραγκούλης (1999) 77.

ανάληψη εξουσίας. Επομένως ο πολίτης επιδεικνύει συμπεριφορά απέναντι στην εξουσία ανάλογη με κείνη που θα προσδοκούσε αν την ασκούσε ο ίδιος¹⁴⁰.

Στην Αθήνα πηγή της υπακοής στους νόμους είναι το δέος με την σημασία της αιδούς και της αισχύνης. Η πειθαρχία και η ευνομία είναι και σπαρτιατικές αρετές. Ο νόμος στη Σπάρτη υπηρετούσε το κοινωνικό ιδεώδες και διαπαιδαγωγούσε πολίτες υποταγμένους στο συλλογικό όραμα. Οι πολίτες της Σπάρτης όμως έβλεπαν το νόμο σαν δεσπότη και κύριο. Γράφει ο Ηρόδοτος ότι είναι βέβαια ελεύθεροι, όμως η ελευθερία τους δεν είναι απόλυτη γιατί πάνω τους στέκεται δυνάστης ο νόμος: *«ἐλεύθεροι γὰρ ἔόντες οὐ πάντα ἐλεύθεροι εἰσί: ἔπεστι γὰρ σφι δεσπότης νόμος»*¹⁴¹. Η ανωτερότητα των Αθηναίων έγκειτο στο ότι η υπακοή στους νόμους αποτελούσε ηθική επιταγή στην οποία υποτάσσονταν όλοι αντιλαμβανόμενοι την αναγκαιότητα της για την κοινωνική ευρυθμία.¹⁴²

Οι Αθηναίοι επίσης σέβονται τους νόμους που έχουν θεσπιστεί για την προστασία όσων αδικούνται. Ένα από τα δημοκρατικά στοιχεία της νομοθεσίας του Σόλωνα ήταν η προστασία των αδικουμένων. Ο Πλούταρχος αναφέρει ότι όταν ο Σόλων ρωτήθηκε ποια πόλη διοικείται καλύτερα απάντησε εκείνη που το άδικο καταγγέλλεται όχι από αυτούς που έχουν αδικηθεί αλλά από τους άλλους πολίτες που θεωρούν υποχρέωση τους να προστατεύσουν τους αδικημένους; *«ἔρωτηθεῖς γάρ, ὡς ἔοικεν, ἥτις οἰκεῖται κάλλιστα τῶν πόλεων, 'ἐκείνη,' εἶπεν, 'ἐν ἧ τῶν ἀδικουμένων οὐχ ἦττον οἱ μὴ ἀδικούμενοι προβάλλονται καὶ κολάζουσι τοὺς ἀδικοῦντας»*¹⁴³.

Ο πολίτης συνδυάζοντας ελευθερία και σεβασμό δεν αψηφά τους άγραφους νόμους που μπορεί να μην επισύρουν κάποια τιμωρία προκαλούν όμως αίσθημα ντροπής. «Οι άγραφοι νόμοι αποτελούσαν αντικείμενο σεβασμού απ' όλους και όριζαν ευλάβεια προς τους Θεούς, συμπεριφορά που θα αποδίδει τον προσήκοντα σεβασμό στους γονεῖς, ανταπόδοση της ευεργεσίας και παροχή φιλοξενίας στους ξένους»¹⁴⁴.

Στην *Αντιγόνη* του Σοφοκλή ο Κρέοντας επιδεικνύοντας απολυταρχική συμπεριφορά παραπέμπει στην ολιγαρχία που ασκεί ασφυκτικό έλεγχο με περιοριστικά μέτρα σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής των πολιτών, και σε καμία περίπτωση δεν σέβεται το άγραφο δίκαιο. Η

¹⁴⁰ Φραγκούλης (1999) 81.

¹⁴¹ Ηρόδ., VII.104.

¹⁴² Φραγκούλης (1999) 82.

¹⁴³ Πλούταρχ., Σόλων.18.5.

¹⁴⁴ Guthrie (1991), 157-158.

Αντιγόνη είναι εκείνη η οποία υπερασπίζεται τους άγραφους νόμους που έχουν θεϊκή προέλευση και αιώνια δύναμη:

«οὐδὲ σθένειν τοσοῦτον ὥοιμην τὰ σὰ
κηρύγμαθ', ὅστ' ἄγραπτα κάσφαλι θεῶν
νόμιμα δύνασθαι θνητὸν ὄνθ' ὑπερδραμεῖν.
οὐ γάρ τι νῦν γε κάχθές, ἀλλ' αἰεί ποτε
ζῆ ταῦτα, κούδεις οἶδεν ἐξ ὅτου 'φάνη».¹⁴⁵

Στον *Οιδίποδα Τύραννο* διατυπώνεται παρόμοια άποψη. Πηγή του άγραφου ηθικού νόμου είναι ο Όλυμπος και ο Δίας. Ο νόμος επιβλέπει τα ανθρώπινα και τιμωρεί τους παραβάτες:

«ἔργων τε πάντων, ὧν νόμοι πρόκεινται
ὕψιποδες, οὐρανίαν
δι' αἰθέρα τεκνωθέντες, ὧν Ὀλυμπος
πατήρ μόνος, οὐδέ νιν
θνατὰ φύσις ἀνέρων
ἔτικτεν οὐδὲ μή ποτε λάθα κατακοιμάση»¹⁴⁶

Ο σεβασμός στους άγραφους νόμους την εποχή του Περικλή επιβεβαιώνεται από μία μαρτυρία του Λυσία: «καίτοι Περικλέα ποτέ φασι παραινέσαι ὑμῖν περὶ τῶν ἀσεβούντων, μὴ μόνον χρῆσθαι τοῖς γεγραμμένοις νόμοις περὶ αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἀγράφοις, καθ' οὓς *Εὐμολπίδαι ἐξηγοῦντα*¹⁴⁷». Πρέπει ωστόσο να επισημάνουμε μια διαφορά στην αντίληψη Σοφοκλή και Περικλή. Για το Σοφοκλή οι άγραφοι νόμοι έχουν θεϊκή προέλευση και η παραβίαση τους συνεπάγεται θεϊκή τιμωρία ενώ για τον Περικλή - που είναι επηρεασμένος από τον Πρωταγόρα - έχουν κοινωνική προέλευση και η παραβίαση τους έχει κοινωνικές επιπτώσεις.¹⁴⁸

5.4 Ἐπαινος των αθηναϊκῶν τρόπων ζωῆς (Κεφ.38)

Η ενασχόληση με την πολιτική και η διαρκής εγρήγορση των Αθηναίων αναπόφευκτα θα προκαλούσε σωματική και πνευματική κούραση και ενδεχομένως θα οδηγούσε σε

¹⁴⁵ Σοφ. *Αντιγόνη* 453-457.

¹⁴⁶ Σοφ. *Οιδίποδος Τύραννος*, 865-870.

¹⁴⁷ Λυσίας *Κατ' Άνδοκίδου άσεβείας*.10.

¹⁴⁸ Κωνσταντινόπουλος (2006) 128.

μονομέρεια που θα υπονόμει την ποιότητα ζωής τους. Για την αποκατάσταση της ισορροπίας είχαν εξασφαλίσει τρόπους ανάπαυλας από τους κόπους.¹⁴⁹ Θυσίες, αγώνες-συμπεριλαμβανομένων και των δραματικών αγώνων που αποτελούν έκφραση πολιτισμού- αλλά και ευχάριστη ιδιωτική ζωή λειτουργούσαν ως αντιστάθμισμα για την καταβολή προσπάθειας σε όλες τις εκφάνσεις του βίου τους. Οι Αθηναίοι, κάνοντας θυσίες και αξιοποιώντας τις ευκαιρίες για ανάπαυλα, μπόρεσαν να μετριάσουν την κούραση του σώματος από την κοπιαστική εργασία αλλά και του πνεύματος από τη διαρκή διανοητική εγρήγορση. Βιώνοντας επίσης μία ευχάριστη καθημερινότητα απολάμβαναν κάθε στιγμή μιας ζωής απαλλαγμένης από τη στενοχώρια. *«Καὶ μὴν καὶ τῶν πόνων πλείστας ἀναπαύλας τῆ γνώμῃ ἐπορισάμεθα, ἀγῶσι μὲν γε καὶ θυσίαις διετησίοις νομίζοντες, ἰδίαις δὲ κατασκευαῖς εὐπρεπέσιν, ὧν καθ' ἡμέραν ἢ τέρψις τὸ λυπηρὸν ἐκπλήσσει¹⁵⁰»*.

«Αν η πολιτική είναι η τέχνη του ωφέλιμου, τότε χρειάζεται κάτι άλλο που να την κάνει να μη φαίνεται δυσάρεστη. Αυτό το κάτι άλλο είναι οι γιορτές, οι θυσίες και οι ιδιωτικές κατοικίες. Στο σημείο αυτό έχουμε πάλι μια θαυμαστή συνεργασία πόλης και πολίτη, ατόμου και κράτους για την εξασφάλιση της σωματικής ανάπαυσης και της ψυχοπνευματικής αναγέννησης.»¹⁵¹

Οι αρχαίοι συγγραφείς θεωρούσαν ότι στην Αθήνα τελούνταν περισσότερες εορτές και θυσίες από οποιαδήποτε άλλη ελληνική πόλη. Στην *Αθηναίων Πολιτεία* αναφέρεται ότι οι Αθηναίοι *καὶ ἄγουσι μὲν εορτὰς διπλασίους ἢ οἱ ἄλλοι*.¹⁵² Οι ολιγαρχικοί στο εσωτερικό της πόλης τις αποδοκίμαζαν και τις θεωρούσαν δείγμα δημοκρατικής παρακμής.¹⁵³ Πρέπει να παρατηρήσουμε όμως ότι απουσιάζει στο σημείο αυτό του *Επιταφίου* κάθε θρησκευτική αναφορά με την οποία να συνδέονται οι εορτές και οι θυσίες. Διατυπώθηκε η άποψη ότι αιτία αυτής της απουσίας είναι η αντίληψη του Θουκυδίδη για το θείο. Ο Κακριδής υποστηρίζει ότι *«από τον ίδιο τον ιστορικό λείπει ολωσδιόλου η θρησκευτική πίστη¹⁵⁴»* Ωστόσο ο Θουκυδίδης δεν ήταν άθεος. Δεχόταν μια ανώτερη, φυσική, συμπαντική δύναμη, που δεν επεμβαίνει όμως στα ανθρώπεια. Ήταν αυτό που επιγραμματικά ο αρχαίος βιογράφος του

¹⁴⁹ Φραγκούλης (1999) 85.

¹⁵⁰ Θουκ. 38.

¹⁵¹ Φραγκούλης (1999) 86.

¹⁵² Ξεν. *Αθηναίων Πολιτ.* 3.8.

¹⁵³ Φραγκούλης (1999), 85.

¹⁵⁴ Κακριδής (2002) 37.

Μαρκελλίνος περιέγραψε: «*ἡρέμα ἄθεος*»¹⁵⁵. Ο Gomme δεν αποδέχεται την αθεΐα του Θουκυδίδη γιατί υπάρχουν χωρία στο έργο του όπου μπορούμε να εντοπίσουμε θρησκευτικές αναφορές.¹⁵⁶ Γράφει ο ιστορικός στο 2.53.4 περιγράφοντας το λοιμό «...*θεῶν δὲ φόβος ἢ ἀνθρώπων νόμος οὐδεὶς ἀπεῖργε...*» και στο 3.82.6 αναφερόμενος στον Κερκυραϊκό Εμφύλιο «...*καὶ τὰς ἐς σφᾶς αὐτοὺς πίστεις οὐ τῷ θείῳ νόμῳ μᾶλλον ἐκρατύνοντο ἢ τῷ κοινῇ τι παρανομήσαι.*»

Επομένως, με βάση αυτά τα δεδομένα, δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ότι το χωρίο αντανακλά την αθεΐα του Θουκυδίδη. Περισσότερο αξιόπιστη φαίνεται η άποψη ότι το χωρίο αντανακλά τον αυθεντικό λόγο του Περικλή¹⁵⁷. Οι εορτές και οι θυσίες εναρμονισμένες με το γενικότερο πνεύμα του λόγου του ρήτορα παρουσιάζονται ως κοινωνικές εκδηλώσεις, ως αφορμές για ανάπαυλα και ψυχαγωγία και όχι ως εκδηλώσεις του θρησκευτικού αισθήματος.

Πέρα από τις γιορτές και τις θυσίες ο Περικλής προβάλλει στον *Επιτάφιο* την ευπρέπεια των ιδιωτικών κατοικιών¹⁵⁸. Η απλότητα των αθηναϊκών κατοικιών της εποχής του Μιλτιάδη και του Αριστείδη αποτυπώνεται στον *Γ' Ὀλυνθιακὸ* του Δημοσθένη¹⁵⁹: «*ὥστε τὴν Ἀριστείδου καὶ τὴν Μιλτιάδου καὶ τῶν τότε λαμπρῶν οἰκίαν εἴ τις ἄρ' οἶδεν ὑμῶν ὅποια ποτ' ἐστίν, ὀρᾷ τῆς τοῦ γείτονος οὐδὲν σεμνοτέραν οὔσαν*¹⁶⁰». Ο Flashar υποστηρίζει ότι στον *Επιτάφιο* εννοούνται οι πολυτελείς κατοικίες των πλουσίων που περιγράφονται στην *Αθηναίων Πολιτεία*.¹⁶¹ Το κύριο χαρακτηριστικό των Αθηναϊκών κατοικιών - όπως μπορεί κανείς να συναγάγει από το περιεχόμενο του λόγου - ήταν η λιτότητα που συνυπήρχε με την καλαισθησία. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των αθηναϊκών κατοικιών και τα έργα της αγγειοπλαστικής που έχουν σωθεί είναι δείγματα υψηλής αισθητικής. Φαίνεται ότι η ομορφιά συνδυαζόταν με την άνεση και την απλότητα και οδηγούσε σε ψυχοπνευματική ανάταση.¹⁶²

Είναι αξιοσημείωτο όμως το ότι ο Περικλής παραλείπει να αναφερθεί στα δημόσια κτίσματα που λάμπρυναν την Ακρόπολη όπως ο Παρθενώνας με το χρυσελεφάντινο άγαλμα της Αθηνάς και τα Προπύλαια που είχαν ολοκληρωθεί την εποχή της εκφώνησης του λόγου.

¹⁵⁵ Νούλας (2006) 41.

¹⁵⁶ Gomme (1979) 116.

¹⁵⁷ Κωνσταντινόπουλος (2006) 129.

¹⁵⁸ Θουκ.2.62.3: «*ὥστε οὐ κατὰ τὴν τῶν οἰκῶν καὶ τῆς γῆς χρείαν, ὧν μεγάλων νομίζετε ἐστερηθῆαι, αὕτη ἡ δύναμις φαίνεται*»

¹⁵⁹ Gomme (1979) 116.

¹⁶⁰ Δημοσθ. *Γ' Ὀλυνθιακός*. 26.

¹⁶¹ Flashar (1969) όπως αναφέρεται σε Κωνσταντινόπουλο (2006) 129.

¹⁶² Φραγκούλης (1999) 86.

Αν δεχτούμε ότι ο Θουκυδίδης γράφει μετά το 404 π.Χ. τότε είχαν τελειώσει το Ερέχθειο και ο ναός της Αθηνάς Νίκης. Μία εκδοχή που υποστηρίχτηκε είναι ότι δεν πρόκειται για ηθελημένη παράλειψη αλλά για παραφθορά του αρχικού κειμένου που πρέπει να είχε τη μορφή: **ἱεροῖς δε καὶ δημοσίαις κατασκευαῖς ἢ ἰδίαις δὲ «καὶ δημοσίαις» κατασκευαῖς.**¹⁶³ Για το συγκεκριμένο χωρίο έχουν διατυπωθεί και άλλες εκδοχές. Ο Flashar θεωρεί ότι η απουσία θρησκευτικών αναφορών καθιστά περιττή την αναφορά στους ναούς της Ακρόπολης.¹⁶⁴ Ο Pouncey υποστηρίζει ότι η παράλειψη είναι σκόπιμη λόγω της ολιγαρχικής αντιπολίτευσης που ήταν ιδιαίτερα επικριτική απέναντι στο κατασκευαστικό πρόγραμμα του Περικλή.¹⁶⁵ Ο Andrewes θεωρεί ότι ο ρήτορας αποφεύγει την αναφορά για να μην προκαλέσει τους συμμάχους που κατηγορούσαν τους Αθηναίους ότι εκμεταλλεύονταν το συμμαχικό ταμείο σπαταλώντας τα χρήματα για την κατασκευή πολυτελών οικοδομημάτων.¹⁶⁶

Ενδιαφέρουσα είναι η άποψη του Finley που υποστηρίζει ότι ο Θουκυδίδης με το να παρουσιάζει την απελευθερωτική δύναμη της δημοκρατίας εξηγεί σε μεγάλο βαθμό τα πολιτισμικά επιτεύγματα της Αθήνας. Η τέχνη και η λογοτεχνία ήταν ριζωμένες στην κοινοτική ζωή της πόλης κράτους. Στον *Επιτάφιο* προβάλλει μία Αθήνα όπου κυριαρχεί το συλλογικό αίσθημα που εκφράζεται σε συλλογικές επιχειρήσεις ενώ ταυτόχρονα το άτομο ενθαρρύνεται να αξιοποιήσει στο έπαρκο τις δυνάμεις του. Αυτή η παρουσίαση αιτιολογεί επαρκώς τα πολιτιστικά επιτεύγματα της εποχής και βοηθά στην κατανόηση τους χωρίς να χρειάζεται ιδιαίτερη μνεία.¹⁶⁷

Μέσα από τις παραπάνω αναφορές περιγράφεται μια κοινωνία όπου κυριαρχεί η έννοια της τέρψης. Την χαρά και την ξεκούραση προσφέρουν οι γιορτές, η δυνατότητα των Αθηναίων να απολαμβάνουν τα καλοπεριποιημένα σπιτικά τους αλλά και η δυνατότητα να απολαμβάνουν τα αγαθά όλου του κόσμου. Ο Περικλής τονίζει ότι η έκταση της αθηναϊκής κυριαρχίας είναι τόσο μεγάλη ώστε υπάρχει η δυνατότητα στην πόλη να εισάγει αγαθά από κάθε μέρος της γης. Τα αγαθά αυτά που φτάνουν από παντού και διατίθενται σε αφθονία δίνουν την δυνατότητα στον πολίτη να χαιρείται τα ξένα αγαθά με την ίδια ευκολία που χαιρείται τα δικά του.¹⁶⁸ «ἐπέσέρχεται δὲ διὰ μέγεθος τῆς πόλεως ἐκ πάσης γῆς τὰ πάντα, καὶ

¹⁶³ Κακριδής (2002) 36.

¹⁶⁴ Flashar (1969) όπως αναφέρεται σε Κωνσταντινόπουλο (2006) 129.

¹⁶⁵ Pouncey (1969) όπως αναφέρεται σε Κωνσταντινόπουλο (2006) 129.

¹⁶⁶ Andrewes (1987) 235.

¹⁶⁷ Finley (1988) 321.

¹⁶⁸ Κακριδής (2002) 35.

ξυμβαίνει ἡμῖν μηδὲν οἰκειότερα τῇ ἀπολαύσει τὰ αὐτοῦ ἀγαθὰ γιγνόμενα καρποῦσθαι ἢ καὶ τὰ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων»¹⁶⁹.

Ἡ φράση «ἐπεσέρχεται δὲ διὰ μέγεθος τῆς πόλεως ἐκ πάσης γῆς τὰ πάντα» παραπέμπει στη θαλασσοκρατική ισχύ της πόλης. Ἡ Αθήνα κυριαρχεῖ στη θάλασσα καὶ ὁ στόλος της εξασφαλίζει τὴν αὐτάρκεια. Σε ἓνα ἀπόσπασμα τοῦ κωμικοῦ ποιητῆ Ἑρμιπποῦ ἀπὸ τὴν κωμωδία *Φορμοφόρο* ὑπάρχει ἓνας κατάλογος 28 προϊόντων ἀπὸ 16 χώρες που εἰσάγονται στὴν Αθήνα¹⁷⁰. Ἐχει διατυπωθεῖ ἡ ἀποψη ἀπὸ τὸν Classen ὅτι ἡ ἀναφορά στὴν αὐτάρκεια στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀφορᾷ ὄχι μόνον τὰ γεωργικὰ καὶ τὰ βιομηχανικὰ προϊόντα ἀλλὰ καὶ τὰ πνευματικὰ. Ὁ Gomme ὁμῶς ἀμφιβάλλει γιὰ τὸ ἀνὰ πᾶν πρέπει νὰ γίνουν προεκτάσεις σε πνευματικὸ ἐπίπεδο καὶ φαίνεται νὰ θεωρεῖ ὅτι ἡ ἔννοια τῆς αὐτάρκειας περιορίζεται σε υλικὸ ἐπίπεδο.¹⁷¹

Στὸ σημεῖο αὐτὸ γίνεται μίᾳ ἔμμεση σύγκριση με τὴ Σπάρτη. Ἡ Σπάρτη ὁργανωμένη στρατοκρατικὰ ἀποβλέπει στὸ ὠφέλιμο καὶ ὄχι στὸ τερπνόν. Ἡ ἀνεση καὶ ἡ ἀφθονία δὲν ἔχουν θέση στὴ ζωὴ τῶν Λακῶνων. Ἀντίθετα οἱ Αθηναῖοι μποροῦν καὶ συνδυάζουν τὴν πνευματικὴ ἀναγέννηση καὶ τὴν υλικὴ ἀπόλαυση ὀδηγώντας στὴν ἐπίτευξη τῆς συλλογικῆς ευημερίας.¹⁷²

5.5 Ἀνειμένη δίαιτα καὶ πολεμικὴ ετοιμότητα (Κεφ.39)

Σύμφωνα με τὸν ἀρχαῖο Σχολιαστὴ ὁ ρήτορας «πληρώσας τὰ ἐν εἰρήνῃ γινόμενα ἀγαθὰ, νῦν μετέρχεται ἐπὶ τὰ ἐν πολέμῳ.»¹⁷³. Θα ἀκολουθήσει μίᾳ ἀνοιχτῆ σύγκριση μεταξὺ τῶν Αθηνῶν καὶ τῆς Σπάρτης σχετικὰ με τὰ πολεμικὰ ζητήματα γιὰ νὰ διαφανεῖ ἡ ὑπεροχὴ τῆς πρώτης. Στὴν παρουσίαση τῶν πρακτικῶν που υιοθετοῦνται στὰ πολεμικὰ ἔργα φαίνεται νὰ συναρτῶνται μεταξὺ τῶν ἀντιφατικῶν παράμετροι. Ἐτσι ἐμφατικὰ θα τονιστεῖ ὅτι ἡ ἀγωγή καὶ οἱ ἀρχές διαπαιδαγώγησης κατὰ τὴ διάρκεια τῆς εἰρήνης, προσδιορίζουν τὸν τρόπο ἀντιμετώπισης τοῦ πολέμου. Οἱ Αθηναῖοι διαθέτουν τὴν πόλιν τους ἀνοικτῆ καὶ φιλόξενη σε ὅλους τοὺς ἀνθρώπους καὶ δὲν ὑπάρχει σε αὐτοὺς νόμος ξενηλασίας που νὰ ἐμποδίζει τοὺς ξένους νὰ δουν ἢ νὰ μάθουν πράγματα που θα μπορούσαν νὰ ὠφελήσουν τοὺς ἐχθροὺς τῆν

¹⁶⁹ Θουκ., 2.38.2.

¹⁷⁰ Κωνσταντινόπουλος (2006) 130.

¹⁷¹ Gomme (1979) 117.

¹⁷² Φραγκούλης (1999) 88.

¹⁷³ Κακριδῆς (2002) 38.

Αθηναίων αν δεν ήταν κρυφά. Αυτό συμβαίνει γιατί οι Αθηναίοι πιστεύουν περισσότερο στην αξία τους παρά σε τεχνάσματα και στρατηγήματα.

«Διαφέρομεν δὲ καὶ ταῖς τῶν πολεμικῶν μελέταις τῶν ἐναντίων τοῖσδε. τὴν τε γὰρ πόλιν κοινὴν παρέχομεν, καὶ οὐκ ἔστιν ὅτε ξηνηλασίαις ἀπείρομέν τινα ἢ μαθήματος ἢ θεάματος, ὃ μὴ κρυφθὲν ἂν τις τῶν πολεμίων ἰδὼν ὠφελῆθει, πιστεύοντες οὐ ταῖς παρασκευαῖς τὸ πλεόν καὶ ἀπάταις ἢ τῷ ἀφ' ἡμῶν αὐτῶν ἐς τὰ ἔργα εὐψύχῳ.»¹⁷⁴

Η σύγκριση Αθήνας-Σπάρτης σε ότι αφορά την στρατιωτική αγωγή αφενός αποβλέπει στην υπεράσπιση των αρχών της αθηναϊκής αγωγής και κατά μία άποψη αποβλέπει να περιορίσει το αντιπολεμικό κλίμα της εποχής της εκφώνησης του λόγου ή κατά άλλη να διακηρύξει στους δύσπιστους μεταπολεμικούς αναγνώστες τη διάσταση του αθηναϊκού με το σπαρτιατικό τρόπο ζωής.¹⁷⁵ Πρέπει να επισημάνουμε ότι η χρήση του προσθετικού **καί** υποδηλώνει ότι και στα προηγούμενα λόγια του ρήτορα υπήρχε σύγκριση. Εδώ απέναντι στο άκαμπτο στρατοκρατικό καθεστώς της Σπάρτης τίθενται οι αξίες και τα ιδανικά μιας ελεύθερης πολιτείας, βάσει των οποίων διαπαιδαγωγούνται πολίτες που μπορούν να συνδυάζουν πνευματικές και υλικές απολαύσεις με ευψυχία και υψηλή αίσθηση καθήκοντος.

Ο κόσμος των Σπαρτιατών είναι ο κόσμος της ζωής στο στρατόπεδο. Οι σχέσεις χαρακτηρίζονται από καχυποψία και οι πρακτικές που ακολουθούνται είναι η ξηνηλασία, η κρυπτεία, η απάτη και το ψεύδος ως αξία. Απέναντι σε αυτή τη ζωή αντιτάσσει ο Θουκυδίδης μία ανοικτή κοινωνία που προσέλκυε επιστήμονες, φιλοσόφους, εμπόρους. Αυτό συνέβαινε όχι μόνο γιατί η πόλη προσέφερε ένα υψηλό υλικό επίπεδο ζωής αλλά και γιατί παρείχε δυνατότητες ανάπτυξης των δυνατοτήτων των επισκεπτών της. Και ενώ η Αθήνα βασίζει ένα μέρος της πολιτιστικής της ανάπτυξης στη διάδραση αστών και ξένων η Σπάρτη προσπαθεί να διατηρήσει την ιδιαίτερη φυσιογνωμία της απομακρύνοντας τους ξένους για να αποφευχθεί η αρνητική επίδρασή τους αλλά και για να διασφαλισθούν τα μυστικά της. Ο θεσμός της ξηνηλασίας επιβάλλεται από το γεγονός ότι οι Σπαρτιάτες στηρίζουν τη δύναμη τους στη διαρκή πολεμική προετοιμασία (παρασκευή) και στα τεχνάσματα (απάτη) ενώ οι Αθηναίοι στηρίζουν τη δύναμη τους στην έμφυτη ευψυχία τους.¹⁷⁶

Η δωρική πολιτεία καλλιεργώντας ένα καθεστώς καχυποψίας και φόβου, διαγράφοντας ένα ασφυκτικό στρατοκρατικό πλαίσιο και ατενίζοντας το μέλλον μέσα από την

¹⁷⁴ Θουκ. 'Επιτάφ. 39.1.

¹⁷⁵ Καλοκαιρινός (2002) 65.

¹⁷⁶ Φραγκούλης (1999) 89-90.

προοπτική του κακού, υποβιβάζει τον πολίτη σε ταπεινό σκλάβο που αποδύεται σε έναν καταναγκαστικό αγώνα κοπιώδη και ψυχοφθόρο¹⁷⁷. Η Αθήνα δε δολιεύεται και δεν καταπιέζει τον πολίτη. Ελεύθερος ο Αθηναίος στην ειρήνη και στον πόλεμο, διαμορφώνει μια ισχυρή προσωπικότητα και επιδεικνύει ψυχικό σθένος όταν οι συνθήκες το απαιτούν.¹⁷⁸ Το *εὖψυχον* είναι απώτατος σκοπός και βασίζεται στο αίσθημα ελευθερίας που βιώνει ο πολίτης.

Μέσα από αυτές τις αναφορές ο Θουκυδίδης θαυμάζει τους θεσμούς της πατρίδας του που επενεργώντας θετικά στους πολίτες τιθάσσευσαν τα πρωτόγονα ανταγωνιστικά ένστικτα και καλλιέργησαν ένα υψηλό επίπεδο πολιτισμού, το οποίο οδηγεί στην αντιμετώπιση του πολέμου με ανειμμένη δίαιτα την εποχή της ειρήνης. Παρατηρείται λοιπόν ότι ο ρήτορας στοχευμένα προβαίνει στη σύγκριση Αθήνας-Σπάρτης. Μέσα από τη παρουσίαση των διαφορών στην στρατιωτική οργάνωση γίνεται αναγωγή στις διαφορές σε επίπεδο πολιτειακό¹⁷⁹ και πολιτισμικό για να αναδειχθεί η υπεροχή της Αθήνας. Τονίζει έτσι ο ρήτορας ότι ενώ οι εχθροί από την πρώιμη παιδική τους ηλικία υποβάλλονται στην πιο σκληρή εκγύμναση οι Αθηναίοι έχουν μια ευχάριστη ζωή χωρίς ωστόσο να υστερούν από τους Σπαρτιάτες όταν κληθούν να αντιμετωπίσουν τους ίδιους κινδύνους *«καὶ ἐν ταῖς παιδείαις οἱ μὲν ἐπιπόνῳ ἀσκήσει εὐθὺς νέοι ὄντες τὸ ἀνδρεῖον μετέρχονται, ἡμεῖς δὲ ἀνειμένως δαισιώμενοι οὐδὲν ἤσσαν ἐπὶ τοὺς ἰσοπαλεῖς κινδύνους χωροῦμεν»*¹⁸⁰.

Η σύγκριση των παιδαγωγικών συστημάτων των δύο πόλεων αποκαλύπτει δύο διαφορετικούς τρόπους ζωής. Ενώ ο απώτερος στόχος είναι η κατάκτηση της ανδρείας, κάτι που και οι δύο πόλεις φαίνεται να το πετυχαίνουν, ακολουθούν διαφορετικούς δρόμους. Οι Σπαρτιάτες από τη νεότητα τους ασκούνται σκληρά προκειμένου να επιτευχθεί η άριστη πολεμική τεχνική κατάρτιση και η ηθική ολοκλήρωση. Τα ιδεώδη αυτά τα υπηρετεί ο Λάκωνας υποταγμένος πλήρως στο πνεύμα της ομάδας, που απορροφά τη μονάδα, αφοσιωμένος μέχρι θυσίας στην πατρίδα και υπακούοντας τυφλά τον νόμο. Διαπαιδαγωγείται μέσα σε ένα κλίμα αυστηρού ασκητισμού με εθισμό στην αντοχή και στον πόνο και αποχή από τη χαρά της ζωής¹⁸¹.

Ο αντίκτυπος αυτού του τρόπου διαπαιδαγώγησης είναι αναπόφευκτος σε πολιτισμικό επίπεδο. Η στρατοκρατική οργάνωση της Σπάρτης άρχισε στα μέσα του 6^{ου} αιώνα π.Χ. Από

¹⁷⁷ Κακριδής (2000) 66.

¹⁷⁸ Κακριδής (2000) 67.

¹⁷⁹ Κωνσταντινόπουλος (2006) 130.

¹⁸⁰ Θουκ. Ἐπιτάφ., 39 .1.

¹⁸¹ Φραγκούλης (1999) 91.

τον 8^ο ως τον 6^ο αιώνα η πόλη έχει να επιδείξει πολιτισμική άνθηση που διαφαίνεται στα αποσπάσματα του Τυρταίου και του Αλκμάνα αλλά και στα ευρήματα της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών στο ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος. Την πρόωρη άνθηση ακολούθησε παρακμή που τοποθετείται στο 550 π.Χ. οπότε άρχισε να οργανώνεται το σπαρτιατικό κράτος όπως το γνωρίζουμε την κλασική εποχή¹⁸². Οι θεσπισμένοι περιορισμοί λειτούργησαν ανασταλτικά στην ανάπτυξη προσωπικοτήτων του λόγου και της τέχνης.¹⁸³

Η Αθήνα ακολούθησε αντίστροφη πορεία. Από τον 6^ο αιώνα η εκπαίδευση στην πόλη έπαψε να είναι στρατιωτική. Οι Αθηναίοι απέθεσαν τη σιδερένια πανοπλία και επέλεξαν έναν πιο πολιτισμένο τρόπο ζωής «*έν τοις πρώτοι δὲ Αθηναῖοι τὸν τε σίδηρον κατέθεντο καὶ ἀνειμένη τῇ διαίτῃ ἐς τὸ τρυφερώτερον μετέστησαν*»¹⁸⁴. Η ελεύθερη αγωγή σε συνδυασμό με τον πατριδοκεντρικό χαρακτήρα όπλισαν τους Αθηναίους με ψυχικό σθένος τα οποία επιδείκνυαν την ώρα της μάχης. Το αποτέλεσμα είναι να μην παρουσιάζονται καθόλου κατώτεροι την ώρα της μάχης από του Σπαρτιάτες. Η γενναιότητα των Αθηναίων συγκρίνεται με αυτή των Σπαρτιατών με τη φράση «*οὐδὲν ἦσσαν*»¹⁸⁵.

Στη συνέχεια εκτίθενται οι αρχές της πολεμικής πρακτικής των Αθηναίων για να αναδειχθεί η υπεροχή των Αθηναίων σε μία εποχή που τα ίδια τα γεγονότα τη διαψεύδουν. Το 431 π.Χ. που εκφωνείται ο λόγος ο Αρχίδαμος λεηλατεί την Αττική και το 404 π.Χ. η Αθήνα έχει ολοκληρωτικά ηττηθεί από τους Σπαρτιάτες. Στόχος του ρήτορα είναι να καταδείξει ότι η πολιτισμική ανωτερότητα της Αθήνας προικίζει τους Αθηναίους με ανώτερο ήθος που τους καθιστά ανώτερους σε όλες τις εκφάνσεις της δράσης τους. Τα επιχειρήματα που χρησιμοποιεί μέσα σε αυτό το πλαίσιο είναι περισσότερο ρητορικά και ενισχυτικά του φρονήματος των Αθηναίων. Στο πρώτο επιχειρήμα τονίζει ότι οι Σπαρτιάτες κάνουν επιδρομές εναντίον της Αττικής γης με όλους τους συμμάχους τους ενώ οι Αθηναίοι εισβάλλον μόνοι τους στην ξένη γη και τις περισσότερες φορές νικούν ανθρώπους που υπερασπίζονται τα ίδια τους τα σπίτια: «*τεκμήριον δέ: οὔτε γὰρ Λακεδαιμόνιοι καθ' ἑαυτούς, μεθ' ἀπάντων δὲ ἐς τὴν γῆν ἡμῶν στρατεύουσι, τὴν τε τῶν πέλας αὐτοὶ ἐπελθόντες οὐ χαλεπῶς ἐν τῇ ἄλλοτρίᾳ τοὺς περὶ τῶν οἰκείων ἀμυνομένους μαχόμενοι τὰ πλείω κρατοῦμεν*»¹⁸⁶.

¹⁸² Μαργου (1956) 17-18.

¹⁸³ Κωνσταντινόπουλος (2006) 130.

¹⁸⁴ Θουκ. 1.6.3.

¹⁸⁵ Gomme (1979) 118.

¹⁸⁶ Θουκ. 2.39.2.

Το δεύτερο επιχείρημα δίνει υπαινικτικά την έκταση της ηγεμονίας και το μέγεθος της αθηναϊκής δύναμης. Η αθηναϊκή αυτοκρατορία από το 462 π.Χ. εκτείνεται σε μεγάλο αριθμό νησιών του Αιγαίου, σε πόλεις της Θράκης και της Μ. Ασίας ενώ έχει σα στήριγμα μία μεγάλη στρατιωτική και ναυτική δύναμη.¹⁸⁷ Η δύναμη στην αρχή του πολέμου δίνεται από τον ίδιο το Θουκυδίδη. Αποτελείται από 13.000 οπλίτες, 1200 ιππείς, ένα στρατό 16.000 ατόμων για τη φύλαξη των συνόρων, 1600 τοξότες και 300 πολεμικά πλοία.¹⁸⁸ Είναι λογικό μέσα σε αυτό το πλαίσιο να ισχύει αυτό που ισχυρίζεται ο Περικλής, ότι δηλ. κανένας εχθρός δεν αντιμετώπισε συγκεντρωμένη την αθηναϊκή δύναμη η οποία ήταν διασκορπισμένη σε διάφορες επιχειρήσεις. Στη συνέχεια με ένα ρητορικό ακροβατισμό¹⁸⁹ αναφέρει ότι οι εχθροί όταν νικούν μέρος της αθηναϊκής δύναμης ισχυρίζονται ότι νίκησαν ολόκληρο το στρατό ενώ όταν ηττώνται από ένα μέρος διαδίδουν ότι βρέθηκαν αντιμέτωποι με ολόκληρη την αθηναϊκή δύναμη: *«ἀθρόα τε τῆ δυνάμει ἡμῶν οὐδείς πω πολέμιος ἐνέτυχε διὰ τὴν τοῦ ναυτικοῦ τε ἄμα ἐπιμέλειαν καὶ τὴν ἐν τῇ γῆ ἐπὶ πολλὰ ἡμῶν αὐτῶν ἐπίπεμψιν: ἦν δέ που μορίῳ τινὶ προσμείζωσι, κρατήσαντές τέ τινας ἡμῶν πάντας ἀχοῦσιν ἀπεῶσθαι καὶ νικηθέντες ὑφ' ἀπάντων ἠσσήσθαι»*¹⁹⁰.

Μετά από την παρεμβολή της επιχειρηματολογίας ο ρήτορας επανέρχεται στις αρχές που καθορίζουν τον τρόπο απόκτησης της ανδρείας. Η επιτυχής αντιμετώπιση των κινδύνων είναι για τους Σπαρτιάτες αποτέλεσμα επίπονης και διαρκούς άσκησης, κανόνων και νόμων. Για τους Αθηναίους η ευψυχία την ώρα της μάχης είναι αποτέλεσμα του τρόπου ζωής τους, ο οποίος είναι σύμφυτος με τη χαρά και την άνεση. Η υπεροχή των Αθηναίων προβάλλει μέσα από δύο σημεία :οι Αθηναίοι δεν κουράζονται προκαταβολικά εν όψει των μελλοντικών δεινών και όταν έρθει η ώρα να τα αντιμετωπίσουν αποδεικνύονται εξίσου τολμηροί με τους Σπαρτιάτες διότι καθώς είναι ελεύθεροι από εξωτερικούς καταναγκασμούς επιλέγουν συνειδητά την ευψυχία: *«καίτοι εἰ ῥαθυμία μᾶλλον ἢ πόνων μελέτη καὶ μὴ μετὰ νόμων τὸ πλέον ἢ τρόπων ἀνδρείας ἐθέλομεν κινδυνεύειν, περιγίγνεται ἡμῖν τοῖς τε μέλλουσιν ἀλγεινοῖς μὴ προκάμνειν, καὶ ἐς αὐτὰ ἐλθοῦσι μὴ ἀτολμοτέρους τῶν αἰεὶ μοχθούντων φαίνεσθαι»*¹⁹¹.

Εναρμονίζοντας ο ρήτορας τις σωματικές απαιτήσεις, τις πνευματικές ανησυχίες και τις ψυχικές αναζητήσεις των Αθηναίων με τα όσα η πόλη προσφέρει και πλάθοντας την

¹⁸⁷ Φραγκούλης (1999) 94.

¹⁸⁸ Θουκ., 2.13.

¹⁸⁹ Φραγκούλης (1999) 94.

¹⁹⁰ Θουκ. 2.39.3.

¹⁹¹ Θουκ., 2.39.4.

εικόνα ενός πολιτισμού που χαρακτηρίζεται από την ισορροπία ύλης και πνεύματος καταλήγει ότι για όλα αυτά η πόλη πρέπει να θαυμάζεται αλλά και για άλλα η έκθεση των οποίων θα ακολουθήσει. Στόχος του Περικλή λοιπόν είναι να αφυπνίσει την εθνική υπερηφάνεια των Αθηναίων όχι περιγράφοντας στρατιωτικά ανδραγαθήματα αλλά σκιαγραφώντας έναν ιδανικό τρόπο ειρηνικής ζωής¹⁹², που περικλείει ιδανικά τα οποία εκφράζονται τόσο στην ειρήνη όσο και στον πόλεμο.

Τα ιδανικά αυτά εκφράζονται με τον πιο εύστοχο τρόπο στον *Επιτάφιο*, κάτι που μπορούμε συναγάγουμε και από τη δημηγορία των Κορινθίων στη Σπάρτη(1.68-71). Εκεί οι Κορίνθιοι προσπαθώντας να στρέψουν τους Σπαρτιάτες εναντίον των Αθηναίων στην πραγματικότητα πλέκουν το εγκώμιο των δευτέρων¹⁹³. Οι Αθηναίοι περιγράφονται κατά τρόπο που ενισχύει και συμπληρώνει τα όσα εκτίθενται στον *Επιτάφιο*. Η αντίθεση Αθηναίων-Σπαρτιατών είναι έκδηλη. Σύμφωνα με τους Κορίνθιους οι Σπαρτιάτες φροντίζουν για τη διατήρηση των κεκτημένων χωρίς να υλοποιούν καινούργια σχέδια. Επιχειρούν πράγματα κατώτερα της δύναμης τους και όταν αντιμετωπίζουν κινδύνους πιστεύουν ότι δεν θα μπορέσουν να απαλλαγούν ποτέ από αυτούς. Είναι αναβλητικοί και δεν επιχειρούν ταξίδια διότι θεωρούν ότι η αποδημία μπορεί να οδηγήσει στην απώλεια των κεκτημένων.

Αντίθετα οι Αθηναίοι είναι νεωτεριστές, ικανοί να συλλαμβάνουν και να εκτελούν νέα σχέδια. Είναι παράτολμοι αλλά και αισιόδοξοι σε ότι αφορά την αντιμετώπιση κινδύνων. Είναι ακαταπόνητοι και σε διαρκή εγρήγορση επιχειρώντας ταξίδια που τα θεωρούν πηγή πλουτισμού. Όταν νικούν τους εχθρούς τους, τους εκμεταλλεύονται στο μέγιστο δυνατό ενώ όταν ηττώνται υποχωρούν όσο το δυνατόν λιγότερο. Θέτουν το σώμα τους στην υπηρεσία της πατρίδας αλλά θεωρούν το πνεύμα τους δικό τους αξιοποιώντας το στο έπακρο. Όταν τα σχέδια τους αποτυγχάνουν θεωρούν ότι έχασαν πράγματα που ήδη είχαν ενώ υποτιμούν την αξία των επιτευγμάτων τους θεωρώντας ότι ο αγώνας είναι μπροστά τους. Πραγματοποιούν με τέτοια ταχύτητα τα σχέδια τους που μόνο σε αυτούς επιθυμία και υλοποίηση σχεδόν ταυτίζονται. Απολαμβάνουν δε ελάχιστα τα υπάρχοντα και διαρκώς επιζητούν νέα αγαθά. Η εκτέλεση του καθήκοντος είναι για αυτούς γιορτή και θεωρούν την απραξία μεγαλύτερη

¹⁹² Φραγκούλης (1999) 98.

¹⁹³ Θουκ.1.70

συμφορά από την επίπονη δράση. Το αποτέλεσμα είναι ούτε αυτοί να ησυχάζουν ποτέ ούτε να αφήνουν κανένα να ησυχάσει.¹⁹⁴

Στους Κορινθίους απαντά ο βασιλιάς Αρχίδαμος¹⁹⁵ φωτίζοντας το λακωνικό ήθος εκ των έσω και συναρτώντας το με υψηλές αξίες που παρουσιάζονται ως συνειδητή επιλογή και όχι ως εξωτερική επιβολή. Τονίζει ότι η Σπάρτη είναι μια ελεύθερη πόλη με καλή φήμη και αυτό που οι άλλοι χαρακτηρίζουν ως βραδύτητα και αναβλητικότητα οι Σπαρτιάτες το θεωρούν νηφαλιότητα. Αυτό τους προστατεύει από υπερβολικές αντιδράσεις τόσο στην ευτυχία όσο και στη δυστυχία και τους καθιστά απρόσβλητους από την κινδυνολογία, τον υπερβολικό έπαινο ή την επίκριση. Η νηφαλιότητα τους καθιστά γενναίους στον πόλεμο και συνετούς στα συμβούλια. Η σύνεση ως απόρροια της ανατροφής οδηγεί στην ευψυχία στη μάχη και στην υπακοή των νόμων. Η ανατροφή είναι τέτοια που δεν στηρίζεται στη μετάδοση άχρηστων γνώσεων ούτε στην υποτίμηση του έργου των εχθρών. Στις επιχειρήσεις τους δε στηρίζονται στην τύχη ούτε στη ελπίδα αποτυχίας των εχθρών αλλά στη δική τους πρόνοια. Θεωρούν δε άριστο άνθρωπο αυτόν που μπορεί να επιδείξει τη μεγαλύτερη πειθαρχία.¹⁹⁶

Τα όσα υποστηρίζει ο Αρχίδαμος ωστόσο δεν αποδυναμώνουν την εντύπωση που δημιουργήθηκε από το λόγο των Κορινθίων σε ότι αφορά την πόλη των Αθηνών. Η εγκωμιαστική παρουσίαση από τους εχθρούς, τους Κορινθίους, επιβεβαιώνει τον ρήτορα του *Επιταφίου* που θεωρεί την πόλη άξια θαυμασμού. Με τη φράση «*καὶ ἔν τε τούτοις τὴν πόλιν ἀξίαν εἶναι θαυμάζεσθαι*» ανακεφαλαιώνει τα όσα είτε προκειμένου να αφυπνίσει την υπερηφάνεια των συμπολιτών του και με τη φράση «*καὶ ἔτι ἐν ἄλλοις*» προετοιμάζει την παρουσίαση εκείνων των στοιχείων μέσω των οποίων ακεραιώνεται η κοινωνική και πολιτική ζωή των Αθηναίων.¹⁹⁷

5.6 Το συνταίριασμα θεωρίας και πράξης σε περιόδους ειρήνης και πολέμου (Κεφ.40)

Ο συνδυασμός της θεωρητικής με την πρακτική δραστηριότητα, η αντιμετώπιση του πλούτου ως μέσου ενεργοποίησης των δυνατοτήτων για την επίτευξη έργων, η εξισορρόπηση της ενασχόλησης με τις ιδιωτικές υποθέσεις με την πολιτική δράση, η συνειδητή ανδρεία την

¹⁹⁴ Θουκ. 1.70.

¹⁹⁵ Θουκ.1.80-85

¹⁹⁶ Θουκ. 1.84.

¹⁹⁷ Φραγκούλης (1999) 98.

ώρα της μάχης και ο αλτρουισμός χωρίς υπολογισμό και ιδιοτέλεια δίνουν το στίγμα της ανιούσας πορείας της Αθήνας μέσα από την τεχνική της αντίθεσης. Διατυπώθηκε η άποψη ότι «η αυξητική πορεία με την εκφραστική τεχνική της αντίθεσης δεν καταντά στο Θουκυδίδη στείρος φορμαλισμός, ψυχρή ευρηματικότητα αντίθετων άδεια από ουσία και αυτό γιατί υπάρχει παράλληλη συμπόρευση στο νοηματικό περιεχόμενο και έτσι με την εκφραστική αντιθετική δεινωση κλιμακώνονται σε ανιούσα κατεύθυνση ουσιαστικοί προσδιορισμοί»¹⁹⁸.

Η επιγραμματική φράση «*Φιλοκαλοῦμέν τε γὰρ μετ' εὐτελείας καὶ φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας*» δίνει «το ορθό μέτρο στην τέχνη και την επιστήμη»¹⁹⁹ που χαρακτηρίζει την αθηναϊκή κοινωνία καθώς ο αθηναϊκός λαός αγάπησε τη θεωρία και την επιστήμη χωρίς να χάσει την ορμή του για δράση. Οι Αθηναίοι ικανοποιούν την αγάπη τους για το ωραίο χωρίς σπατάλη και καταγίνονται με τα γράμματα χωρίς να επιδεικνύουν μαλθακότητα. Στην εποχή του Θουκυδίδη είναι ζωηρός ο πόλεμος μεταξύ θεωρητικής σοφίας και τέχνης προκειμένου να αναδειχτεί εκείνη που συνεισφέρει περισσότερο στη μόρφωση του ανθρώπου.

Ο Περικλής με δύο ρήματα και δύο εμπρόθετους προσδιορισμούς καταφέρνει να εξισορροπήσει τις αντιθέσεις. Η φράση με τα πάρισα και τα ομοιοτέλευτα αναδεικνύει τη ρητορική του δεινότητα και «ανήκει στα 'ολύμπια' εκείνα αποφθέγματα που θεωρούσε ο ιστορικός χαρακτηριστικά του μεγάλου πολιτικού»²⁰⁰. Τα ρήματα *Φιλοκαλοῦμέν και φιλοσοφοῦμεν* εκφράζουν τους νέους πνευματικούς ορίζοντες που άνοιξε η περικλεική δημοκρατία²⁰¹. Το ρήμα φιλοκαλώ είναι νέο-καθώς μόνο στο Γοργία είχε χρησιμοποιηθεί στο παρελθόν το επίθετο φιλόκαλος για να χαρακτηρίσει την ειρήνη - και εκφράζει την αγάπη για το ωραίο. Το ρήμα *φιλοσοφοῦμεν* αναφέρεται στην πνευματική καλλιέργεια, σε ότι κερδίζει ο άνθρωπος από τη θεωρία, τη θέαση του κόσμου. Καθένα από τα ρήματα συνοδεύεται από έναν εμπρόθετο προσδιορισμό που το συμπληρώνει αντιθετικά.²⁰²

Η φιλοκαλία πραγματώνεται «μετ' εὐτελείας». Γίνεται έτσι σαφές ότι η αισθητική διαχωρίζεται από τον πλούτο. Το ωραίο μέσα στην απλότητα είναι προσιτό σε όλους²⁰³. Υποστηρίχθηκε βέβαια ότι «είναι σχεδόν παραδοξολογία η έκφραση αυτή με το νόημα της έλλειψης σπατάλης, αν αναλογιστεί κανείς τους χιλιοτάλαντους ναούς, το χρυσάφι και το

¹⁹⁸ Καλοκαιρινός (2002) 79.

¹⁹⁹ Φραγκούλης (1999) 98.

²⁰⁰ Κωνσταντινόπουλος (2006) 132.

²⁰¹ Κωνσταντινόπουλος (2006) 132.

²⁰² Κακριδής (2002) 47.

²⁰³ Finley (1988) 152.

φίλντισι, το λαμπρό χαλκό, τα μάρμαρα, τις ζωγραφιές που λάμπανε την ώρα εκείνη κατακαίνουργα στην Ακρόπολη»²⁰⁴. Από τη άλλη πλευρά όμως διατυπώθηκε η άποψη ότι η αναφορά στην ευτέλεια, με την έννοια της λιτότητας, απηχεί ένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά του αθηναϊκού πολιτισμού που είναι ορατό σε όλες τις πνευματικές εκφάνσεις του, το μέτρο, «οριοθετώντας έτσι την υφή του αθηναϊκού πολιτισμού σε σύγκριση με την ιωνική χλιδή και τη δωρική λιτότητα»²⁰⁵.

Σε ότι αφορά τη φιλοσοφία υπήρχε η αντίληψη ότι καθιστά νωθρούς τους ανθρώπους. Στο διάλογο του Πλάτωνα *Γοργίας*, ο Καλλικλής θεωρεί ότι η φιλοσοφία - όταν αποτελεί μία θεωρητική ενασχόληση των ενηλίκων που οδηγεί σε απόσυρση από την ενεργό δράση και αποστασιοποίηση από τα πολιτικά τεκταινόμενα - είναι επιβλαβής. Συγκεκριμένα ο Καλλικλής αναφέρει ότι όταν δει κάποιον μεγαλύτερης ηλικίας να ασχολείται με τη φιλοσοφία και να μην την εγκαταλείπει, θεωρεί ότι αυτός ο άντρας, πρέπει να μαστιγωθεί. Γιατί, συμβαίνει σε αυτό τον άνθρωπο, ακόμα κι αν είναι πάρα πολύ ευφυής, να γίνεται άνανδρος αποφεύγοντας τα κεντρικά σημεία της πόλης και την αγορά, όπου με βάση και αυτά που υποστήριζαν οι ποιητές γίνονται οι άντρες σημαντικοί: «ὅταν δὲ δὴ πρεσβύτερον ἴδω ἔτι φιλοσοφοῦντα καὶ μὴ ἀπαλλαττόμενον, πληγῶν μοι δοκεῖ ἤδη δεῖσθαι, ὃ Σώκρατες, οὗτος ὁ ἀνὴρ. ὁ γὰρ νυν δὴ ἔλεγον, ὑπάρχει τούτῳ τῷ ἀνθρώπῳ, κἂν πάνυ εὐφυῆς ᾖ, ἀνάδρῳ γενέσθαι φεύγοντι τὰ μέσα τῆς πόλεως καὶ τὰς ἀγοράς ἐν αἷς ἔφη ὁ ποιητὴς τοὺς ἄνδρας ἀριπρεπεῖς γίγνεσθαι»²⁰⁶.

Στον *Επιτάφιο* η θεωρητική αναζήτηση και η πνευματική καλλιέργεια δεν λειτουργούν ανασχετικά ως προς την πρόοδο διότι δεν αποτρέπουν από τη δράση. Υποστηρίχτηκε ότι ο Περικλής εκλαμβάνει ως μαλθακότητα την αποχή από τη δημόσια ζωή. Αν αποδεχτούμε αυτή την άποψη αντιλαμβανόμαστε ότι ο ρήτορας αποδέχεται την επιστήμη και την πνευματική ενασχόληση ως κλάδους ἀρρηκτα δεμένους με τον κοινωνικό βίο και τη δημόσια ζωή. Έτσι η θέση του Περικλή υπερασπίζει την ανδρεία των Αθηναίων και περιέχει μία σαφή παραίνεση στους ακροατές του να μην επιτρέψουν στην αγάπη τους για την τέχνη και τα γράμματα να τορπιλίσει τον ανδρισμό τους.²⁰⁷

²⁰⁴ Λαμπρίδη όπως αναφέρεται σε Καλοκαιρινό (2002) 73.

²⁰⁵ Κωνσταντινόπουλος (2006) 132.

²⁰⁶ Πλάτων *Γοργίας* 485d.

²⁰⁷ Φραγκούλης (1999) 102.

Σε μία πόλη με υψηλά ιδανικά η αντίληψη για τον πλούτο και την πενία είναι άρρηκτα δεμένη με την ευημερία και την κοινωνική πρόοδο. Οι Αθηναίοι θεωρούν ότι ο πλούτος πρέπει να διατίθεται παραγωγικά και δημιουργικά και να μην δαπανάται σε έργα που αποβλέπουν στην προβολή και την επίδειξη: *«πλούτῳ τε ἔργου μᾶλλον καιρῶ ἢ λόγου κόμπῳ χρώμεθα»*. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο μπορεί να γίνει μια διαφορετική ανάγνωση του οικοδομικού προγράμματος του Περικλή για το οποίο επικρίθηκε δριμύτατα. Δεν επρόκειτο για σπατάλη που απέβλεπε στην επίδειξη αλλά για την υλοποίηση ενός οράματος που ενσάρκωνε τα ιδανικά που εξέφραζε η πόλη.

Στα χρόνια που προηγήθηκαν του Πελοποννησιακού Πολέμου η Αθήνα γνώρισε μια πρωτοφανή καλλιτεχνική δραστηριότητα. Το οικοδομικό πρόγραμμα του Περικλή ολοκληρώθηκε ταχύτατα. Πεντακόσια χρόνια αργότερα ο Πλούταρχος θαυμάζοντας τα έργα της εποχής του Περικλή τονίζει ότι είναι αξιοθαύμαστα γιατί δημιουργήθηκαν σε λίγο καιρό για να κρατήσουν πολύ ενώ η αιώνια νιότη που ανθίζει εντός τους είναι σαν να τα διαπερνά το αειθαλές πνεύμα μιας αγέραστης ψυχής: *«ὄθεν καὶ μᾶλλον θαυμάζεται τὰ Περικλέους ἔργα πρὸς πολὺν χρόνον ἐν ὀλίγῳ γενόμενα. κάλλει μὲν γὰρ ἕκαστον εὐθὺς ἦν τότε ἀρχαῖον, ἀκμῆ δὲ μέχρι νῦν πρόσφατόν ἐστι καὶ νεουργόν· οὕτως ἐπανθεῖ καινότης αἰεὶ τις ἄθικτον ὑπὸ τοῦ χρόνου διατηροῦσα τὴν ὄψιν, ὥσπερ αἰεθαλὲς πνεῦμα καὶ ψυχὴν ἀγήρω καταμεμιγμένην τῶν ἔργων ἐχόντων»*²⁰⁸.

Στόχος του φιλόδοξου προγράμματος ήταν να υμνηθεῖ ο νικηφόρος πόλεμος εναντίον των Περσών. Όλη αυτή η δραστηριότητα συνέβαλλε στην ενίσχυση της πολιτικής επιρροής του πολιτικού μέσω των οικονομικών δυνατοτήτων που παρείχε στους πολίτες. Οι Αθηναίοι γοητεύτηκαν και οι ίδιοι θεωρώντας ότι τα μνημεία αντανάκλυσαν τη δημοκρατία και τη δύναμη της ηγεμονίας τους.²⁰⁹

Ο λαός που επεδείκνυε σύνεση στη διαχείριση του πλούτου δε θεωρούσε ντροπή να ομολογεί τη φτώχεια του. Για τους Αθηναίους επονείδιστη δεν ήταν η φτώχεια αλλά η αδράνεια και η έλλειψη αγωνιστικής διάθεσης προκειμένου να ξεφύγει κανείς από αυτή: *«καὶ τὸ πένεσθαι οὐχ ὁμολογεῖν τινὶ αἰσχρὸν, ἀλλὰ μὴ διαφεύγειν ἔργῳ αἰσχίον»*. Ο Αριστοτέλης θεωρούσε την πενία απορρυθμιστικό παράγοντα για την κοινωνία διότι προκαλούσε εξεγέρσεις υπονομεύοντας την κοινωνική ευρυθμία: *«ἢ δὲ πενία στάσιν ἐμποιεῖ καὶ*

²⁰⁸ Πλούταρχ. Περικλής 13.3.

²⁰⁹ Kagan (2005) 293.

κακουργίαν²¹⁰». Η άποψη που διατυπώνεται στον *Επιτάφιο* σχετίζεται με τις νέες συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί στην δημοκρατική Αθήνα. Η άνοδος του δήμου διαμόρφωσε νέες συνθήκες ζωής και επέβαλε νέες αξίες. Η ανάδειξη της εργασίας σε αξία έδωσε τη δυνατότητα στους Αθηναίους να βελτιώσουν την οικονομική τους κατάσταση και τους όρους διαβίωσης τους.²¹¹

Σε μία πολιτεία όπου διαπλάθονταν ενεργοί και πολύπλευροι πολίτες και στην οποία υπάρχει συμπίεση δυνάμεων για την επίτευξη του κοινού καλού οι πολίτες εναρμόνιζαν τις οικογενειακές και επαγγελματικές τους ασχολίες με τα πολιτικά ενδιαφέροντα: *«ἐνι τε τοῖς αὐτοῖς οἰκείων ἅμα καὶ πολιτικῶν ἐπιμέλεια, καὶ ἑτέροις πρὸς ἔργα τετραμμένοις τὰ πολιτικὰ μὴ ἐνδεῶς γνῶναι»*. Έτσι στο πρόσωπο του Αθηναίου πολίτη εναρμονίζονται δύο φαινομενικά αντίνομες ιδέες²¹². Η άποψη αυτή απηχεί την άποψη του Πρωταγόρα που θεωρούσε την πολιτική τέχνη ως ευβουλία περί των οικείων και των δημοσίων ζητημάτων: *«τὸ δὲ μάθημά ἐστιν εὐβουλία περὶ τῶν οἰκείων, ὅπως ἂν ἄριστα τὴν αὐτοῦ οἰκίαν διοικοῖ, καὶ περὶ τῶν τῆς πόλεως, ὅπως τὰ τῆς πόλεως δυνατώτατος ἂν εἴη καὶ πράττειν καὶ λέγειν»*²¹³.

Η συμμετοχή στα κοινά ήταν υποχρέωση κάθε πολίτη που όφειλε να υπηρετεί το σύνολο αφού η προσωπική του ευδοκίμηση ήταν άρρηκτα δεμένη με αυτό. Μία ζωή μακριά από τη δράση και την εμπλοκή στα δημόσια πράγματα ήταν κατακριτέα και επονεϊδιστη. Οι Αθηναίοι ήταν οι μόνοι που θεωρούσαν όχι μόνο αδιάφορο αλλά και άχρηστο όποιον δεν ενδιαφερόταν για τα κοινά *«μόνοι γὰρ τὸν τε μηδὲν τῶνδε μετέχοντα οὐκ ἀπράγμονα, ἀλλ' ἀχρεῖον νομίζομεν»*. Η άποψη αυτή έχει τις ρίζες της στη νομοθεσία του Σόλωνα, όπου πρόβαλλε ως επιτακτική ανάγκη η πολιτική ενεργοποίηση του ατόμου στα πλαίσια της πολιτικής κοινότητας.²¹⁴ Ο Σόλων με νόμο όριζε ότι ήταν υποχρεωτικό κάθε πολίτης να εντάσσεται σε κάποιο πολιτικό κόμμα και να μη μένει απαθής - εξασφαλίζοντας τα κεκτημένα του - αλλά να αγωνίζεται και να συμπάσχει με τους συμπολίτες του: *«τῶν δ' ἄλλων αὐτοῦ νόμων ἴδιος μὲν μάλιστα καὶ παράδοξος ὁ κελεύων ἄτιμον εἶναι τὸν ἐν στάσει μηδετέρας μερίδος γενόμενον. βούλεται δ', ὡς ἔοικε, μὴ ἀπαθῶς μηδ' ἀναισθητῶς ἔχειν πρὸς τὸ κοινόν, ἐν ἀσφαλεῖ θέμενον τὰ οἰκεῖα καὶ τῷ μὴ συναλγεῖν μηδὲ συννοσεῖν τῇ πατρίδι καλλωπιζόμενον,*

²¹⁰ . Αριστοτέλης *Πολιτικά* 2. 1265. β 10.

²¹¹ Φραγκούλης (1999) 103.

²¹² Φραγκούλης (1999) 105.

²¹³ Πλάτων *Πρωταγόρας*. 318ε-319α.

²¹⁴ Καλοκαιρινός (2002) 73.

ἀλλ' αὐτόθεν τοῖς τὰ βελτίω καὶ δικαιοτέρα πράττουσι προσθέμενον, συγκινδυνεύειν καὶ βοηθεῖν, μᾶλλον ἢ περιμένειν ἀκινδύνως τὰ τῶν κρατούντων»²¹⁵

«Για τον Αθηναίο πολίτη εκείνης της εποχής η συμμετοχή του στην πολιτική ζωή και η πολιτική δραστηριότητα σήμαινε την ικανοποίηση του βαθύτατου αισθήματος του να είναι άνθρωπος και μέλος ενεργό μιας κοινότητας, την πλήρωση του ανθρώπινου... Δεν ήταν τόσο η επιθυμία να προβληθεί ο πολίτης της Αθήνας όσο η καταξίωσή του απέναντι στον ίδιο του τον εαυτό, η πνευματική του χειραφέτηση και η ολοκλήρωση της κοινωνικής και πολιτικής του παρουσίας μέσα στην πόλη»²¹⁶.

Κάτω από αυτές τις προϋποθέσεις ο Αθηναίος πολίτης ήταν διαρκώς στραμμένος στα έργα. Το ενδιαφέρον για τις δημόσιες υποθέσεις αλλά και η ενεργοποίηση στο δημόσιο βίο ήταν συνειδητά και εκδηλώνονταν με αίσθημα ευθύνης. Απαραίτητη προϋπόθεση για την αποτελεσματική δράση ήταν η λογική εκτίμηση των εκάστοτε συνθηκών, απόρροια ενημέρωσης και γνώσης. Η ίδια η ουσία της δημοκρατίας επέβαλε τις διαφωτιστικές συζητήσεις και τον πλατύ διάλογο προκειμένου να ληφθούν ορθές αποφάσεις πριν τη δράση²¹⁷. Ο Αθηναίος συνδυάζει τη σκέψη και τη δράση, τη θεωρία και την πράξη²¹⁸: *«καὶ οἱ αὐτοὶ ἦτοι κρίνομεν γε ἢ ἐνθυμούμεθα ὀρθῶς τὰ πράγματα, οὐ τοὺς λόγους τοῖς ἔργοις βλάβην ἡγούμενοι, ἀλλὰ μὴ προδιδαχθῆναι μᾶλλον λόγῳ πρότερον ἢ ἐπὶ ᾧ δεῖ ἔργῳ ἐλθεῖν.»*

Αναβιώνει μέσα από αυτή τη θέση η ομηρική αντίληψη ότι ο αληθινός άνδρας πρέπει να είναι *μύθων ρητήρ και ἔργων πρηκτήρ*. Στο πρόσωπο του Αθηναίου εναρμονίζονται δύο στοιχεία που φαίνονται ασυμβίβαστα τόσο στους Σπαρτιάτες όσο και στους υπόλοιπους Έλληνες: ο λόγος και το έργο. Ο ρήτορας εναρμονίζει τον ενδιάθετο λόγο, τη λογική- όπως εκφράζεται με τα ρήματα *κρίνομεν και ἐνθυμούμεθα*-με τον προφορικό λόγο.²¹⁹ Ο συνδυασμός αυτός τοποθετεί τους Αθηναίους σε θέση υπέρτερη όλων.²²⁰ Πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι το έργο του Ξενοφόντα *Λακεδαιμονίων Πολιτεία* αποτελεί ένα στοχαστικό εγκώμιο της Σπάρτης το οποίο λειτουργεί ως αντίβαρο στη μοναδικότητα της Αθήνας προβάλλοντας ωστόσο διαφορετικά ιδανικά.

²¹⁵ Πλούταρχ. *Σόλων*.20.

²¹⁶ Κύρκος (1992) 164-165.

²¹⁷ Κωνσταντινόπουλος (2006) 133.

²¹⁸ Κακριδής (2000) 68.

²¹⁹ Φραγκούλης (1999) 108.

²²⁰ Φραγκούλης (1999) 107.

Στην αρχαία Αθήνα τόσο το *ὀρθῶς λογίζεσθαι* και η *εὐβουλία* όσο και η *παρρησία* είναι ἀρρηκτα δεμένα με το δημοκρατικό πολίτευμα. Αυτό το διαπιστώνουμε μελετώντας την αρχαία ελληνική γραμματεία. Ο Ισοκράτης θεωρεί ότι πρέπει να συνδυάζεται ο λόγος με την ευβουλία: « *τὸ γὰρ λέγειν ὡς δεῖ τοῦ φρονεῖν εὖ μέγιστον σημεῖον ποιούμεθα, καὶ λόγος ἀληθῆς καὶ νόμιμος καὶ δίκαιος ψυχῆς ἀγαθῆς καὶ πιστῆς εἶδωλόν ἐστι*»²²¹. Επιπλέον η σκέψη πρέπει να εκφράζεται ελεύθερα. Η παρρησία πηγάζει από την ελευθερία και καθιστά τον πολίτη ικανό να συμμετέχει ενεργά στις δημόσιες υποθέσεις. Ο Ευριπίδης θεωρεί ότι η απαγόρευση της παρρησίας και της ισηγορίας δεν ταιριάζει σε ελεύθερους ανθρώπους αλλά σε δούλους «*δούλου τόδ' εἶπας, μὴ λέγειν ἅ τις φρονεῖ*»²²². Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι στην αθηναϊκή δημοκρατία δεν καλλιεργήθηκε απλά ο λόγος αλλά και ο διάλογος, ως λόγος και αντίλογος. Ο πολιτικός διάλογος δε, που καλλιεργήθηκε στην Εκκλησία του Δήμου αποτέλεσε τη βάση της πολιτικής ελευθερίας και το μέσο αξιοποίησης της σκέψης στη δράση²²³.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο είναι μοναδική η ικανότητα των Αθηναίων πολιτών «να συνδυάζουν εναρμονισμένες και με τη σωστή απόδοση τις πνευματικές - γνωστικές με τις βουλευτικές - συναισθηματικές λειτουργίες τους, κατά την ισορροπημένη αποδοτικότητά τους σε λόγια και έργα, σε γνώση και σε τόλμη, σε σοφία και σε γενναιότητα και θάρρος συγχρόνως»²²⁴.

Η γενναιότητα και το θάρρος των Αθηναίων εκφράζονται όταν αναλαμβάνουν να φέρουν σε πέρας πολεμικές επιχειρήσεις. Τότε επιδεικνύουν συμπεριφορά που τους διαφοροποιεί από τους υπόλοιπους Έλληνες - και κυρίως τους Σπαρτιάτες. Είναι τολμηροί αλλά υπολογίζουν πολύ προσεχτικά κάθε τους βήμα, σε αντίθεση με όλους τους άλλους που η άγνοια τους κάνει θρασεείς και η γνώση αναποφάσιστους. Έτσι αποδεικνύονται γενναιότεροι γιατί ξέρουν ποιο είναι το ευχάριστο και ποιο το φοβερό αλλά δεν προσπαθούν να αποφύγουν τον κίνδυνο: « *διαφερόντως γὰρ δὴ καὶ τότε ἔχομεν ὥστε τολμᾶν τε οἱ αὐτοὶ μάλιστα καὶ περὶ ὧν ἐπιχειρήσομεν ἐκλογίζεσθαι· ὁ τοῖς ἄλλοις ἀμαθία μὲν θράσος, λογισμὸς δὲ ὄκνον φέρει. κράτιστοι δ' ἂν τὴν ψυχὴν δικαίως κριθεῖεν οἱ τὰ τε δεινὰ καὶ ἡδέα σαφέστατα γινώσκοντες καὶ διὰ ταῦτα μὴ ἀποτρεπόμενοι ἐκ τῶν κινδύνων.*»

²²¹ Ἴσοκράτης *Περὶ Ἀντιδόσεως* 1

²²² Ευριπίδης *Φοίνισσαι* 392.

²²³ Φραγκούλης (1999) 109.

²²⁴ Πετάκος (2004) 398.

Ο Περικλής εκφράζει την εμπιστοσύνη του στην λογική και την ευφυΐα και θεωρεί τη σκέψη προϋπόθεση για την επίτευξη των ηρωικών στόχων. Η γενναιότητα των Αθηναίων έγκειται στη λογική εκτίμηση του κινδύνου πράγμα που οδηγεί στην αποτελεσματικότερη αντιμετώπισή του²²⁵. Για τον Πλάτωνα η ανδρεία είναι μέρος της τρισυπόστατης αρετής - σοφία, ανδρεία, σωφροσύνη - που οδηγεί στη δικαιοσύνη²²⁶. Ο Αριστοτέλης ορίζει την ανδρεία ως αρετή που χαρακτηρίζεται από την έλλειψη φόβου μπροστά στο θάνατο: «*ἀνδρεία δ' ἐστὶν ἀρετὴ τοῦ θυμοειδοῦς, καθ' ἣν δυσέκπληκτοὶ εἰσὶν ὑπὸ φόβων τῶν περὶ θάνατον*²²⁷». Το συνταίριασμα λογισμού και ανδρείας, «προσπορίζει (στους Αθηναίους) ανώτερης ποιότητας ηρωισμό γιατί έχουν δοκιμάσει και βιώσει «τά ἡδέα» και τα «δεινά» της ζωής, δηλαδή τις χαρές και τις δοκιμασίες κι όμως θυσιάζονται, γιατί η θυσία τους έρχεται σαν καρπός λελογισμένης αξιολόγησης για την επιλογή του πρακτέου την ώρα της μάχης»²²⁸.

Οι άνθρωποι που συνειδητά λειτουργούν σε όλες τις εκφάνσεις της δράσης τους, συνειδητά αποκτούν και τις φιλίες τους. Οι Αθηναίοι αποκτούν τις φιλίες τους ευεργετώντας, και όχι περιμένοντας από τους άλλους κάποιο καλό. Θεωρούν δε τη φιλία του ευεργέτη πιο σταθερή, γιατί ο ευεργέτης προσπαθεί να διατηρήσει το δεσμό του με τον άλλο, ενώ για τον ευεργετούμενο η ευγνωμοσύνη απορρέει από την αίσθηση χρέους και όχι από το συναίσθημα. Έτσι οι Αθηναίοι παρουσιάζονται να ευεργετούν όχι από συμφεροντολογικό υπολογισμό, αλλά από φιλελεύθερη γενναιοδωρία: «*οὐ γὰρ πάσχοντες εὖ, ἀλλὰ δρῶντες κτώμεθα τοὺς φίλους. βεβαιότερος δὲ ὁ δράσας τὴν χάριν ὥστε ὀφειλομένην δι' εὐνοίας ᾧ δέδωκε σώζειν· ὁ δὲ ἀντοφείλων ἀμβλύτερος, εἰδὼς οὐκ ἐς χάριν, ἀλλ' ἐς ὀφείλημα τὴν ἀρετὴν ἀποδώσων*».

Η ευεργετική διάθεση είναι μία έκφανση της αρετής που χαρακτηρίζει την πόλη και τον πολίτη της Αθήνας. Οι Αθηναίοι βιώνοντας ένα αίσθημα ελευθερίας από τα αρχαία χρόνια μπορούν να βοηθούν άφοβα τους άλλους. Στο απώτερο παρελθόν αυτή η διάθεση εκφράστηκε απέναντι στους Ηρακλείδες. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τον Ευριπίδη στην ομώνυμη τραγωδία:

«*ἀεὶ ποθ' ἦδε γαῖα τοῖς ἀμηχάνοις
σὺν τῷ δικαίῳ βούλεται προσωφελεῖν.
τοιγὰρ πόνους δὴ μυρίουσ ὑπὲρ φίλων*

²²⁵ Kagan (2005) 179.

²²⁶ Κωνσταντινόπουλος (2006) 134.

²²⁷ Ἀριστοτ. *Περὶ ἀρετῶν και κακιῶν* 1250a.5

²²⁸ Καλοκαιρινός (2002) 78.

ἤνεγκε, καὶ νῦν τόνδ' ἀγῶν' ὀρῶ πέλας»²²⁹

Στο πρόσφατο παρελθόν εκφράστηκε αρχικά απέναντι στους επαναστατημένους Ἴωνες²³⁰ το 494 π.Χ. - δίνοντας αφορμή για την Περσική εκστρατεία. Εκφράστηκε στη συνέχεια το 464 π.Χ. με αποστολή στρατού στη Σπάρτη μετά το σεισμό και την επανάσταση των ειλωτών: «*Λακεδαιμόνιοι δέ, ὡς αὐτοῖς πρὸς τοὺς ἐν Ἰθώμῃ ἐμῆκύνετο ὁ πόλεμος, ἄλλους τε ἐπεκαλέσαντο ζυμμάχους καὶ Ἀθηναίους: οἱ δ' ἦλθον Κίμωνος στρατηγοῦντος πλήθει οὐκ ὀλίγῳ*»²³¹. Σημαντική ήταν η βοήθεια που πρόσφεραν οι Αθηναίοι στο βασιλιά Ινάρω της Αιγύπτου: «*Ἰνάρως δὲ ὁ Ψαμμητίχου, Λίβυς, βασιλεὺς Λιβύων τῶν πρὸς Αἰγύπτῳ, ὀρμώμενος ἐκ Μαρείας τῆς ὑπὲρ Φάρου πόλεως ἀπέστησεν Αἰγύπτου τὰ πλείω ἀπὸ βασιλέως Ἄρταξέρξου, καὶ αὐτὸς ἄρχων γενόμενος Ἀθηναίους ἐπηγάγετο. οἱ δὲ (ἔτυχον γὰρ ἐς Κύπρον στρατεύόμενοι ναυσὶ διακοσίαις αὐτῶν τε καὶ τῶν ζυμμάχων) ἦλθον ἀπολιπόντες τὴν Κύπρον, καὶ ἀναπλεύσαντες ἀπὸ θαλάσσης ἐς τὸν Νεῖλον τοῦ τε ποταμοῦ κρατοῦντες καὶ τῆς Μέμφιδος τῶν δύο μερῶν πρὸς τὸ τρίτον μέρος ὃ καλεῖται Λευκὸν τεῖχος ἐπολέμουν*»²³².

Η έννοια της ανιδιοτελούς βοήθειας όπως εμφατικά παρουσιάζεται από τον ρήτορα σχετίζεται με τον ουμανιστικό χαρακτήρα του αθηναϊκού πολιτισμού. Οι διεθνείς σχέσεις διέπονται από ηθικές αρχές και το συμφέρον δεν αποτελεί γνώμονα συμπεριφοράς στα χρόνια του Περικλή: «*καὶ μόνοι οὐ τοῦ ζυμφέροντος μᾶλλον λογισμῶ ἢ τῆς ἐλευθερίας τῶ πιστῶ ἀδεῶς τινὰ ὠφελοῦμεν*». Η κυνική επιβολή της αθηναϊκής δύναμης στην περίπτωση των Μυτιληναίων και των Μηλίων είναι έκφραση της ηθικής έκπτωσης που κυριαρχεί στην μεταπερικλεϊκή Αθήνα.²³³

Συνοψίζοντας τα όσα αναφέρει ο ρήτορας διαπιστώνουμε ότι «εκθέτει τις κυρίαρχες στον ειρηνικό τομέα ουσιαστικές διαφορές, τις μοναδικές ποιοτικές εκφάνσεις της φιλότητας»²³⁴. Αναδεικνύεται το τρίπτυχο «Φιλοκαλία – Φιλοσοφία - Φιλανθρωπία» που αφενός οδηγεί στην αρτίωση του Αθηναίου πολίτη αφετέρου στην κοινωνικοπολιτική αρτίωση της Αθηναϊκής δημοκρατίας τόσο σε επίπεδο εσωτερικής όσο και σε επίπεδο εξωτερικής πολιτικής.²³⁵

²²⁹ Εὐριπίδης, *Ηρακλεΐδα* 329-332.

²³⁰ Κωνσταντινόπουλος (2006) 134

²³¹ Θουκ. 1.102.

²³² Θουκ. 1.104.

²³³ Κωνσταντινόπουλος (2006) 135.

²³⁴ Πετάκος (2004) 401.

²³⁵ Πετάκος (2004) 401-402

5.7 Ανακεφαλαίωση του ύμνου της πολιτείας και των τρόπων-Έπαινος νεκρών (Κεφ.41)

Ανακεφαλαιώνοντας τα όσα ανέφερε ο ρήτορας κάνει δύο σημαντικές παρατηρήσεις ως επιστέγασμα των όσων εκτέθηκαν: αφενός ότι η Αθήνα είναι σχολείο για ολόκληρη την Ελλάδα και αφετέρου ότι ο κάθε πολίτης μπορεί με ευκολία και χάρη να επιτελέσει πολλά και αξιόλογα έργα που απλώνονται σε όλες τις εκφάνσεις του ανθρώπινου βίου: *«Ξυνελών τε λέγω τήν τε πᾶσαν πόλιν τῆς Ἑλλάδος παιδευσιν εἶναι καὶ καθ' ἕκαστον δοκεῖν ἄν μοι τὸν αὐτὸν ἄνδρα παρ' ἡμῶν ἐπὶ πλεῖστ' ἂν εἶδη καὶ μετὰ χαρίτων μάλιστ' ἂν εὐτραπέλως τὸ σῶμα αὐταρκες παρέχεσθαι»*. Ο Πλάτωνας αναφέρει την πόλη των Αθηνών ως πρυτανεῖο της σοφίας *«συνεληλυθότας τῆς τε Ἑλλάδος εἰς αὐτὸ τὸ πρυτανεῖον τῆς σοφίας»*²³⁶. Ο Διόδωρος ο Σικελιώτης τη θεωρεῖ κοινό εκπαιδευτήριό για όλους τους ανθρώπους *«ὄσοι μὲν γὰρ λόγου καὶ παιδείας ἐν τῇ πόλει μετεσχέκατε, δότε τὸν ἔλεον τοῖς τὴν πατρίδα κοινὸν παιδευτήριον παρεχομένοις πᾶσιν ἀνθρώποις»*²³⁷.

Με τον τρόπο αυτό ο ιστορικός ξαναγυρίζει από το σύνολο στο άτομο. Η δημοκρατία απελευθερώνει τον πολίτη και τον οδηγεί στο να αποκτήσει συναίσθηση των δυνάμεων του και να τις χρησιμοποιήσει αποτελεσματικά.²³⁸ Ο ρήτορας χρησιμοποιεί τέσσερις εμπρόθετους προσδιορισμούς για να περιγράψει τη θετική επενέργεια των συνθηκών ειρήνης και ευημερίας στην προσωπικότητα του πολίτη και στην συνακόλουθη εκτύλιξη των δυνατοτήτων του. Το *«καθ' ἕκαστον»* αναφέρεται σε κάθε πολίτη ξεχωριστά του οποίου οι τέλειοι τρόποι εναρμονίζονται με την τέλεια πολιτεία. Το *«παρ' ἡμῶν»* αφορά την *παιδευσιν*, το πνεύμα της πολιτείας που αντανακλάται στην υπεροχή του πολίτη. Το *«ἐπὶ πλεῖστα»* αφορά την πολυμέρεια και την πολυπραγμοσύνη του πολίτη ενώ το *«μετὰ χαρίτων»* συνδυάζεται με το *«μάλιστ' ἂν εὐτραπέλως»* και αφορά τον τρόπο ενεργοποίησης του πολίτη στις διάφορες εκφάνσεις της ανθρώπινης δράσης²³⁹. Η εκπαιδευτική αίγλη της Αθήνας και η δυναμική ατομικότητα κάθε πολίτη παρουσιάζονται αρχικά μέσα από τη σύγκριση της διάχυτης φήμης της πόλης με το πραγματικό αποτέλεσμα που επιτυγχάνει κατά τη σύγκρουση στα πεδία των μαχών.

²³⁶ Πλάτ. *Πρωταγόρας*, 337d.

²³⁷ Διόδωρ. Σικελ. 13.27.1.

²³⁸ Finley (1988) 155.

²³⁹ Φραγκούλης (1999) 115.

Ο ρήτορας υποστηρίζει ότι τα όσα ισχυρίζεται δεν είναι ρητορικός κομπασμός αλλά η πραγματική αλήθεια που στηρίζεται σε έργα και επιβεβαιώνεται από την ίδια τη δύναμη της πόλης «καὶ ὡς οὐ λόγων ἐν τῷ παρόντι κόμπος τάδε μᾶλλον ἢ ἔργων ἐστὶν ἀλήθεια, αὐτὴ ἡ δύναμις τῆς πόλεως, ἣν ἀπὸ τῶνδε τῶν τρόπων ἐκτησάμεθα, σημαίνει». Η δύναμη της πόλης που συναρτάται με τον τρόπο ζωής κάνει σαφές ότι η πολιτισμική ισχύς είναι ἀρρηκτα δεμένη με την οικονομική και τη στρατιωτική ισχύ²⁴⁰. Ισχυρότερη από την αλήθεια των λόγων είναι η αλήθεια των πράξεων. Η δυναμική οντότητα της Αθήνας αναδεικνύεται αφενός μέσα από τη σύγκριση της φήμης που έχει η πόλη στον ελληνικό κόσμο και το αποτέλεσμα που επιτυγχάνει σε καθετί που αναλαμβάνει να φέρει σε πέρας και αφετέρου από την πολιτική θέση της και τη σχέση της με τους συμμάχους.²⁴¹

Η Αθήνα είναι η μόνη από τις τωρινές πόλεις που βγαίνει από τη δοκιμασία ανώτερη από τη φήμη της. Είναι η μόνη που ούτε στον εχθρό που επιτίθεται εναντίον της δίνει το δικαίωμα να αγανακτήσει γιατί νικιέται από ανάξιους αντιπάλους, ούτε στον υπήκοο δίνει το δικαίωμα να παραπονεθεί διότι τάχα τον εξουσιάζουν ανάξιοι: «μόνη γὰρ τῶν νῦν ἀκοῆς κρείσσων ἐς πείραν ἔρχεται, καὶ μόνη οὔτε τῷ πολεμῖῳ ἐπελθόντι ἀγανάκτησιν ἔχει ὑφ' οἷων κακοπαθεῖ οὔτε τῷ ὑπηκόῳ κατὰμεμψιν ὡς οὐχ ὑπ' ἀξίων ἄρχεται».

Ο Κακριδής υποστηρίζει ότι με την παραπάνω φράση ο ρήτορας «δεν μας πείθει με μέσα λογικά, μας μαγγανεύει»²⁴². Η πρώτη αναφορά «μόνη-μόνη» που δηλώνει τη μοναδικότητα της πόλης, η δεύτερη «οὔτε- οὔτε» με την οποία αποκλείει κάθε αγανάκτηση και κατάμεμψη μαζί με την αντιστροφή «ἔρχεται ἄρχεται», οδηγούν στην ανεπιφύλακτη αποδοχή των ισχυρισμών του ομιλητή χωρίς να υπάρχει περιθώριο για περαιτέρω προβληματισμό. Αν κανείς έμπαινε σε διαδικασία διύλισης και κριτικής θεώρησης των λεγομένων θα μπορούσε να διατυπώσει επιφυλάξεις ενθουμούμενος τα λόγια του Νικία πριν τη Σικελική εκστρατεία: οι άνθρωποι θαυμάζουν εκείνα που βρίσκεται πολύ μακριά τους και τους έχουν δώσει τη δυνατότητα όσο γίνεται πιο λίγο να δοκιμάσουν τη φήμη τους²⁴³: «τὰ γὰρ διὰ πλείστου πάντες ἴσμεν θαυμαζόμενα καὶ τὰ πείραν ἥκιστα τῆς δόξης δόντα»²⁴⁴.

Τα όσα υποστηρίζει ο ρήτορας δεν πρέπει να αμφισβητηθούν εξ ολοκλήρου. Χωρίς αμφιβολία ίσχυαν κατά τη διάρκεια των Περσικών πολέμων και κατά τους πρώτους χρόνους

²⁴⁰ Κωνσταντινόπουλος (2006) 136.

²⁴¹ Πετάκος (2004) 419.

²⁴² Κακριδής (2002) 66.

²⁴³ Κακριδής (2002) 66.

²⁴⁴ Θουκ. 6.11.14.

της Αθηναϊκής συμμαχίας όταν η δύναμη της στηριζόταν στην εκούσια συνεισφορά των μελών της. Καθώς η συμμαχία μετεξελιχθηκε σε ηγεμονία η σχέση των συμμάχων με την Αθήνα μεταβλήθηκε ουσιαστικά. Σύννηθες φαινόμενο ήταν τόσο ο πειθαναγκασμός των πόλεων προκειμένου να προσχωρήσουν στη συμμαχία – Κάρυστος 472-471 π.Χ. – όσο και η βίαη αντιμετώπιση των αποστασιών-όπως της Θάσου 465 π.Χ. και της Σάμου 441 π.Χ.²⁴⁵ Διατυπώθηκε η άποψη ότι τα «λόγια του Περικλή εκφράζουν τον αριστοκρατικό τρόπο με τον οποίο αυτός θεωρούσε τα πράγματα και αποτελεί συνηγορία για τις ιμπεριαλιστικές του τάσεις και δικαιολογία ή προϋπόθεση για την ανοχή μιας αρχής σαν την Αθηναϊκή»²⁴⁶.

Για τον ρήτορα στον *Επιτάφιο* ωστόσο η Αθήνα τοποθετείται απέναντι σε εχθρούς και φίλους με μία δύναμη που αποκτά καθολικό χαρακτήρα. Καθώς τα αποτελέσματα της αθηναϊκής δραστηριότητας είναι ορατά -*μετά σημείων*- και ταυτόχρονα αποδεκτά από όλους, εχθρούς και φίλους, δικαιολογείται η αναγνώριση της πόλης από τους συγχρόνους ενώ τίθενται και οι προϋποθέσεις για την καταξίωση στη συνείδηση των μεταγενεστέρων: «*μετά μεγάλων δὲ σημείων καὶ οὐ δὴ τοὶ ἀμάρτυρόν γε τὴν δύναμιν παρασχόμενοι τοῖς τε νῦν καὶ τοῖς ἔπειτα θαυμασθησόμεθα*». Σύμφωνα με τη Romilly στο ιδεολογικό οπλοστάσιο του Περικλή ανήκει η υστεροφημία η παντοτινή δόξα της πόλης και ο θαυμασμός των μεταγενεστέρων.²⁴⁷

Η αλήθεια των έργου έρχεται σε αντίθεση με την τερπνή διήγηση των ποιητών για αυτό ο ρήτορας τονίζει ότι δε χρειάζονται οι έπαινοι του Ομήρου ή οποιουδήποτε άλλου που θα προσφέρουν βραχύβια τέρψη «*καὶ οὐδὲν προσδεόμενοι οὔτε Ὀμήρου ἐπαινέτου οὔτε ὅστις ἔπει μὲν τὸ αὐτίκα τέρψει, τῶν δ' ἔργων τὴν ὑπόνοιαν ἢ ἀλήθεια βλάψει*». Ο Hornblower επισημαίνει ότι ο Θουκυδίδης έχει ασκήσει κριτική στο 1.21.1 όπου απέρριψε το έργο των ποιητών και των χρονογράφων που είχαν ως στόχο να ευχαριστήσουν το ακροατήριο και όχι να του παρουσιάσουν την αλήθεια: «*καὶ οὔτε ὡς ποιηταὶ ὑμνήκασιν περὶ αὐτῶν ἐπὶ τὸ μείζον κοσμοῦντες μᾶλλον πιστεύων, οὔτε ὡς λογογράφοι ζυνέθεσαν ἐπὶ τὸ προσαγωγότερον τῆ ἀκροάσει ἢ ἀληθέστερον*»²⁴⁸. Επίσης υπενθυμίζει την αντίθεση ανάμεσα στο θουκυδίδειο έργο που επιφανειακά δεν είναι ελκυστικό αλλά έχει διαχρονική αξία και στους ποιητικούς διαγωνισμούς που προσφέρουν πρόσκαιρη ευχαρίστηση²⁴⁹ «*καὶ ἐς μὲν ἀκροάσιν ἴσως τὸ μὴ μυθῶδες αὐτῶν ἀτερπέστερον φανεῖται...κτῆμά τε ἐς αἰεὶ μᾶλλον ἢ ἀγώνισμα ἐς τὸ παραχρήμα*

²⁴⁵ Κακριδής (2002) 66.

²⁴⁶ Φραγκούλης (1999) 118.

²⁴⁷ Romilly (2004) 184.

²⁴⁸ Θουκ. 1.21.1.

²⁴⁹ Hornblower (2006) 542.

ἀκούειν ζῶγκειται»²⁵⁰. Διατυπώθηκε ωστόσο και η άποψη ότι εδώ η μνεία του Ομήρου δεν είναι απαξιώτικη εφόσον παρουσιάζεται να διασφαλίζει το θαυμασμό των μεταγενέστερων για τις πόλεις που υμνεί.²⁵¹ Στην προκειμένη περίπτωση ο ρήτορας επιδιώκει προφανώς να δείξει ότι η πραγματικότητα είναι ισχυρότερη από την ποίηση και ότι η Αθήνα δεν έχει ανάγκη από την ποίηση διότι υπάρχουν απτά τεκμήρια της υπεροχής της που της διασφαλίζουν δόξα²⁵².

Στη συνέχεια ο Περικλής χρησιμοποιεί μια εντυπωσιακή φράση της οποίας η ιδιαιτερότητα πρέπει να διατηρηθεί στη μετάφραση κατά τον Hornblower.²⁵³ Ο ρήτορας υποστηρίζει «Έχουμε αναγκάσει κάθε στεριά και θάλασσα να ανοίξει ένα μονοπάτι για την τόλμη μας²⁵⁴»: *«ἀλλὰ πᾶσαν μὲν θάλασσαν καὶ γῆν ἐσβατὸν τῇ ἡμετέρα τόλμῃ καταναγκάσαντες γενέσθαι»*. Η φράση αυτή αποτυπώνει με ενάργεια την εξάπλωση της Αθήνας μετά τους περσικούς πολέμους. Οι Αθηναίοι έχουν επεκτείνει την κυριαρχία τους με πολεμικές επιχειρήσεις αλλά και μέσω των κληρουχιών και των αποικιών. Επιπλέον έχουν στήσει παντού αθάνατα μνημεία για τα καλά και τα κακά που τους έτυχαν *«πανταχοῦ δὲ μνημεῖα κακῶν τε κάγαθῶν ἀίδια ζυγκατοικίσαντες»*. Ο Περικλής αναφέρεται με ειλικρίνεια τόσο στις επιτυχίες όσο και στις αποτυχίες της πόλης στις αναρίθμητες πολεμικές επιχειρήσεις που ανέλαβε. Η Αθήνα μέσα από αυτή τη φράση παρουσιάζεται να υπερβαίνει το χώρο και το χρόνο και να υψώνεται στην αιωνιότητα.²⁵⁵

Τέλος ο ρήτορας ολοκληρώνοντας τον έπαινο της πολιτείας και των τρόπων της τονίζει ότι για μία τέτοια πατρίδα θυσιάσθηκαν οι προκείμενοι νεκροί και για αυτήν θα πρέπει να είναι όλοι οι πολίτες έτοιμοι να θυσιαστούν: *«περὶ τοιαύτης οὖν πόλεως οἶδε τε γενναίως δικαιοῦντες μὴ ἀφαιρεθῆναι αὐτὴν μαχόμενοι ἐτελεύτησαν, καὶ τῶν λειπομένων πάντα τινὰ εἰκὸς ἐθέλειν ὑπὲρ αὐτῆς κάμνειν»*. Ο συλλογισμός του Περικλή συνάδει με το γενικότερο πνεύμα του λόγου:κάθε άνθρωπος πρέπει να αγωνίζεται για την ευτυχία του. Η ευτυχία του Αθηναίου πολίτη πηγάζει από την πόλη του. Άρα ο Αθηναίος πολίτης πρέπει να υπερασπίζεται την πόλη του. Η σχέση πόλης-πολίτη είναι αμφίδρομη. Το μεγαλείο της πόλης,

²⁵⁰ Θουκ. 1.22.4.

²⁵¹ Κωνσταντινόπουλος (2006) 137.

²⁵² Φραγκούλης (1999) 120.

²⁵³ Hornblower (2006) 542.

²⁵⁴ Hornblower (2006) 542.

²⁵⁵ Φραγκούλης (1999) 121.

απόρροια της ειρήνης, ενδυναμώνει τον πολίτη όταν χρειαστεί να υπερασπιστεί τα υψηλά ιδανικά του στον πόλεμο.

Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται από την απροσδόκητη δήλωση του ιστορικού ότι ο αναμενόμενος έπαινος των νεκρών έχει ήδη γίνει. Έτσι ο ρήτορας εγκαινιάζει μία νέα αντίληψη για τον έπαινο των νεκρών. Δεν είναι τα κατορθώματα των νεκρών που θα λαμπρύνουν την πόλη αλλά η δύναμη της πόλης που θα ασκήσει επίδραση στο φρόνημα των πολιτών και θα το κάνει ηρωικό.²⁵⁶

Μετά τον έπαινο των νεκρών και την προτροπή στους επιζώντες²⁵⁷ ακολουθεί η παραμυθία και οι συμβουλές στους γονείς, στα παιδιά, τους αδερφούς και τις συζύγους των νεκρών.²⁵⁸ Ο ρήτορας κλείνει το λόγο του με έναν επίλογο που συναρτά για άλλη μία φορά την πόλη και τον πολίτη. Αναφέρει ότι οι άριστοι πολίτες ζουν στις πόλεις που έχουν θεσπιστεί τα μεγαλύτερα έπαθλα για την ανδρεία. «ἄθλα γὰρ οἷς κεῖται ἀρετῆς μέγιστα, τοῖς δὲ καὶ ἄνδρες ἄριστοι πολιτεύουσιν»²⁵⁹.

Ολοκληρώνοντας την παρουσίαση του Επιταφίου αντιλαμβανόμαστε ότι εύστοχα αποδίδει το νόημα του η παρακάτω άποψη .«Απουσιάζει λοιπόν η ταφική λατρεία, αυτές οι χειρονομίες που γίνονται δίχως τη μεσολάβηση του λόγου, αυτές οι τελετές που οδηγούν, κάθε χρόνο, την κοινότητα στους θρήνους. Απουσιάζει και ο επιτάφιος αγών, που θα είχε τη δυνατότητα, στα πλαίσια της διήγησης, να ελευθερώσει τον χώρο για τον συναγωνισμό των ατόμων, τα οποία μετέχουν σε μιαν άμιλλα ανάμεσα σε ζωντανούς, που παλεύουν για τις αξίες των ζωντανών. Για τον Θουκυδίδη όμως, και η ταφή και ο Επιτάφιος λόγος περικλείουν ένα και μόνο δίδαγμα: ότι η μορφή του πολίτη αποκτά το ύψιστο μεγαλείο της στη μορφή του Αθηναίου νεκρού κι έτσι η πόλη συνειδητοποιεί τον εαυτό της μέσω της δόξας της»²⁶⁰.

6. Κριτική θεώρηση του Επιταφίου

Ο *Επιτάφιος* του Περικλή ταυτίζοντας τον πολιτισμό με τα επιτεύγματα της θαλασσοκρατορικής πολιτικής ξεφεύγει από τα τυπικά περιγράμματα των επιταφίων λόγων

²⁵⁶ Καλοκαιρινός (2002) 93

²⁵⁷ Θουκ. 2.42-43.

²⁵⁸ Θουκ. 2.44-45.

²⁵⁹ Θουκ. 2.46.

²⁶⁰ Loraux (2006).

και συνιστά έναν πολιτικό λόγο.²⁶¹ Το περιεχόμενο του λόγου είναι η «εικόνα του πολιτισμού της περικόλειας Αθήνας σε όλο του το πλάτος και την πληρότητα²⁶²» Η Περικλειϊκή ιδεολογία με κύρια χαρακτηριστικά την θαλασσοκρατορική πολιτική και την πολιτιστική κυριαρχία εμφύσησε στην πόλη μια ορμή που ενέπνευσε το Θουκυδίδη και αναδεικνύεται στο έργο του²⁶³. Διατυπώθηκε η άποψη ότι, είτε είναι οι Αθηναίοι του *Επιταφίου* εξιδανικευμένες μορφές είτε όχι, ο Περικλής με το λόγο του προσπαθεί να εμπνεύσει «ένα όραμα υπεροχής»²⁶⁴. Υπό αυτό το πρίσμα ο *Επιτάφιος* αποτελεί το πρώτο πολιτιστικό κείμενο της αρχαιότητας²⁶⁵. Στο λόγο αυτό η ηγεμονική πολιτική και ο πολιτισμός είναι συγκοινωνούντα δοχεία. «Η στρατιωτική εκπαίδευση και το αμυντικό δόγμα δεν μπορούν να νοηθούν ξεχωριστά από το ευρύτερο πολιτικό και πνευματικό πλαίσιο της πόλης»²⁶⁶. Η αφοσίωση του Αθηναίου πολίτη στην πόλη διασφαλίστηκε μέσα από τη συνειδητοποίηση της αλληλεξάρτησης τους προκειμένου να επιτευχθεί η ευδοκίμηση αμοτερότων. Στην Αθήνα οι απαιτήσεις της πόλης ήταν απολύτως συμβατές με τις ανάγκες των πολιτών και ο Περικλής ήταν εκείνος που έπεισε τους Αθηναίους ότι τα συμφέροντα πόλης πολιτών ήταν αλληλένδετα²⁶⁷.

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι στον *Επιτάφιο* ο Περικλής περιγράφει την ιδεατή πολιτεία και τους ιδεατούς πολίτες που δρουν και ακμάζουν σε συνθήκες ευημερίας που διασφαλίζουν η ειρήνη και η δημοκρατία. Φιλοτεχνεί ο ιστορικός τον πίνακα μιας πολιτείας που καταφέρνοντας να συγκεράσει ετερόκλητα στοιχεία φτάνει σε ύψιστο σημείο ακμής. Το πολιτικοκοινωνικό σκηνικό της Αθήνας έχει ως συστατικά στοιχεία την αρχή της πλειοψηφίας, την ισονομία, την αξιοκρατία, την υπέρβαση διακρίσεων με βάση την οικονομική κατάσταση ή την κοινωνική θέση.

Μέσα στον πίνακα εντάσσεται πλήρως εναρμονισμένο το πορτρέτο του Αθηναίου πολίτη. Η αίσθηση της ελευθερίας συνυπάρχει με την ενσυνείδητη πειθαρχία που υπαγορεύει την υπακοή στους άρχοντες και τους νόμους. Επιπλέον η κοινωνική αιδώς και η έλλειψη καχυποψίας, η ευμενής προδιάθεση προς τους άλλους και η φιλόανθρωπη στάση προς όσους έχουν ανάγκη σφυρηλατούν υγιείς κοινωνικές σχέσεις. Η απενοχοποιημένη απόλαυση της

²⁶¹ Κωνσταντινόπουλος (2006) 32.

²⁶² Κακριδής (2000) 60.

²⁶³ Κωνσταντινόπουλος (2006) 9.

²⁶⁴ Kagan (2005) 273.

²⁶⁵ Κωνσταντινόπουλος (1989) 89.

²⁶⁶ Κωνσταντινόπουλος (1989) 90.

²⁶⁷ Kagan (2005) 269.

χαράς της ζωής, η αισιόδοξη ενατένιση του μέλλοντος, και συνάμα η απόλαυση των πνευματικών αγαθών οδηγεί σε μία ισορροπημένη σύζευξη ύλης και πνεύματος. Η φιλελεύθερη δημοκρατική αγωγή διαπλάθει πολίτες που απολαμβάνουν την ανειμένη διαίτα την περίοδο της ειρήνης αλλά επιδεικνύουν ευψυχία σε περίοδο πολέμου.

Οι καλλιεργημένοι αυτοί πολίτες συνδυάζουν την φιλοκαλία με την απλότητα, τη φιλοσοφική ενατένιση με την έμπρακτη εφαρμογή και τη δημιουργική δράση, την επίγνωση των δυσκολιών με την αποτελεσματική αντιμετώπιση τους, τη φιλία με τον αλτρουισμό και την ανιδιοτέλεια. Αυτοί οι φιλελεύθεροι ιδεαλιστές και ανθρωπιστές πολίτες συνιστούν έναν νέο τύπο ανθρώπου που μόνο σε συνθήκες ειρήνης και δημοκρατίας μπορεί να υπάρξει. Ο *Επιτάφιος* ως ανθρωπιστική και ηθική προσέγγιση οδηγεί στην ανάδειξη του δημοκρατικού ανθρώπου που πρώτη έφερε στο προσκήνιο η τραγωδία²⁶⁸. Δεν μπορούμε να αρνηθούμε ότι τα πρότυπα που προβάλλει ο *Επιτάφιος* αποτελούν ένα διαχρονικό ζητούμενο στις σύγχρονες δημοκρατίες παρόλο που μπορούμε να ισχυριστούμε ότι αντιπροσωπεύουν μία ιδεατή εικόνα που απέχει από την πραγματικότητα της περικήσιας Αθήνας.

Μια κριτική θεώρηση του 5^{ου} αιώνα αναπόφευκτα γεννά ερωτηματικά. Δεν είναι παράδοξο ένα πολιτικό σύστημα που βασίζεται σε μία ιδεολογία ελευθερίας να ακμάζει εντός μιας ηγεμονίας επιβάλλοντας τη δημοκρατία; Πόσο δημοκρατική εν τέλει ήταν η Αθήνα; Ποιος ήταν ο ρόλος του μέσου Αθηναίου στις πολιτικές διαδικασίες; Υπήρχαν περιθώρια για πολιτική και διοικητική διαφθορά στη δημοκρατική Αθήνα;²⁶⁹ Πόσο οι θεσμοί ήταν θεματοφύλακες του πολιτεύματος και αν συνέβαινε αυτό πόσο διαφορετική μπορεί να είναι η ποιότητα μια δημοκρατικής ηγεσίας αν συγκρίνουμε τον Περικλή και τους διαδόχους του.

Τα παραπάνω ερωτήματα αποτελούν αφετηρία προβληματισμού. Δεν μπορούμε να παραγνωρίσουμε όμως ότι η αθηναϊκή δημοκρατία αποτέλεσε μια πρωτοποριακή σύλληψη για την εποχή της και μία πηγή έμπνευσης για τους νεότερους. Τον 19ο αιώνα, όταν η σύγχρονη δημοκρατία είχε αρχίσει να εδραιώνεται στις Ηνωμένες Πολιτείες και στη Μ. Βρετανία, οι Βρετανοί ανακάλυψαν εκ νέου κι εξύμνησαν το πολίτευμα της Αθήνας του Περικλή και τον δημοκρατικό τρόπο ζωής της. Η έκδοση του δωδεκάτομου έργου του George Grote «Ιστορία της Ελλάδας», μεταξύ 1846 και 1856, συνετέλεσε στην αλλαγή του τρόπου με

²⁶⁸ Ξανθάκη Καραμάνου (2004-2005) 9-22.

²⁶⁹ Carey (2010) 138-139.

τον οποίο αντιλαμβάνονταν ο κόσμος την Αθήνα του Περικλή. Έτσι η αθηναϊκή δημοκρατία φαινόταν να αναδεικνύεται σε ολοένα και μεγαλύτερη πηγή έμπνευσης.

Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, στα λονδρέζικα λεωφορεία υπήρχαν αφίσες με αποσπάσματα από τον *Επιτάφιο* του Περικλή. Τα λόγια με τα οποία ο Περικλής καλούσε τους Αθηναίους να αντισταθούν στους Σπαρτιάτες είχαν νόημα για τους πολίτες μιας σύγχρονης, φιλελεύθερης δημοκρατίας που πολεμούσε ενάντια σε μια милитарιστική μονοκρατορία²⁷⁰.

Ο Alfred E. Zimmern, ένας διακεκριμένος Βρετανός κλασικιστής δήλωσε το 1915 κάτι που με το να είναι επίκαιρο έναν αιώνα μετά, καταδεικνύει την εμβέλεια των κλασικών κειμένων γενικά και του *Επιταφίου* ειδικότερα: «Οι ελληνικές ιδέες και η ελληνική έμπνευση μπορούν να μας βοηθήσουν σήμερα όχι απλώς να αντιμετωπίσουμε τα τρέχοντα καθήκοντά μας, αλλά και να βαθύνουμε και να διευρύνουμε το νόημα της δημοκρατίας και των δικαιωμάτων του πολίτη, της ελευθερίας και του νόμου, κάτι που θα λέγαμε ότι αποτελεί το ύψιστο πολιτικό καθήκον της ανθρωπότητας για τη νέα ιστορική περίοδο στην οποία εισήλθαμε αιφνιδίως»²⁷¹.

7. Ο πόλεμος στον Θουκυδίδη

Στην αφήγηση του Θουκυδίδη κυριαρχούν πολλά αντιθετικά ζεύγη. Σύμφωνα με το Vidal-Naquet το ζεύγος πόλεμος-ειρήνη είναι το πιο διδακτικό. «Υπάρχει εδώ κάτι παράδοξο: ο ιστορικός που περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο θέλησε να εισαγάγει τον ορθό λόγο στην ιστορία είναι εκείνος που έθεσε στο κέντρο κάθε ιστορικής διαδικασίας το παράλογο»²⁷². Το παράλογο λαμβάνει χώρα κατά τη διάρκεια του πολέμου.

Ο πόλεμος στον Θουκυδίδη είναι μια οδυνηρή αναγκαιότητα που επιβάλλεται από την ανθρώπινη φύση και δεν οδηγεί στην αποκατάσταση της ειρήνης αλλά προκαλεί πάλι τον πόλεμο. Αυτό συμβαίνει γιατί στην κοινωνία επικρατεί μία τραγική αντινομία: Τα κράτη επιδιώκουν τη δύναμη και την κυριαρχία και προσκρούουν σε παρόμοια βούληση των άλλων κρατών. Σύμφωνα με την Jacqueline de Romilly, ο Θουκυδίδης θεωρούσε τον αθηναϊκό

²⁷⁰ Kagan (2005) 485.

²⁷¹ Kagan (2005) 485.

²⁷² Vidal-Naquet (2002) 161.

υπεριαλισμό στοιχείο της εξωτερικής πολιτικής της Αθήνας. Ήττα της Αθήνας θα σήμαινε ήττα της δημοκρατίας και υποκατάσταση από την ολιγαρχική Σπάρτη.²⁷³

Στον *Επιτάφιο* ο Περικλής προβάλλει «τον αγαθοεργό και μετριοπαθή χαρακτήρα της αθηναϊκής ηγεμονίας»²⁷⁴ παρουσιάζοντας μια ειρηνική Αθήνα πριν τον πόλεμο. Όλες αυτές οι ιδιότητες που υψώνουν εκεί την πόλη στη σφαίρα του ιδανικού φαίνεται να εξαφανίζονται κατά τη διάρκεια του πολέμου και οι Αθηναίοι να ασπάζονται με κυνισμό το δόγμα της ωμής βίας.²⁷⁵ Πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η ιδέα της δύναμης δεν απωθεί τον Θουκυδίδη. Στο έργο του η δύναμη θεωρείται βάση του πολιτισμού²⁷⁶ και προβάλλεται ως η κυρίαρχη πραγματικότητα στις διεθνείς σχέσεις²⁷⁷. Τη δύναμη ωστόσο τη θεωρεί παράγοντα δημιουργίας μόνο σε συνάρτηση με τη μετριοπάθεια που χαρακτήριζε την Αθήνα την περίοδο της ακμής²⁷⁸. Ο ιστορικός αποστρέφεται την ωμή βία που έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια του πολέμου. Η αντίφαση ανάμεσα στις αξίες και τα υψηλά ιδανικά της εποχής της ειρήνης και τη θηριωδία και την απανθρωποποίηση της εποχής του πολέμου οφείλεται στην ανθρώπινη «διφυΐα».

Τη διττή ανθρώπινη φύση επισημαίνει ο Σοφοκλής στο πρώτο στάσιμο της *Αντιγόνης*. Ο Σοφοκλής παρουσιάζει τον άνθρωπο ως το τρομερότερο από όλα τα όντα σε ότι αφορά τη διάνοια. Τιθασεύει τη φύση, εφευρίσκει εργαλεία, εξημερώνει τα ζώα, δημιουργεί τη γλώσσα καλλιεργεί τον γραπτό και τον προφορικό αλλά και τον ενδιάθετο λόγο με αποτέλεσμα να αναπτύσσεται πνευματικά, οργανώνει την πολιτεία θεσπίζοντας νόμους και δημιουργεί πολιτισμό. Παρόλα αυτά όμως ο άνθρωπος είναι ηθικά ασταθής:

«σοφόν τι τὸ μηχανόεν τέχνας ὑπὲρ ἐλπίδ' ἔχων
τοτὲ μὲν κακόν, ἄλλοτ' ἐπ' ἐσθλὸν ἔρπει»²⁷⁹

Ο Θουκυδίδης γράφει τριάντα ή τριανταπέντε χρόνια μετά την *Αντιγόνη* (η τραγωδία γράφτηκε το 442). Είδε την εξάπλωση της ισχύος να γεννά τον πόλεμο και στη συνέχεια να τρέφεται απ' αυτόν. Είδε τον πόλεμο να αφήνει τα ίχνη του παντού. Είχε την ευκαιρία να διαπιστώσει ότι αυτή η τεράστια συσσώρευση, η τεράστια ανάπτυξη δύναμης συμβάδιζε με

²⁷³ Ηλιού (2002) 40.

²⁷⁴ Finley (1988) 133.

²⁷⁵ Finley (1988) 133.

²⁷⁶ Finley (1988) 134.

²⁷⁷ Κωνσταντινόπουλος (2006) 10.

²⁷⁸ Finley (1988) 134.

²⁷⁹ Σοφοκλῆς *Ἀντιγόνη*. 366-367.

εκδηλώσεις αυτής της διττής φύσης που οδηγούσαν στη μεγαλύτερη διαφθορά. Διαφθορά που γέννησε ο πόλεμος ο οποίος αποδείχτηκε βίαιος διδάσκαλος²⁸⁰.

8. Θουκυδίδης και πολιτικός ρεαλισμός

Ο Θουκυδίδης θεωρείται πατέρας του πολιτικού ρεαλισμού. Ο πολιτικός ρεαλισμός είναι μία σχολή σκέψης που απαντά σε κεντρικά ερωτήματα όπως ποια είναι η δομή και ο χαρακτήρας του διεθνούς πολιτικού συστήματος, ποια είναι τα αίτια της στρατηγικής συμπεριφοράς των κρατών, πώς επιβιώνουν τα κράτη σε ένα ανταγωνιστικό διεθνές σύστημα ποιος είναι ο ρόλος του δικαίου και της ηθικής στις διεθνείς σχέσεις και πώς κατοχυρώνεται η ειρήνη στο διεθνές σύστημα.²⁸¹ Ο ιστορικός στην ιστορία του Πελοποννησιακού πολέμου, επικεντρώνει την προσοχή του στην πόλη-κράτος, και έτσι το έργο του θεωρείται κλασικό παράδειγμα της κρατο-κεντρικής προσέγγισης των διεθνών σχέσεων. Ο Πελοποννησιακός πόλεμος διεξάγεται μεταξύ κρατών και συνασπισμών κρατών και συνεπώς η έμφαση δίνεται στην ανάλυση αυτών των πολιτικών οντοτήτων.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο το έργο του Θουκυδίδη μας βοηθά να αποκωδικοποιήσουμε τα αίτια της συμπεριφοράς των κρατών, τη λογική του πολέμου και της ειρήνης, τη λογική της επιτυχίας και της αποτυχίας στη διεθνή πολιτική²⁸². Όπως απεφάνθη ο Martin Wight, η ιστορία του πολέμου μεταξύ Αθήνας και Σπάρτης αποτελεί «ένα από τα εξέχοντα βιβλία για τη σχέση πολιτικής και ισχύος». Στο πολιτικό πεδίο, ηγέτες όπως ο Ρισελιέ, ο Μέττερνιχ, ο Μπίσμαρκ, ο Ρούσβελτ, ο Τσώρτσιλ, ο Ντε Γκωλ και ο Κίσιγκερ έχουν ταυτιστεί σε μεγάλο βαθμό με την πρακτική εφαρμογή του πολιτικού ρεαλισμού στην εξωτερική πολιτική.²⁸³

«Σημείο εκκίνησης του πολιτικού ρεαλισμού είναι το γεγονός ότι στο διεθνές σύστημα παρατηρείται μια έλλειψη οργανωμένης τάξης κατά το πρότυπο της εσωτερικής οργάνωσης των κρατών. Σε αντίθεση με το πρότυπο της εσωτερικής διακυβέρνησης, στο διεθνές σύστημα δεν υπάρχει κεντρική εξουσία που να επιβάλλει την τάξη. Με άλλα λόγια, το διεθνές σύστημα είναι άναρχο²⁸⁴».

²⁸⁰ Καστοριάδης (2011) 364-366.

²⁸¹ Πλατιάς (2000) 26.

²⁸² Πλατιάς (2000) 26.

²⁸³ Πλατιάς (2000) 25.

²⁸⁴ Πλατιάς (2000) 26.

Σε ένα άναρχο διεθνές σύστημα, ο πόλεμος, τον οποίο ο Θουκυδίδης παρουσιάζει ως «δάσκαλο της βίας», είναι πάντοτε πιθανός και έτσι τα κράτη αναγκάζονται συνεχώς να προετοιμάζονται για αυτό το ενδεχόμενο. Σε συνθήκες αναρχίας, κυριαρχεί ο νόμος της φύσης (ή της ισχύος): «ο ισχυρός επιβάλλει ό,τι του επιτρέπει η δύναμη του και ο αδύναμος υποχωρεί όσο του επιβάλλει η αδυναμία του». Σε ένα τέτοιο σύστημα κάθε κρατική οντότητα πρέπει από μόνη της να μεριμνήσει πρώτα απ' όλα για την επιβίωσή της²⁸⁵.

Κρίσιμες είναι οι έννοιες της απειλής και της ασφάλειας που τα κράτη επιδιώκουν. Συνέπεια της επικράτησης μιας διεθνούς αναρχίας είναι η δημιουργία αισθήματος ανασφάλειας και φόβου ανάμεσα στα κράτη. Ο φόβος αυτός και το ζήτημα της αντιμετώπισης απειλών, γίνεται κυρίαρχο κίνητρο στρατηγικής συμπεριφοράς. Συγκεκριμένα, η περσική απειλή αναγκάζει την Αθήνα να δημιουργήσει την αυτοκρατορία της για να κατοχυρώσει την ασφάλειά της. Η αυτοκρατορία παρείχε ασφάλεια για την Αθήνα, αλλά σύντομα αποδείχθηκε απειλή για τη Σπάρτη και τους συμμάχους της. Δημιουργήθηκε ένα «δίλημμα ασφαλείας», δηλαδή μία κατάσταση που προκύπτει όταν τα μέτρα που αυξάνουν την ασφάλεια ενός κράτους ταυτόχρονα μειώνουν την ασφάλεια των άλλων. Αυτή η δυναμική της αμοιβαίας ανασφάλειας μπορεί να οδηγήσει σε πόλεμο.²⁸⁶

Σημαντική είναι η συμβολή του Θουκυδίδη στην ανάπτυξη μιας κεντρικής έννοιας του πολιτικού ρεαλισμού, αυτής του κρατικού συμφέροντος. Η μεγιστοποίηση του συμφέροντος αποτελεί βασικό κίνητρο της στρατηγικής συμπεριφοράς των κρατών. Ο καθορισμός του συμφέροντος ποικίλλει από κράτος σε κράτος ανάλογα με τις εσωτερικές του δομές (π.χ. εσωτερικός συσχετισμός δυνάμεων). Όλα τα κράτη πρωτίστως δίνουν έμφαση στην κατοχύρωση των συμφερόντων ασφαλείας - επιβίωσης, εδαφικής ακεραιότητας και ανεξαρτησίας²⁸⁷. Σε ότι αφορά την ηθική, η βασική θέση του Θουκυδίδη είναι ότι, σε καιρό ειρήνης και ευμάρειας, οι άνθρωποι και τα κράτη έχουν περιθώριο για ηθικές επιλογές. Αντίστοιχα όσο πιο άναρχο και ανταγωνιστικό γίνεται το διεθνές σύστημα τόσο μειώνονται αυτά τα περιθώρια.

Στην περιγραφή του πολέμου από τον ιστορικό βλέπουμε να ωριμάζει το σπέρμα δύο επιστημών, της πολεμολογίας και της στρατηγικής²⁸⁸. Ο ιστορικός ως ρεαλιστής γνωρίζει ότι

²⁸⁵ Πλατιάς (2000) 27.

²⁸⁶ Πλατιάς (2000) 30.

²⁸⁷ Πλατιάς (2000) 32-34.

²⁸⁸ Romilly (2003) 121.

οι άνθρωποι κάνουν κατάχρηση του πολέμου, όταν πιστεύουν ότι μπορούν να κερδίσουν κάτι από αυτόν²⁸⁹. Υποστηρίζει ότι κανείς δεν παρασύρεται στον πόλεμο από άγνοια των δεινών του και κανείς δεν αποτρέπεται από φόβο, όταν πιστεύει ότι θα προσποριστεί κέρδη. Όποιος επιτίθεται, το κάνει διότι θεωρεί ότι τα προσδοκώμενα κέρδη θα είναι μεγαλύτερα από τους κινδύνους και καθένας παρουσιάζεται αποφασισμένος να αντιμετωπίσει κινδύνους παρά να ανεχτεί άμεση ζημιά των συμφερόντων του²⁹⁰: *«καὶ περὶ μὲν τοῦ πολεμεῖν ὡς χαλεπὸν τί ἂν τις πᾶν τὸ ἐνὸν ἐκλέγων ἐν εἰδόσι μακρηγοροίη; οὐδεὶς γὰρ οὔτε ἀμαθία ἀναγκάζεται αὐτὸ δρᾶν, οὔτε φόβῳ, ἢν οἴηται τι πλεον σήσειν, ἀποτρέπεται. ζυμβαίνει δὲ τοῖς μὲν τὰ κέρδη μείζω φαίνεσθαι τῶν δεινῶν, οἱ δὲ τοὺς κινδύνους ἐθέλουσιν ὑφίστασθαι πρὸ τοῦ αὐτίκα τι ἔλασσοῦσθαι»*²⁹¹.

Ο Θουκυδίδης επίσης διατυπώνει γνώμες για το πώς ξεκινά ένας πόλεμος και για τον ζήλο που δείχνουν οι εμπόλεμοι στην αρχή. Δίνει μεγάλη σημασία στην επάρκεια των χρηματικών αποθεμάτων που θεωρούνται απαραίτητα για τη διεξαγωγή του πολέμου. Θεωρεί ότι στον πόλεμο οι ευκαιρίες δεν περιμένουν και αναφέρεται στις ηλικίες και στις κοινωνικές ομάδες που τον επιθυμούν. Δίνει επίσης σημαντικές πληροφορίες για τον τρόπο διεξαγωγής του πολέμου. Διατυπώνει γενικές αρχές, όπως τη σπουδαιότητα του να γνωρίζει κανείς τι φοβάται ο εχθρός, ή τη σπουδαιότητα του να караδοκεί για τα λάθη του εχθρού.²⁹² Υποστηρίζει λοιπόν ο Θουκυδίδης ότι επιτυγχάνει στον πόλεμο εκείνος ο οποίος διακρίνει τα σφάλματα του εχθρού και κάνει την επίθεση όχι φανερά και σε τάξη μάχης αλλά εκμεταλλευόμενος τις εκάστοτε περιστάσεις: *«ὅστις δὲ τὰς τοιαύτας ἀμαρτίας τῶν ἐναντίων κάλλιστα ἰδὼν καὶ ἅμα πρὸς τὴν ἑαυτοῦ δύναμιν τὴν ἐπιχείρησιν ποιεῖται μὴ ἀπὸ τοῦ προφανοῦς μᾶλλον καὶ ἀντιπαραταχθέντος ἢ ἐκ τοῦ πρὸς τὸ παρὸν ζυμφέροντος, πλεῖστ' ἂν ὀρθοῖτο»*²⁹³.

Επιπλέον στο έργο του ιστορικού βρίσκουμε αναλυτικές περιγραφές για τις διάφορες μορφές μάχης με τα πλεονεκτήματα και τους κανόνες τους. Γίνεται λόγος επίσης για τη δυσκολία της απόβασης σε μία χώρα που κατέχεται από τον εχθρό καθώς και για τις δυσκολίες των ναυτικών εκστρατειών σε μακρινές χώρες. Ο Θουκυδίδης τονίζει ότι οι Αθηναίοι γνωρίζουν τι σημαίνει ναυτική απόβαση ενόπιον εχθρού που είναι αποφασισμένος

²⁸⁹ Ste Croix (2005) 52.

²⁹⁰ Η απόδοση της Ιστορίας του Θουκυδίδη στα Νέα Ελληνικά, στο δεύτερο μέρος της εργασίας που αφορά τον πόλεμο, στηρίζεται στη μετάφραση του Ε. Βενιζέλου.

²⁹¹ Θουκ. 5.59.2.

²⁹² Romilly (2003), 121.

²⁹³ Θουκ. 5.9.4.

να αντισταθεί και δεν υποχωρεί μπροστά στην απειλητική θέα των πλοίων που προσεγγίζουν τη χώρα του: «έπισταμένους έμπειρία την ναυτικήν έπ' άλλους απόβασιν ότι, εἴ τις ύπομένοι και μη φόβω ροθίου και νεών δεινότητος κατάπλου ύποχωροίη, ούκ άν ποτε βιάζοιτο»²⁹⁴. Οι κοινοί κανόνες, τα αποτελεσματικά στρατηγήματα, οι επιδέξιες μέθοδοι για την εμπλοκή των φίλιων δυνάμεων εκτίθενται αναλυτικά. Και καθώς οι στρατηγοί εξηγούν στους στρατιώτες την αρχή της τακτικής, όλη αυτή η συσσωρευμένη εμπειρία που υποστηρίζεται από συλλογισμούς και επαληθεύεται από τα γεγονότα, συνιστά χρήσιμο μάθημα διαχρονικής εμβέλειας.²⁹⁵

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο γίνεται σαφές γιατί, για τη σύγχρονη πολιτική επιστήμη, ο ιστορικός θεωρείται ο 'πατέρας' του κλάδου των διεθνών σχέσεων. Διατυπώθηκε η άποψη ότι στο έργο του βρίσκουμε για πρώτη φορά στην ιστορία την καταγραφή μιας ολοκληρωμένης θεωρίας στρατηγικής, μιας θεωρίας για το πώς τα κράτη παράγουν ασφάλεια για τον εαυτό τους²⁹⁶. Ο Θουκυδίδης πρώτος διατύπωσε τις ιδέες που αργότερα ανέπτυξε ο γερμανός ιστορικός Hans Delbrück για τους βασικούς τύπους στρατηγικής που χρησιμοποιούνται σε έναν πόλεμο. Πρόκειται για την «στρατηγική της εκμηδένισης» και τη «στρατηγική της εξουθένωσης». Επιδίωξη της πρώτης είναι η αποφασιστική μάχη ενώ για τη δεύτερη η μάχη είναι ένα από τα πολλά διαθέσιμα μέσα που χρησιμοποιούνται για την επίτευξη της νίκης. Η κατοχή εδάφους, η καταστροφή καλλιεργειών, ο ναυτικός αποκλεισμός, ο οικονομικός πόλεμος είναι εξίσου αποτελεσματικά μέσα που βοηθούν μία δύναμη να επικρατήσει. Στην ιστορία του Θουκυδίδη μπορεί κανείς να δει τις δύο στρατηγικές εμπράκτως. Η Αθήνα κατέφυγε στην υψηλή στρατηγική εξουθένωσης ενώ η Σπάρτη στην υψηλή στρατηγική εκμηδένισης.²⁹⁷

Η διαχρονικότητα και η επικαιρότητα της ιστορίας του Πελοποννησιακού πολέμου έχει επανειλημμένα επισημανθεί από τους αναλυτές. Αναφορές εντοπίζουμε στο έργο του Thomas Hobbes τον 17^ο αιώνα²⁹⁸, ενώ πιο πρόσφατα ο Louis J. Halle παρατήρησε ότι «ο Θουκυδίδης, όπως ο ίδιος είχε προβλέψει, έγραψε όχι μόνο την ιστορία του Πελοποννησιακού πολέμου, αλλά και την ιστορία των Ναπολεόντειων πολέμων, του Πρώτου Παγκόσμιου πολέμου, του Δευτέρου Παγκόσμιου πολέμου και του Ψυχρού Πολέμου²⁹⁹».

²⁹⁴ Θουκ. 4.10.5.

²⁹⁵ Romilly (2003) 121-122.

²⁹⁶ Πλατιάς (2000) 80.

²⁹⁷ Πλατιάς (2000) 80-81.

²⁹⁸ Ste Croix (2005) 55-57.

²⁹⁹ Πλατιάς (2006).

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ναύαρχος Stansfield Turner, λόγω του ότι οι Η.Π.Α. είχαν περιέλθει σε αδιέξοδο στον πόλεμο στο Βιετνάμ, αποφάσισε να συμπεριληφθεί η ιστορία του Πελοποννησιακού πολέμου στη διδακτέα ύλη της Αμερικάνικης Ναυτικής Σχολής Πολέμου από τον Αύγουστο του 1972 διότι πίστευε ότι το «καλύτερο παράδειγμα για το πώς μπορούσε κανείς να χρησιμοποιήσει τη μελέτη στρατηγικών περιπτώσεων για να διδάξει σύγχρονα στρατηγικά προβλήματα»³⁰⁰.

9. Η έναρξη του Πελοποννησιακού Πολέμου

Έχει ενδιαφέρον να παρακολουθήσει κανείς πώς ο ιστορικός ξετυλίγει το νήμα του Πελοποννησιακού Πολέμου, φωτίζοντας τα κίνητρα και τη δράση των αντιπάλων και καταλήγοντας σε μία εξαιρετική ανατομία του πολέμου ως γεγονός στην Παθολογία. Ξεκινά την αναφορά του στον Πελοποννησιακό Πόλεμο προβλέποντας ότι η σύγκρουση Πελοποννησίων-Αθηναίων θα αποδεικνυόταν αξιολογότερη από τους προηγούμενες, διότι οι πρωταγωνιστές έμπαιναν στον πόλεμο ισχυροί και ακμαίοι και η εμπλοκή των υπολοίπων Ελλήνων ήταν θέμα χρόνου³⁰¹: *«ἐλπίσας μέγαν τε ἔσσεσθαι καὶ ἀξιολογώτατον τῶν προγεγενημένων, τεκμαιρόμενος ὅτι ἀκμάζοντές τε ἦσαν ἐς αὐτὸν ἀμφοτέροι παρασκευῆ τῆ πάσῃ καὶ τὸ ἄλλο Ἑλληνικὸν ὄρων ζυνιστάμενον πρὸς ἑκατέρους, τὸ μὲν εὐθύς, τὸ δὲ καὶ διανοοούμενον»*³⁰².

Η πραγματική αιτία του πολέμου ήταν η ενδυνάμωση της Αθήνας και ο φόβος που προκάλεσε η ισχύς της στη Σπάρτη. Οι αφορμές της σύγκρουσης ήταν τα γεγονότα στην Ποτίδαια και την Κέρκυρα: *«τὴν μὲν γὰρ ἀληθεστάτην πρόφασιν, ἀφανεστάτην δὲ λόγῳ, τοὺς Ἀθηναίους ἠγοῦμαι μεγάλους γιγνομένους καὶ φόβον παρέχοντας τοῖς Λακεδαιμονίοις ἀναγκάσαι ἐς τὸ πολεμεῖν αἱ δ' ἐς τὸ φανερόν λεγόμεναι αἰτίαι αἱ δ' ἦσαν ἑκατέρων, ἀφ' ὧν λύσαντες τὰς σπονδὰς ἐς τὸν πόλεμον κατέστησαν»*³⁰³.

Η σύγκρουση της Κορίνθου και της Κέρκυρας για την Επίδαμνο θα οδηγήσει τους Κερκυραίους σε αναζήτηση συμμαχίας με την Αθήνα. Έτσι οι Αθηναίοι προχώρησαν το 433 π.Χ. σε σύναψη αμυντικής συμμαχίας με την Κέρκυρα γιατί έβλεπαν ότι ο πόλεμος με τους

³⁰⁰ Πλατιάς (2006).

³⁰¹ Η έκθεση των ιστορικών εξελίξεων με επίκεντρο τον πόλεμο στηρίχτηκε στο κεφάλαιο 'Ο Πόλεμος' (σελ. 71-76) από το έργο του Β. Νούλα «Θουκυδίδης ο Φιλόσοφος».

³⁰² Θουκ. 1.1.

³⁰³ Θουκ. 1.23.

Πελοποννησίους ήταν αναπόφευκτος και ήθελαν να έχουν υπό την επιρροή τους την Κέρκυρα που αφενός είχε ισχυρό ναυτικό αφετέρου βρισκόταν σε στρατηγική θέση στο δρόμο προς την Ιταλία και τη Σικελία: «ἐπιμαχίαν δ' ἐποίησαντο τῇ ἀλλήλων βοηθεῖν, ἐάν τις ἐπὶ Κέρκυραν ἦ ἢ Ἀθήνας ἢ τοὺς τούτων ζυμμάχους. ἐδόκει γὰρ ὁ πρὸς Πελοποννησίους **πόλεμος** καὶ ὡς ἔσεσθαι αὐτοῖς, καὶ τὴν Κέρκυραν ἐβούλοντο μὴ προέσθαι τοῖς Κορινθίοις ναυτικὸν ἔχουσαν τοσοῦτον, ζυγκρούειν δὲ ὅτι μάλιστα αὐτοὺς ἀλλήλοις, ἵνα ἀσθενεστέροις οὖσιν, ἦν τι δέη, Κορινθίοις τε καὶ τοῖς ἄλλοις ναυτικὸν ἔχουσιν ἐς πόλεμον καθιστῶνται. ἄμα δὲ τῆς τε Ἰταλίας καὶ Σικελίας καλῶς ἐφαίνετο αὐτοῖς ἡ νῆσος ἐν παράπλῳ κεῖσθαι.»³⁰⁴

Καθώς ο πόλεμος είναι προ των πυλῶν έχει ενδιαφέρον πῶς τον αντιμετωπίζουν οι αντίπαλοι. Οι Αθηναῖοι στη σύσκεψη των Πελοποννησίων συνιστούν αποφάσεις χωρίς βιασύνη, διότι η αναμέτρηση μπορεί να έχει απρόβλεπτες συνέπειες. Ένας πόλεμος με μεγάλη διάρκεια εξαρτάται από την τύχη και μπορεί να οδηγήσει σε αδυναμία του εμπλεκομένου ενώ η έκβαση του μπορεί να είναι αβέβαιη: «Βουλευέσθε οὖν βραδέως ὡς οὐ περὶ βραχέων, καὶ μὴ ἀλλοτρίαις γνώμαις καὶ ἐγκλήμασι πεισθέντες οἰκεῖον πόνον πρόσθησθε. τοῦ δὲ **πολέμου** τὸν παράλογον, ὅσος ἐστί, πρὶν ἐν αὐτῷ γενέσθαι προδιάγνωτε· μηκυνόμενος γὰρ φιλεῖ ἐς τύχας τὰ πολλὰ περιίστασθαι, ὧν ἴσον τε ἀπέχομεν καὶ ὀποτέρως ἔσται ἐν ἀδήλῳ κινδυνεύεται»³⁰⁵.

Ο συνετός Αρχίδαμος συμβουλεύει τους Λακεδαιμονίους να είναι επιφυλακτικοί και να αντιληφθούν την επικινδυνότητα του πολέμου. Η μειονεξία των Λακεδαιμονίων στο ναυτικό και η έλλειψη χρημάτων ενδέχεται να τους εμπλέξει σε μία ατέρμονη αναμέτρηση την οποία είναι πιθανό να κληροδοτήσουν στα παιδιά τους: «πῶς χρῆ πρὸς τούτους ῥαδίως **πόλεμον** ἄρασθαι καὶ τίνι πιστεύσαντας ἀπαρασκευοὺς ἐπειχθῆναι; πότερον ταῖς ναυσίν; ἀλλ' ἦσους ἐσμέν· εἰ δὲ μελετήσομεν καὶ ἀντιπαρασκευασόμεθα, χρόνος ἐνέσται. ἀλλὰ τοῖς χρήμασιν; ἀλλὰ πολλῶ πλέον ἔτι τούτου ἐλλείπομεν καὶ οὔτε ἐν κοινῷ ἔχομεν οὔτε ἐτοιμῶς ἐκ τῶν ἰδίων φέρομεν»³⁰⁶.

Επιπλέον τονίζει ότι η έκβαση ενός πολέμου κρίνεται περισσότερο από τα χρήματα που είναι διαθέσιμα προς χρήση κατά τη διεξαγωγή του και λιγότερο από τα όπλα: «καὶ ἔστιν

³⁰⁴ Θουκ. 1.44.

³⁰⁵ Θουκ. 1.78.

³⁰⁶ Θουκ. 1.80.

ὁ πόλεμος οὐχ ὄπλων τὸ πλεόν ἀλλὰ δαπάνης, δι' ἣν τὰ ὄπλα ὠφελεῖ, ἄλλως τε καὶ ἠπειρώταις πρὸς θαλασσίους.»³⁰⁷

Τελικά οι Σπαρτιάτες αποφάσισαν την κατάλυση των συνθηκών και τη διεξαγωγή του πολέμου όχι τόσο γιατί πείστηκαν από τα επιχειρήματα των συμμάχων τους όσο γιατί φοβούνταν για την αυξανόμενη ισχύ των Αθηναίων που είχε επεκταθεί σε όλη την Ελλάδα: «ἐψηφίσαντο δὲ οἱ Λακεδαιμόνιοι τὰς σπονδὰς λελύσθαι καὶ πολεμητέα εἶναι οὐ τοσοῦτον τῶν ζυμμάχων πεισθέντες τοῖς λόγοις ὅσον φοβούμενοι τοὺς Ἀθηναίους μὴ ἐπὶ μείζον δυνηθῶσιν, ὀρῶντες αὐτοῖς τὰ πολλὰ τῆς Ἑλλάδος ὑποχείρια ἤδη ὄντα»³⁰⁸.

Στη σοφιστική δημηγορία τους οι Κορίνθιοι στο συνέδριο των Πελοποννησιακής συμμαχίας αναφερόμενοι στον πόλεμο τονίζουν ότι αυτός συνήθως ακολουθεί απρόβλεπτη πορεία και ότι απαιτεί προσαρμογές ανάλογα με τις περιστάσεις. Κατά τη διεξαγωγή του όποιος επιδεικνύει ψυχραιμία μπορεί να επιτύχει τα επιθυμητά αποτελέσματα, αλλά όποιος κυριεύεται από το πάθος μπορεί να υποπέσει σε ολισθήματα: «ἤκιστα γὰρ πόλεμος ἐπὶ ῥητοῖς χωρεῖ, αὐτὸς δὲ ἀφ' αὐτοῦ τὰ πολλὰ τεχνᾶται πρὸς τὸ παρατυγχάνον ἐν ᾧ ὁ μὲν εὐοργήτως αὐτῷ προσομιλήσας βεβαιότερος, ὁ δ' ὀργισθεὶς περὶ αὐτὸν οὐκ ἐλάσσω πταίει»³⁰⁹.

Επιπλέον οι Κορίνθιοι παρακινούν για εμπλοκή στον πόλεμο επικαλούμενοι τη βοήθεια του θεού και τη σύμπραξη των ελληνικών πόλεων χρησιμοποιώντας δύο λέξεις κλειδιά που είναι η αιτία συμμετοχής σε κάθε πολεμική αναμέτρηση, το φόβο και το συμφέρον: «θαρσοῦντας ἰέναι κατὰ πολλὰ ἐς τὸν πόλεμον, τοῦ τε θεοῦ χρήσαντος καὶ αὐτοῦ ὑποσχομένου ζυλλήψεσθαι καὶ τῆς ἄλλης Ἑλλάδος ἀπάσης ζυναγωνιουμένης, τὰ μὲν φόβῳ, τὰ δὲ ὠφελία»³¹⁰.

Θεωρούν επίσης ότι δια του πολέμου θα εξασφαλιστεί μακροχρόνια ειρήνη, ενώ οι υποδουλωμένοι στους Αθηναίους Έλληνες, θα ξαναβρουν την ελευθερία τους. Παρουσιάζεται ο πόλεμος ως μέσο για τη διασφάλιση της ειρήνης και της ελευθερίας: «ψηφίσασθε τὸν πόλεμον μὴ φοβηθέντες τὸ αὐτίκα δεινόν, τῆς δ' ἀπ' αὐτοῦ διὰ πλείονος εἰρήνης ἐπιθυμήσαντες ἐκ πολέμου μὲν γὰρ εἰρήνη μᾶλλον βεβαιοῦται, ἀφ' ἡσυχίας δὲ μὴ πολεμῆσαι οὐχ ὁμοίως ἀκίνδυνον»³¹¹.

³⁰⁷ Θουκ. 1.83.

³⁰⁸ Θουκ. 1.88.

³⁰⁹ Θουκ. 1.122.

³¹⁰ Θουκ. 1.123.

³¹¹ Θουκ. 1.124.

Στο τελεσίγραφο της Σπάρτης οι Αθηναίοι απαντούν, μετά από προτροπή του Περικλή, ότι δε δέχονται εκβιασμούς για αυτό προτιμούν τον πόλεμο από την ταπείνωση: *«αυτόθεν δὴ διανοήθητε ἢ ὑπακούειν πρὶν τι βλαβῆναι, ἢ εἰ πολεμήσομεν, ὥσπερ ἔμοιγε ἄμεινον δοκεῖ εἶναι, καὶ ἐπὶ μεγάλη καὶ ἐπὶ βραχεία ὁμοίως προφάσει μὴ εἴζοντες μηδὲ ζῶν φόβῳ ἔζοντες ἃ κεκτήμεθα»*³¹².

Ο Περικλής συμβουλεύει τους Αθηναίους επειδή οι ευκαιρίες στον πόλεμο δεν περιμένουν – *«τοῦ δὲ πολέμου οἱ καιροὶ οὐ μενετοί»*³¹³ – να εκμεταλλευτούν τα μειονεκτήματα των αντιπάλων τους, ἔλλειψη ναυτικής πείρας και χρημάτων, και να μη ξεχνούν το δικό τους πλεονέκτημα, την κυριαρχία στη θάλασσα, – *«μέγα γὰρ τὸ τῆς θαλάσσης κράτος»*³¹⁴. Επιπλέον κάνει προφητικές επισημάνσεις και δίνει συμβουλές που τελικά δεν ακολουθήθηκαν³¹⁵ για αυτό και η τροπή του πολέμου ήταν μοιραία για την Αθήνα. Συμβουλεύει τους Αθηναίους να μην προχωρήσουν σε κατακτήσεις κατά τη διάρκεια του πολέμου και να μην ρισκοκινδυνεύουν γιατί είναι πιο επικίνδυνα τα δικά τους σφάλματα παρά τα σχέδια των εχθρών: *«Πολλὰ δὲ καὶ ἄλλα ἔχω ἐς ἐλπίδα τοῦ περιέσεσθαι, ἣν ἐθέλητε ἀρχὴν τε μὴ ἐπικτᾶσθαι ἅμα πολεμοῦντες καὶ κινδύνους ἀθαιρέτους μὴ προστίθεσθαι· μᾶλλον γὰρ πεφόβημαι τὰς οἰκείας ἡμῶν ἀμαρτίας ἢ τὰς τῶν ἐναντίων διανοίας»*³¹⁶.

Ο Αρχίδαμος λίγο πριν ξεκινήσουν οι επιχειρήσεις στην Αττική τονίζει ότι δεν μπορεί κανείς να προδικάσει την πορεία ενός πολέμου ενώ οι περισσότερες επιχειρήσεις γίνονται αιφνιδιαστικά και πάνω στην ἔξαψη της στιγμῆς: *«ἄδηλα γὰρ τὰ τῶν πολέμων, καὶ ἐξ ὀλίγου τὰ πολλὰ καὶ δι' ὀργῆς αἱ ἐπιχειρήσεις γίνονται»*³¹⁷.

Ο Περικλής εξηγεί στους Αθηναίους ότι οι χρηματικές εισφορές των συμμάχων τους θα τους βοηθήσουν αφού οι πόλεμοι κερδίζονται με τη σύνεση και την αφθονία των χρημάτων: *«τά τε τῶν ζυμμάχων διὰ χειρὸς ἔχειν, λέγων τὴν ἰσχὸν αὐτοῖς ἀπὸ τούτων εἶναι τῶν χρημάτων τῆς προσόδου, τὰ δὲ πολλὰ τοῦ πολέμου γνώμη καὶ χρημάτων περιουσία κρατεῖσθαι»*³¹⁸.

Ο *Επιτάφιος* λόγος που θα ακολουθήσει εξυμνεῖ τα αγαθὰ της εἰρήνης μέσα από ἕνα τρόπο ζωῆς που διασφαλίζει τη δέουσα ευψυχία σε περίπτωση πολέμου. Μετά τον *Επιτάφιο* η

³¹² Θουκ. 1.141.

³¹³ Θουκ. 1.142.

³¹⁴ Θουκ. 1.143.

³¹⁵ Νούλας (2006) 76.

³¹⁶ Θουκ. 1.144.

³¹⁷ Θουκ. 2.11.

³¹⁸ Θουκ. 2.13.

ιστορική αφήγηση συνεχίζεται με την περιγραφή του λοιμού που χτύπησε την Αθήνα την επόμενη χρονιά. Ο ιστορικός εστιάζει στην ψυχολογική επίδραση του λοιμού στα ήθη, αλλά και στο ηθικό και στη θέληση των Αθηναίων να πολεμήσουν.

«Αλλά η λοιμική προκάλεσε και πολλά άλλα κακά που πρώτη φορά αναφάνηκαν στην πολιτεία, γιατί ο καθένας τολμούσε πιο φανερά, τώρα, να κάνει πράγματα που πριν τα έκανε κρυφά και τούτο επειδή έβλεπαν πόσο απότομη είναι η μεταβολή της τύχης του ανθρώπου. Πλούσιοι πέθαιναν ξαφνικά και φτωχοί, που δεν είχαν ποτέ τίποτε, τους κληρονομούσαν κι έπαιρναν αμέσως όλη τους την περιουσία. Έτσι, οι περισσότεροι, βλέποντας πόσο εφήμερος είναι ο πλούτος και αβέβαιη η ζωή, βιάζονταν να ξοδέψουν τα χρήματά τους και να τα χαρούν. Κανείς δεν ήταν πια πρόθυμος να υποβληθεί σ' οποιονδήποτε κόπο για κάτι που άλλοτε μπορούσε να φανεί χρήσιμο και τούτο επειδή σκεπτόταν ότι ήταν πιθανό να πεθάνει προτού τελειώσει εκείνο για το οποίο θα κοπίαζε. Η ευχαρίστηση της στιγμής και το άμεσο κέρδος κατάντησε να θεωρείται και καλό και χρήσιμο. Ούτε ο φόβος των θεών ούτε οι νόμοι των ανθρώπων τους συγκρατούσαν. Επειδή έβλεπαν ότι όλοι πέθαιναν, χωρίς διάκριση, δεν είχαν πια την αίσθηση του τι ήταν ευσέβεια και τι δεν ήταν, και κανείς δεν πίστευε πως θα γλυτώσει απ την αρρώστια για να δώσει λόγο και να τιμωρηθεί για τις άδικες πράξεις του. Όλοι θεωρούσαν ότι η τιμωρία που κρεμόταν κιόλας πάνω απ το κεφάλι τους ήταν πολύ βαρύτερη από κάθε άλλη κι έπρεπε, προτού την υποστούν, να χαρούν κάπως τη ζωή»³¹⁹.

Ο λαός στράφηκε εναντίον του Περικλή και εκείνος ,για να ενισχύσει τους Αθηναίους, εκφωνεί τον τρίτο και τελευταίο λόγο του (Γ.60-64) ,όπου ουσιαστικά ανανεώνει την εξαγγελία του πολεμικού του προγράμματος που στηρίζεται στη θαλασσινή υπεροπλία.³²⁰ Ο λοιμός και ο θάνατος του Περικλή θα αλλάξουν το σκηνικό στην Αθήνα. Ο ιστορικός με την ευκαιρία του θανάτου του μεγάλου πολιτικού διατυπώνει κρίση για την ηγεσία του και αναφέρεται στους λόγους της ήττας της Αθήνας (2.65.5-13). Τα κεφ. 2.1-65 αποτελούν εισαγωγή στα θέματα που θα είναι υπέρτατα στην έκθεση του πολέμου: στα στρατηγικά σχέδια των δύο πλευρών και στην εγκατάλειψή τους από την Αθήνα στην παθολογία του δημοκρατικού ιμπεριαλισμού,στη σύγκρουση ανάμεσα στη σύνεση και την παράλογη δέσμευση και τέλος στην παράλογη δύναμη των περιστάσεων.³²¹

³¹⁹ Ρεγκάκος (2009) 223-224.

³²⁰ Lesky (1990) 641.

³²¹ Easterling and Knox (1990) 594.

10. Οι διάδοχοι του Περικλή και τα νέα πολιτικά ήθη

Διατυπώθηκε η άποψη ότι η ιστορία του Θουκυδίδη χωρίζεται σε δύο μέρη ίσης σημασίας αλλά άνισα σε έκταση. Στο πρώτο ο Θουκυδίδης εκθέτει το μεγαλείο της αθηναϊκής δημοκρατίας. Στο δεύτερο παρουσιάζει το σημαντικότερο από τα προβλήματα της δημοκρατίας: το πρόβλημα της ενότητας και της ηγεσίας που δεν επιλύθηκε μετά το θάνατο του Περικλή. Μία αίσθηση απελευθέρωσης και πίστης στο ανθρώπινο μυαλό χαρακτηρίζει το πρώτο μέρος ένας τόνος απελπισίας και τραγωδίας το δεύτερο.³²²

Σε αυτό το δεύτερο μέρος τα δεινά απορρέουν από την ηγεσία που επιβάλλει νέα ήθη στην πολιτική ζωή. Εκφραστές των νέων ηθών είναι οι διάδοχοι του Περικλή. Πρόκειται για δημαγωγούς που θα επιβάλλουν το δίκαιο του ισχυρού, όπως αυτοί το αντιλαμβάνονται, μετατρέποντας τη στρατηγική των Αθηναίων από αμυντική, σε επιθετική και επεκτατική.

Ο ιστορικός τονίζει ότι επειδή οι διάδοχοι του Περικλή ήταν ίσοι μεταξύ τους και επιδίωκαν να γίνουν πρώτοι θυσιάζαν τις δημόσιες υποθέσεις στο βωμό των επιθυμιών του πλήθους προκειμένου να γίνουν αρεστοί: *«οί δὲ ὕστερον ἴσοι μᾶλλον αὐτοὶ πρὸς ἀλλήλους ὄντες καὶ ὀρεγόμενοι τοῦ πρώτου ἕκαστος γίνεσθαι ἐτρέποντο καθ' ἡδονὰς τῷ δήμῳ καὶ τὰ πράγματα ἐνδιδόναι»*³²³. Αυτή η αδυναμία προκάλεσε πολλά δεινά σε μία πόλη μεγάλη που ασκούσε ηγεμονία. Ανάμεσα σε αυτά ήταν και η Σικελική εκστρατεία της οποίας η αποτυχία δεν οφειλόταν σε κακό υπολογισμό τόσο, όσο στο ότι οι υπεύθυνοι προήγαγαν το δικό τους συμφέρον και όχι το συμφέρον της πόλης. Έτσι επιδίδονταν σε αλληλοσυκοφαντίες για να διασφαλίσουν τη λαϊκή ηγεσία και έγιναν αιτία για αποτυχίες στο επίπεδο των στρατιωτικών επιχειρήσεων. Επιπλέον για πρώτη φορά εκδηλώθηκαν στην πόλη εμφύλιες διαμάχες: *«ἐξ ὧν ἄλλα τε πολλά, ὡς ἐν μεγάλῃ πόλει καὶ ἀρχὴν ἐχούσῃ, ἡμαρτήθη καὶ ὁ ἐς Σικελίαν πλοῦς, ὃς οὐ τοσοῦτον γνώμης ἀμάρτημα ἦν πρὸς οὓς ἐπῆσαν, ὅσον οἱ ἐκπέμψαντες οὐ τὰ πρόσφορα τοῖς οἰχομένοις ἐπιγινώσκοντες, ἀλλὰ κατὰ τὰς ἰδίας διαβολὰς περὶ τῆς τοῦ δήμου προστασίας τὰ τε ἐν τῷ στρατοπέδῳ ἀμβλύτερα ἐποίουν καὶ τὰ περὶ τὴν πόλιν πρῶτον ἐν ἀλλήλοις ἐταράχθησαν»*³²⁴.

Ο Θουκυδίδης καταγγέλλει την απληστία της ηγεμονίας των ημερών του Κλέωνα και τη θεωρεί αιτία της καταστροφής της Αθήνας. Ο ιστορικός αφήνει να εννοηθεί ότι τα λάθη

³²² Finley (1988) 162.

³²³ Θουκ. 2.65.10.

³²⁴ Θουκ. 2.65.11.

που οδήγησαν στην ήττα και την απώλεια της ηγεμονίας έγιναν κατά τη διάρκεια του πολέμου. Πρέπει ωστόσο να παρατηρήσουμε ότι μια περισσότερο κριτική θεώρηση του θέματος μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα αίτια του τέλους της ηγεμονίας βρίσκονται «πίσω στις απαρχές της ή σε σφάλματα που έγιναν κατά την πορεία»³²⁵.

Στην ιστορική αφήγηση του Θουκυδίδη η διαφορά της αντίληψης ανάμεσα στον Περικλή και στον Κλέωνα είναι έκδηλη. Είναι και οι δύο οπαδοί του ιμπεριαλισμού. Ο Περικλής ωστόσο επιζητούσε κυριαρχία που να εγγυάται την ασφάλεια του κράτους, δόξα αντάξια των προγόνων, πλούτη και τιμές για την πόλη. Ο Κλέων επιζητούσε την επιβολή της αθηναϊκής ισχύος με κάθε μέσο για αυτό και δε διστάζει μπρος στη χρήση βίας. Ο Περικλής επιθυμεί να διατηρήσει μια αυτοκρατορία κληροδοτημένη από τους προγόνους και ο Κλέων να εγκαθιδρύσει μια αυθαίρετη διακυβέρνηση. Επιπλέον ενώ ο Περικλής οριοθετεί τις φιλοδοξίες του κράτους μέσα στα όρια που επιβάλλει η σύνεση, οι διάδοχοί του επιδεικνύουν αντί για φιλοδοξία άμετρη αλαζονεία, και αντί για θάρρος, αποκοιτά.³²⁶

Για να αντιληφθούμε το περιεχόμενο της παθολογίας του πολέμου όπως εκτίθεται στο τρίτο βιβλίο σκόπιμο είναι να μελετήσουμε την νέα αντίληψη που κυριαρχεί σε σχέση με τον πόλεμο. Στο λόγο του Κλέωνα για την Μυτιλήνη αναπτύσσεται η αρχή του νέου δικαίου του πολέμου. Το ηθικό και το ωφέλιμο ταυτίζονται με το νόμιμο και η ενότητα αυτή συνιστά το δίκαιο του ισχυρού που επιβάλλεται με κάθε μέσο. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ο πόλεμος παρουσιάζεται ως θεωρία δικαιολόγησης των πράξεων των ισχυρών.³²⁷

11. Η αποστασία της Μυτιλήνης

Μετά την εισβολή των Σπαρτιατών στην Αττική οι Μυτιληναίοι αποστάτησαν το 427 π.Χ. από την Αθηναϊκή συμμαχία. Στις συγκρούσεις που ακολούθησαν με τους Αθηναίους οι Μυτιληναίοι βρέθηκαν σε δυσχερή θέση και ζήτησαν ανακωχή. Στη συνέχεια έστειλαν πρεσβεία στην Αθήνα προκειμένου να γίνουν διαπραγματεύσεις. Δίνοντας εγγυήσεις ότι δεν θα προβούν σε εχθρικές ενέργειες ζητούσαν την απομάκρυνση του Αθηναϊκού στόλου από το νησί. Παράλληλα ωστόσο έστειλαν πρεσβεία στη Σπάρτη ζητώντας βοήθεια από τους Λακεδαιμονίους³²⁸. Οι Αθηναίοι αρνήθηκαν την πρόταση και έσπευσαν στην πολιορκία της

³²⁵ Hornblower (2003) 252.

³²⁶ Ηλιού (2002) 40-41.

³²⁷ Τουλιάτος (2013) 34.

³²⁸ Θουκ. 3.4.

Μυτιλήνης.³²⁹ Ενώ συνέβαιναν αυτά στη Μυτιλήνη, Μυτιληναίοι πρέσβεις παραβρέθηκαν στην Ολυμπία όπου συγκεντρώθηκαν οι Σπαρτιάτες και οι σύμμαχοι τους. Οι Μυτιληναίοι εξήγησαν ότι ο φόβος για την αυξανόμενη αθηναϊκή ισχύ και η συμπεριφορά των Αθηναίων εναντίον των συμμάχων τους ήταν η αιτία της αποστασίας. Θεωρούσαν ότι αν δεν παρενέβαιναν οι Λακεδαιμόνιοι οι Αθηναίοι θα κατέπνιγαν την εξέγερση και κανείς άλλος δεν θα τολμούσε να επαναστατήσει.³³⁰

Οι εχθροπραξίες στη Μυτιλήνη συνεχίζονταν. Οι Αθηναίοι έστειλαν ενισχύσεις με 1000 οπλίτες και επικεφαλής τον Πάχη. Οι αθηναϊκές δυνάμεις έφτιαξαν τείχος και περικύκλωσαν τη Μυτιλήνη και δια ξηράς.³³¹ Στο τέλος του χειμώνα έφτασε στη Μυτιλήνη ο Σπαρτιάτης Σάλαιθος που έφερε τα νέα της επικείμενης εισβολής των Σπαρτιατών και των συμμάχων τους στην Αττική. Ταυτόχρονα ανακοίνωσε ότι έρχονταν από την Πελοπόννησο ενισχύσεις με 40 πλοία.³³² Το καλοκαίρι οι Λακεδαιμόνιοι εισέβαλλαν στην Αττική. Στη Μυτιλήνη όμως η κατάσταση ήταν δυσχερής λόγω της έλλειψης τροφίμων. Οι ολιγαρχικοί και οι δημοκρατικοί της πόλης συνθηκολόγησαν με τον Πάχη. Η τύχη των Μυτιληναίων θα καθοριζόταν στην Αθήνα όπου οι πρώτοι θα έστελναν πρεσβεία για να λογοδοτήσουν για τις πράξεις τους³³³. Στο μεταξύ τα σαράντα πελοποννησιακά πλοία με επικεφαλής τον Αλκίδα που κινούνταν προς τη Μυτιλήνη τα έτρεψε σε φυγή ο Πάχης και τα καταδίωξε μέχρι την Πάτμο.³³⁴ Μετά την επιστροφή στη Μυτιλήνη αφού υπέταξε όλο το νησί συνέλαβε το Σάλαιθο και τον έστειλε στην Αθήνα μαζί με τους Μυτιληναίους που ήταν υπεύθυνοι για την αποστασία.³³⁵

Οι Αθηναίοι σκότωσαν το Σάλαιθο και αποφάσισαν να θανατώσουν όχι μόνο τους Μυτιληναίους που βρίσκονταν στην Αθήνα αλλά όλους τους ενήλικους κατοίκους του νησιού. Τα γυναικόπαιδα αποφασίστηκε να πωληθούν ως δούλοι. Η κύρια κατηγορία ήταν ότι αποστάτησαν χωρίς λόγο και ότι, αφού ο Πελοποννησιακός στόλος για να τους βοηθήσει έφτασε μέχρι τα παράλια της Ιωνίας, η αποστασία τους ήταν μέρος ευρύτερου σχεδίου με σκοπό να πληγεί η Αθήνα. Για αυτούς τους λόγους οι Αθηναίοι έστειλαν πλοίο στη Μυτιλήνη να μεταφέρει στον Πάχη τη διαταγή του αφανισμού του νησιού. Όταν όμως καταλάγιασαν τα

³²⁹ Θουκ. 3.6.

³³⁰ Θουκ. 3.9-14.

³³¹ Θουκ. 3.16.

³³² Θουκ. 3.25

³³³ Θουκ. 3.28

³³⁴ Θουκ. 3.34.

³³⁵ Θουκ., 3.35.

πνεύματα αντιλήφθηκαν τη σκληρότητα της τιμωρίας και έθεσαν εκ νέου το θέμα στην εκκλησία του δήμου όπου πήραν το λόγο ο Κλέων και ο Διόδωτος³³⁶.

Στις δημηγορίες Κλέωνα (3.37-40) και Διοδώτου (3.41-48) επιβεβαιώνεται η άποψη που έχει διατυπωθεί ότι οι ρήτορες του Θουκυδίδη ακολουθούν όλοι την ίδια μέθοδο. Εκείνο που μεταβάλλεται από τη μία δημηγορία στην άλλη είναι η χρονική στιγμή της θεώρησης³³⁷. Στην περίπτωση της Μυτιλήνης ο Κλέων εξετάζει τις αιτίες που προκαλούν την αποστασία ενώ ο Διόδωτος την κατοπινή τους εξέλιξη. Ο Κλέων θεωρεί ότι μία πολιτική επιείκειας ενθαρρύνει τις αποστασίες ενώ ο Διόδωτος υποστηρίζει ότι αν η αποστασία είναι αναπόφευκτη μία πολιτική αυστηρότητας μπορεί να κάνει τα επακόλουθα της πιο σοβαρά γιατί οι άνθρωποι μη ελπίζοντας σε συγγνώμη και σε διάκριση αθών και ενόχων υποχωρούν. Σύμφωνα με τον Zagorin ο Κλέων είναι το πρόσωπο που ο Θουκυδίδης αντιμετωπίζει με την μεγαλύτερη μεροληψία στην ιστορία του³³⁸. Αναφέρει δε την άποψη του George Grote ότι «ο Θουκυδίδης έχει ξεχάσει τη συνηθισμένη του αμεροληψία όταν επικρίνει αυτόν τον προσωπικό εχθρό»³³⁹. Ο Finley θεωρεί ότι η υποψία που διατυπώθηκε από τους μελετητές ότι ο Θουκυδίδης ήταν μεροληπτικός απέναντι στον Κλέωνα, οφείλεται στο ότι ο ιστορικός οφείλε την εξορία του στην πολιτική που εξέφραζε ο Κλέων ή και στον ίδιο τον Κλέωνα.³⁴⁰

Η δημηγορία του Κλέωνα είναι μία έκκληση για δικαιοσύνη την οποία αντιλαμβάνεται ως επιβολή της προσήκουσας τιμωρίας σε εκείνους που προκάλεσαν βλάβες στην Αθήνα. Ο Κλέων εμφανίζεται ως δημαγωγός που η έκκληση του στο συναίσθημα και το ατομικό συμφέρον διαίρεσε την πόλη και έβαλε σε κίνδυνο την ηγεμονία.³⁴¹ Η δημηγορία αντίκειται στο πνεύμα των δημηγοριών του Περικλή διότι εκφράζει περιφρονητική στάση απέναντι στην πολιτική συζήτηση και αποθαρρύνει τον περαιτέρω διάλογο στο ζήτημα της Μυτιλήνης³⁴².

Ο Κλέων ξεκινά κατηγορώντας τους Αθηναίους για το ότι έχουν μετανιώσει για την τιμωρία που επέβαλλαν στους Μυτιληναίους. Θεωρεί ότι αυτή η ασυνέπεια είναι ένδειξη αδυναμίας, κάτι επικίνδυνο για μία δημοκρατία που δείχνει έτσι ότι δεν είναι ικανή να εξουσιάζει τους άλλους. Τους παραινεί να θυμηθούν ότι η αυτοκρατορία τους είναι «τυραννίδα που την επιβάλλετε σε ανθρώπους οι οποίοι σας επιβουλεύονται και δεν την

³³⁶ Θουκ.3.36

³³⁷ Romilly (1988), 203.

³³⁸ Zagorin (2006), 153.

³³⁹ Zagorin (2006), 153, Υποσημείωση 5.

³⁴⁰ Finley (1988), 176.

³⁴¹ Finley (1988), 176.

³⁴² Zagorin (2006), 153.

θέλουν³⁴³» σε ανθρώπους που δεν τους αγαπούν: «σκοποῦντες ὅτι τυραννίδα ἔχετε τὴν ἀρχὴν καὶ πρὸς ἐπιβουλεύοντας αὐτοὺς καὶ ἄκοντας ἀρχομένους, οἱ οὐκ ἐξ ὧν ἂν χαρίζησθε βλαπτόμενοι αὐτοὶ ἀκροῶνται ὑμῶν, ἀλλ' ἐξ ὧν ἂν ἰσχύι μᾶλλον ἢ τῇ ἐκείνων εὐνοίᾳ περιγένησθε»³⁴⁴.

Θεωρεῖ φοβερό δεινό την ἔλλειψη σταθερότητας και τονίζει ὅτι καλύτερα κυβερνιέται μία πόλη που ἔχει ἀπαραβίαστους νόμους ἀκόμα και αν δεν εἶναι οἱ καλύτεροι σε σχέση με μία πόλη που ἔχει καλούς νόμους που ωστόσο δεν τηροῦνται: «πάντων δὲ δεινότατον εἶ βέβαιον ἡμῖν μηδὲν καθεστήξει ὧν ἂν δόξη πέρι, μηδὲ γνωσόμεθα ὅτι χείροσι νόμοις ἀκινήτοις χρωμένη πόλις κρείστων ἐστὶν ἢ καλῶς ἔχουσιν ἀκύροις»³⁴⁵.

Ο Κλέων τονίζει ὅτι ἡ χρονοτριβὴ που προκλήθηκε εἶναι πρὸς ὄφελος ἐκείνων που ἀδίκησαν και ὄχι πρὸς ὄφελος ἐκείνων που ἀδικήθηκαν. Ὅταν ὑπάρχει χρονοτριβὴ ἡ οργὴ ἐκείνου που υπέστη τὴν ἀδικία ἀμβλύνεται ἐνῶ ἡ ἐκδίκηση που ἀκολουθεῖ ἀμέσως μετὰ τὴν τέλεση του ἀδικήματος ἐπιφέρει και τὴν ἀνάλογη τιμωρία: «ὁ γὰρ παθὼν τῷ δράσαντι ἀμβλυτέρα τῇ ὀργῇ ἐπεξέρχεται, ἀμύνεσθαι δὲ τῷ παθεῖν ὅτι ἐγγυτάτω κείμενον ἀντίπαλον ὄν μάλιστα τὴν τιμωρίαν ἀναλαμβάνει»³⁴⁶. Ἐπίσης θεωρεῖ παράλογο να γίνεται διάλογος για να ἀποδειχθεῖ ὅτι τὸ ἐγκλημα των Μυτιληναίων εἶναι ωφέλιμο για τους Αθηναίους ἐνῶ οἱ ατυχίες αὐτῶν βλάπτουν τους συμμάχους τους: «θαυμάζω δὲ καὶ ὅστις ἔσται ὁ ἀντερῶν καὶ ἀξιώσων ἀποφαίνειν τὰς μὲν Μυτιληναίων ἀδικίας ἡμῖν ὠφελίμους οὔσας, τὰς δ' ἡμετέρας ζυμφορὰς τοῖς ζυμμάχοις βλάβας καθισταμένας»³⁴⁷.

Υποστηρίζει ὅτι ὅσοι ἀνακινοῦν τὸ θέμα ἀποβλέπουν στην ἐξυπηρέτηση προσωπικῶν συμφερόντων και στην παραπλάνηση του λαοῦ ἐκθέτοντας τὴν πόλη σε κίνδυνο. Ἐπικρίνει τους Αθηναίους που ἐπιτρέπουν τέτοιου εἴδους διάλογο. Θεωρεῖ ὅτι εἶναι θεατές των λόγων και ἀκροατές των ἔργων: «αἴτιοι δ' ὑμεῖς κακῶς ἀγνοηθετοῦντες, οἵτινες εἰώθατε θεαταὶ μὲν τῶν λόγων γίνεσθαι, ἀκροαταὶ δὲ τῶν ἔργων»³⁴⁸.

Ἐπιπλέον θεωρεῖ ὅτι οἱ Αθηναῖοι παρασύρονται ἀπὸ τα φαιεῖα λόγια των ρητόρων για τα μελλοντικά γεγονότα ἐνῶ για ὅσα ἔχουν ἤδη συμβεῖ δείχνουν μεγαλύτερη ἐμπιστοσύνη στα ὅσα περιγράφουν οἱ ευφραδεῖς ρήτορες παρά στα ὅσα εἶδαν με τα ἴδια τους τα μάτια: «τὰ

³⁴³ Zagorin (2006), 153.

³⁴⁴ Θουκ., 3.37,2.

³⁴⁵ Θουκ., 3.37,3.

³⁴⁶ Θουκ., 3.38,1.

³⁴⁷ Θουκ., 3.38,1.

³⁴⁸ Θουκ., 3.38,4.

μὲν μέλλοντα ἔργα ἀπὸ τῶν εὖ εἰπόντων σκοποῦντες ὡς δυνατὰ γίγνεσθαι, τὰ δὲ πεπραγμένα ἤδη, οὐ τὸ δραστὲν πιστότερον ὄψει λαβόντες ἢ τὸ ἀκουσθέν, ἀπὸ τῶν λόγῳ καλῶς ἐπιτιμησάντων»³⁴⁹. Επίσης είναι επιρρεπείς στους νεωτεριστικούς λόγους και δεν ακολουθούν τους ρήτορες που προβάλλουν δοκιμασμένα επιχειρήματα αλλά είναι δούλοι κάθε νέας παραδοξολογίας και περιφρονούν οτιδήποτε φαίνεται συνηθισμένο «καὶ μετὰ καινότητος μὲν λόγου ἀπατάσθαι ἄριστοι, μετὰ δεδοκιμασμένου δὲ μὴ ζυνέπεσθαι ἐθέλιν, δοῦλοι ὄντες τῶν αἰεὶ ἀτόπων, ὑπερόπται δὲ τῶν εἰωθότων»³⁵⁰.

Ο καθένας επιθυμεί να είναι ο ίδιος ρήτορας και ανταγωνίζονται μεταξύ τους προκειμένου να μη φανούν ότι καθυστερούν στην οξύτητα της αντίληψης. Σπεύδουν λοιπόν να δεχτούν με ενθουσιασμό κάθε πνευματώδη παρατήρηση πριν προλάβει να την ολοκληρώσει ο ρήτορας και επιδεικνύουν μεγάλη ταχύτητα στο να προμαντεύσουν τα λεγόμενα αλλά και μεγάλη βραδύτητα ως προς το να προβλέψουν τις συνέπειες τους: «καὶ μάλιστα μὲν αὐτὸς εἶπεῖν ἕκαστος βουλόμενος δύνασθαι, εἰ δὲ μή, ἀνταγωνιζόμενοι τοῖς τοιαῦτα λέγουσι μὴ ὕστεροι ἀκολουθῆσαι δοκεῖν τῇ γνώμῃ, ὁξέως δὲ τι λέγοντος προεπαινέσαι, καὶ προαισθέσθαι τε πρόθυμοι εἶναι τὰ λεγόμενα καὶ προνοῆσαι βραδεῖς τὰ ἐξ αὐτῶν ἀποβησόμενα»³⁵¹. Ο Κλέων κατηγορεῖ επίσης τους Αθηναίους ότι δεν έχουν την ικανότητα να κρίνουν σωστά την παρούσα κατάσταση καθώς παρασύρονται από τα ωραία λόγια και δεν αποφασίζουν με βάση το δημόσιο συμφέρον «ζητοῦντές τε ἄλλο τι ὡς εἶπεῖν ἢ ἐν οἷς ζῶμεν, φρονοῦντες δὲ οὐδὲ περὶ τῶν παρόντων ἰκανῶς: ἀπλῶς τε ἀκοῆς ἡδονῇ ἡσώμενοι καὶ σοφιστῶν θεαταῖς ἐοικότες καθημένοις μᾶλλον ἢ περὶ πόλεως βουλευομένοις»³⁵².

Στη συνέχεια αναφερόμενος στην περίπτωση της Μυτιλήνης ισχυρίζεται ότι οι Μυτιληναῖοι έβλαψαν τους Αθηναίους περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη πόλη διότι δεν αποστάτησαν επειδή δεν μπορούσαν να υπομείνουν την ηγεμονία των Αθηναίων ούτε γιατί αναγκάστηκαν να το κάνουν πιεζόμενοι από τους εχθρούς των Αθηναίων. Η Μυτιλήνη ήταν νησί οχυρωμένο με δυνατότητα άμυνας που απολάμβανε τιμές από τους Αθηναίους. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η κίνηση στην οποία προέβησαν οι Μυτιληναῖοι μπορεί να χαρακτηριστεί ως επανάσταση και δηλώνει διάθεση επιβουλής της Αθήνας, αφού συνιστά σύμπραξη με τους εχθρούς με απώτερο σκοπό την καταστροφή της αθηναϊκής πόλης. Ο Κλέων διευκρινίζει ότι

³⁴⁹ Θουκ., 3.38,4.

³⁵⁰ Θουκ., 3.38,5.

³⁵¹ Θουκ., 3.38,6.

³⁵² Θουκ., 3.38,7.

χαρακτηρίζει την κίνηση ως επανάσταση και όχι ως αποστασία διότι η αποστασία γίνεται από ανθρώπους που καταπιέζονται «ἀπόστασις μὲν γε τῶν βίαιόν τι πασχόντων ἐστίν»³⁵³.

Θεωρεί ότι οι Μυτιληναίοι είναι άφρονες, γιατί δε διδάχτηκαν από τις συμφορές των πόλεων που αποστάτησαν εναντίον των Αθηναίων, ούτε εκτίμησαν την ευτυχία που απολάμβαναν: «παράδειγμα δὲ αὐτοῖς οὔτε αἰ τῶν πέλας ζυμφοραὶ ἐγένοντο, ὅσοι ἀποστάντες ἤδη ἡμῶν ἐχειρώθησαν, οὔτε ἡ παροῦσα εὐδαιμονία παρέσχευ ὄκνον μὴ ἐλθεῖν ἐς τὰ δεινά»³⁵⁴. Επέδειξαν αλαζονεία και κυριεύθηκαν από ελπίδες που υπερέβαιναν τις δυνάμεις τους. Έλαβαν τα όπλα, έθεσαν τη βία πάνω από το δίκαιο και επιτέθηκαν στους Αθηναίους χωρίς εκείνοι να τους δώσουν καμία αφορμή: «γενόμενοι δὲ πρὸς τὸ μέλλον θρασεῖς καὶ ἐλπίσαντες μακρότερα μὲν τῆς δυνάμεως, ἐλάσσω δὲ τῆς βουλήσεως, πόλεμον ἤραυτο, ἰσχὺν ἀξιώσαντες τοῦ δικαίου προθεῖναι: ἐν ᾧ γὰρ ᾠήθησαν περιέσεσθαι, ἐπέθεντο ἡμῖν οὐκ ἀδικούμενοι»³⁵⁵. Στη συνέχεια ο Κλέων διατυπώνει την άποψη ότι οι πόλεις που ευτυχούν αιφνιδίως από απροσδόκητη εύνοια της τύχης εκτρέπονται εύκολα σε αυθάδεια. Τονίζει ότι οι Αθηναίοι δεν θα έπρεπε να έχουν τιμήσει τους Μυτιληναίους περισσότερο από τους άλλους συμμάχους γιατί δεν θα έφταναν σε αυτό το σημείο αλαζονείας. «χρῆν δὲ Μυτιληναίους καὶ πάλαι μηδὲν διαφερόντως τῶν ἄλλων ὑφ' ἡμῶν τετιμῆσθαι, καὶ οὐκ ἂν ἐς τόδε ἐξύβρισαν»³⁵⁶.

Προτρέπει λοιπόν τους Αθηναίους να επιβάλλουν τιμωρία ανάλογη προς το έγκλημα και να μην απαλλάξουν τους δημοκρατικούς γιατί από κοινού προέβησαν στην αποστασία με τους ολιγαρχικούς: «κολασθέντων δὲ καὶ νῦν ἀξίως τῆς ἀδικίας, καὶ μὴ τοῖς μὲν ὀλίγοις ἢ αἰτία προστεθῆ, τὸν δὲ δῆμον ἀπολύσητε. πάντες γὰρ ὑμῖν γε ὁμοίως ἐπέθεντο»³⁵⁷» Τονίζει επίσης ότι αν δεν τιμωρηθούν οι Μυτιληναίοι αυτό θα ενθαρρύνει τους συμμάχους σε αποστασίες καθώς θα έχουν την αίσθηση ότι αν επιτύχουν θα απελευθερωθούν ενώ αν αποτύχουν δεν θα υποστούν καμία συνέπεια «τῶν τε ζυμμάχων σκέψασθε εἰ τοῖς τε ἀναγκασθεῖσιν ὑπὸ τῶν πολεμίων καὶ τοῖς ἐκοῦσιν ἀποστᾶσι τὰς αὐτὰς ζημίας προσθήσετε, τίνα οἴεσθε ὄντινα οὐ βραχεία προφάσει ἀποστήσεσθαι, ὅταν ἢ κατορθώσαντι ἐλευθέρωσις ἢ ἢ σφαλέντι μηδὲν παθεῖν ἀνήκεστον»³⁵⁸. Επιπλέον οι Αθηναίοι θα εκτίθενται διαρκώς σε κίνδυνο αν εμπλέκονται διαρκώς σε συγκρούσεις με τις συμμαχικές πόλεις και οι οικονομικές απώλειες θα είναι

³⁵³ Θουκ., 3.39,2.

³⁵⁴ Θουκ., 3.39,3.

³⁵⁵ Θουκ., 3.39,3.

³⁵⁶ Θουκ., 3.39,5.

³⁵⁷ Θουκ., 3.39,6.

³⁵⁸ Θουκ., 3.39,7.

μεγάλες. Σε περίπτωση νίκης θα ανακτούν κατεστραμμένες πόλεις από τις οποίες θα στερούνταν τα εισοδήματα που ήταν η πηγή της αθηναϊκής δύναμης. Σε περίπτωση αποτυχίας θα προσθέτουν νέους εχθρούς στους ήδη υπάρχοντες και θα καταναλώνουν πολύτιμο χρόνο που είναι αναγκαίος για την αντιμετώπιση των ήδη κηρυγμένων εχθρών: *«ἡμῖν δὲ πρὸς ἐκάστην πόλιν ἀποκεκινδυνεύσεται τὰ τε χρήματα καὶ αἱ ψυχαί, καὶ τυχόντες μὲν πόλιν ἐφθαρμένην παραλαβόντες τῆς ἔπειτα προσόδου, δι' ἣν ἰσχύομεν, τὸ λοιπὸν στερήσεσθε, σφαλέντες δὲ πολεμίους πρὸς τοῖς ὑπάρχουσιν ἔζομεν»*³⁵⁹.

Θεωρεῖ λοιπὸν ὅτι οἱ Μυτιληναῖοι δεν εἶναι ἀξιοὶ συγγνώμης διότι ἐπιβουλεύτηκαν ἐσκεμμένα τὴν Αθήνα καὶ ἐμμένει στὴν ἀποψη ὅτι οἱ Αθηναῖοι δεν πρέπει νὰ ἀνακαλέσουν τὴν προηγούμενη ἀπόφαση τους ἀν θέλουν νὰ προστατευτοῦν ἀπὸ τρεῖς κινδύνους γιὰ τὴν ηγεμονία τους: τὸν οἶκτο, τὴ γοητεία τῆς ευγλωττίας καὶ τὴν ἐπιείκεια: *«ἐγὼ μὲν οὖν καὶ τότε πρῶτον καὶ νῦν διαμάχομαι μὴ μεταγνῶναι ὑμᾶς τὰ προδεδογμένα, μηδὲ τρισὶ τοῖς ἀξυμφορωτάτοις τῇ ἀρχῇ, οἴκτω καὶ ἡδονῇ λόγων καὶ ἐπιείκεια, ἀμαρτάνειν»*³⁶⁰. Θεωρεῖ ἐπίσης ὅτι ὁ οἶκτος πρέπει νὰ ἐπιδεικνύεται πρὸς αὐτοὺς που μποροῦν νὰ δείχνουν τὰ ἴδια συναισθήματα *«ἐλεός τε γὰρ πρὸς τοὺς ὁμοίους δίκαιος ἀντιδίδοσθαι»*³⁶¹. Οἱ ρήτορες ἐπιπλέον με τὴν ευγλωττία τους μπορεῖ νὰ προσφέρουν στὴν πόλη βραχεία ευχαρίστηση με τὰ λόγια τὴν ὁποία ὁμως ἐκείνη θα τὴν πληρώσει πολὺ ἀκριβὰ στὴν πράξη: *«οἱ τε τέρποντες λόγῳ ῥήτορες ἔξουσι καὶ ἐν ἄλλοις ἐλάσσοσιν ἀγῶνα, καὶ μὴ ἐν ᾧ ἡ μὲν πόλις βραχέα ἡσθεῖσα μεγάλη ζημιώσεται»*³⁶². Ἡ ἐπιείκεια ἐπίσης πρέπει νὰ ἐπιδεικνύεται ἀπέναντι σε ἐκείνους που στο ἐξῆς θα εἶναι πιστοὶ σύμμαχοι καὶ ὄχι ἀπέναντι σε ἐκείνους θα παραμείνουν εχθροὶ: *«καὶ ἡ ἐπιείκεια πρὸς τοὺς μέλλοντας ἐπιτηδεῖους καὶ τὸ λοιπὸν ἔσεσθαι μᾶλλον δίδοται ἢ πρὸς τοὺς ὁμοίους τε καὶ οὐδὲν ἦσσαν πολεμίους ὑπολειπομένους»*³⁶³. Συγκεφαλαιώνοντας τονίζει ὅτι οἱ Αθηναῖοι πρέπει νὰ πειστοῦν στους λόγους του διότι σε ἀντίθετη περίπτωση θα καταδικάσουν τους εαυτοὺς τους. Το συμφέρον καὶ ἡ δικαιοσύνη ἐπιτάσσουν τὴν τιμωρία τῶν Μυτιληναίων: *«ἐν τε ξυνελῶν λέγω: πειθόμενοι μὲν ἐμοὶ τὰ τε δίκαια ἐς Μυτιληναίους καὶ τὰ ζῦμφορα ἅμα ποιήσετε»*³⁶⁴.

³⁵⁹ Θουκ., 3.39,8.

³⁶⁰ Θουκ., 3.40,2.

³⁶¹ Θουκ., 3.40,3.

³⁶² Θουκ., 3.40,3.

³⁶³ Θουκ., 3.40,3.

³⁶⁴ Θουκ., 3.40,4.

Καταλήγει τονίζοντας ότι οι Αθηναίοι θα πρέπει να εγκαταλείψουν την ηγεμονία αν θέλουν να δείχνουν γενναιοφροσύνη. Δηλώνει με σιγουριά ότι πιθανή επικράτηση των Μυτιληναίων θα σημάνει εκδικητική εξόντωση των Αθηναίων. Εν όψει αυτού του ενδεχομένου, παροτρύνει τους Αθηναίους να μη δείξουν οίκτο παρασυρμένοι από την παρούσα δυστυχία των Μυτιληναίων. Μία σκληρή τιμωρία θα λειτουργήσει παραδειγματικά για όλους τους συμμάχους που πρέπει να αντιληφθούν ότι η τιμωρία των αποστατών είναι ο θάνατος. Με τον τρόπο αυτό οι Αθηναίοι δεν θα βρεθούν στη δυσχερή θέση να αντιμετωπίσουν τις αποστασίες των συμμάχων αμελώντας τους πραγματικούς εχθρούς: *«κολάσατε δὲ ἀξίως τούτους τε καὶ τοῖς ἄλλοις ζυμμάχοις παράδειγμα σαφὲς καταστήσατε, ὅς ἂν ἀφιστῆται, θανάτῳ ζημιωσόμενον. τόδε γὰρ ἦν γνώσιν, ἧσσαν τῶν πολεμίων ἀμελήσαντες τοῖς ὑμετέροις αὐτῶν μαχεῖσθε ζυμμάχοις»*³⁶⁵.

Στον Κλέωνα απαντά ο Διόδωτος. Η θέση στην οποία βρίσκεται περιγράφεται με μία φράση από την Παθολογία: «Όποιος ήταν έξαλλος γινόταν ακουστός, ενώ όποιος έφερνε αντιρρήσεις γινόταν ύποπτος». Ο Διόδωτος παλεύει κάτω από το βάρος των κατηγοριών του Κλέωνα ότι οι υποστηρικτές της επιείκειας εξυπηρετούν το συμφέρον του εχθρού. Προβάλλει την αξία της ήρεμης συζήτησης ανατρέχοντας στα περικλεϊκά πρότυπα³⁶⁶. Τονίζει ότι όποιος ισχυρίζεται ότι οι λόγοι δεν πρέπει να είναι οδηγός των πράξεων είναι ή ασύνετος ή ιδιοτελής. Ασύνετος διότι θεωρεί ότι μπορεί να αποσαφηνιστεί το μέλλον χωρίς διάλογο, ιδιοτελής γιατί εφόσον δεν μπορεί να μιλήσει καλά για υπόθεση κακή προσπαθεί με διαβολές και εκφοβισμούς να επηρεάσει τους αντιφρονούντες και τους ακροατές. Θεωρεί επικίνδυνους εκείνους που εκ των προτέρων κατηγορούν τους ρήτορες για ρητορική επίδειξη με απώτερο σκοπό το χρηματικό κέρδος. Αυτό λειτουργεί αποτρεπτικά για τους ρήτορες που δεν επιθυμούν τη δημόσια έκθεση μέσα από την αμφισβήτηση της εντιμότητας τους. Ταυτόχρονα τέτοια συμπεριφορά είναι επιβλαβής για την πόλη, η οποία στερείται τις συμβουλές άξιων πολιτικών, ενώ γίνεται έρμαιο λαοπλάνων. Ο καλός πολίτης άλλωστε πρέπει να αποδεικνύει τη ρητορική του δεινότητα με επιχειρήματα καλής πίστης και όχι λοιδωρώντας τους αντιπάλους: *«χρηὴ δὲ τὸν μὲν ἀγαθὸν πολίτην μὴ ἐκφοβοῦντα τοὺς ἀντεροῦντας, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ ἴσου φαίνεσθαι ἄμεινον λέγοντα, τὴν δὲ σὴφρονα πόλιν τῷ τε πλεῖστα εὖ βουλευόντι μὴ*

³⁶⁵ Θουκ., 3.40,7.

³⁶⁶ Finley (1988), 181.

προστιθέναι τιμήν, ἀλλὰ μηδ' ἔλασσοῦν τῆς ὑπαρχούσης, καὶ τὸν μὴ τυχόντα γνώμης οὐχ ὅπως ζῆμιοῦν ἀλλὰ μηδ' ἀτιμάζειν»³⁶⁷.

Στο πολιτικό σκηνικό της Αθήνας κυριαρχεί η καχυποψία διότι οι καλές συμβουλές που δίνονται με ευθύτητα αντιμετωπίζονται με την ίδια καχυποψία που δίνονται και οι κακές. Έτσι πλήττεται το πολιτικό ήθος καθώς αυτός που θέλει να παρασύρει το πλήθος καταφεύγει στην απάτη αλλά και ο ρήτορας που αποβλέπει στο καλό του συνόλου πρέπει να καταφύγει στο ψεύδος για να γίνει πιστευτός: «καθέστηκε δὲ τάγαθὰ ἀπὸ τοῦ εὐθέος λεγόμενα μηδὲν ἀνυποπτότερα εἶναι τῶν κακῶν, ὥστε δεῖν ὁμοίως τὸν τε τὰ δεινότατα βουλόμενον πεῖσαι ἀπάτη προσάγεσθαι" τὸ πλῆθος καὶ τὸν τὰ ἀμείνω λέγοντα ψευδόμενον πιστὸν γενέσθαι»³⁶⁸. Θεωρεί ότι σε κρίσιμες περιπτώσεις, όπως η παρούσα, οι Αθηναίοι πρέπει να απαιτούν από τους ρήτορες να βλέπουν μακρύτερα από τους απλούς πολίτες. Θεωρεί επίσης ότι οι πολίτες μελετούν βιαστικά τα πολιτικά ζητήματα και τονίζει ότι ενώ οι ρήτορες δίνουν υπεύθυνα συμβουλές, οι Αθηναίοι τις ακολουθούν με ανευθυνότητα: «χρῆ δὲ πρὸς τὰ μέγιστα καὶ ἐν τῷ τοιῷδε ἀξιοῦν τι ἡμᾶς περαιτέρω προνοοῦντας λέγειν ὑμῶν τῶν δι' ὀλίγου σκοποῦντων, ἄλλως τε καὶ ὑπεύθυνον τὴν παραινέσιν ἔχοντας πρὸς ἀνεύθυνον τὴν ὑμετέραν ἀκρόασιν»³⁶⁹.

Επικεντρώνοντας το λόγο του στους Μυτιληναίους τονίζει ότι η στάση του υπαγορεύεται από την αίσθηση που έχει για το συμφέρον της Αθήνας στις δεδομένες συνθήκες. Τους προτρέπει να μην παρασυρθούν - λόγω της οργής τους για τους Μυτιληναίους - από τα επιχειρήματα του Κλέωνα που στηρίζονται στην άποψη περί δικαίου. Η άποψη του Διοδότου είναι το θέμα να μην εξετασθεί το θέμα από την άποψη του δικαίου αλλά από την άποψη του συμφέροντος: «καὶ οὐκ ἀξιοῦν ὑμᾶς τῷ εὐπρεπεῖ τοῦ ἐκείνου λόγου τὸ χρήσιμον τοῦ ἐμοῦ ἀπόσασθαι. δικαιότερος γὰρ ὢν αὐτοῦ ὁ λόγος πρὸς τὴν νῦν ὑμετέραν ὀργὴν ἐς Μυτιληναίους τάχ' ἂν ἐπισπάσαιτο: ἡμεῖς δὲ οὐ δικαζόμεθα πρὸς αὐτούς, ὥστε τῶν δικαίων δεῖν, ἀλλὰ βουλευόμεθα περὶ αὐτῶν, ὅπως χρησίμως ἔξουσιν»³⁷⁰.

Ο Διόδωτος ισχυρίζεται ότι οι σκληρές τιμωρίες που επιβάλλονται για την αποτροπή εγκλημάτων - όπως η ποινή του θανάτου - δεν έχουν αποδειχθεί αποτελεσματικές, διότι υπάρχει μία φυσική ροπή των ανθρώπων προς την παρανομία: «πεφύκασί τε ἅπαντες καὶ ἰδία

³⁶⁷ Θουκ., 3.42,5.

³⁶⁸ Θουκ., 3.43,2.

³⁶⁹ Θουκ., 3.43,4.

³⁷⁰ Θουκ., 3.44,4.

στερούμενοι τα έσοδα που είναι πηγή της αθηναϊκής δύναμης: *«ἡμῖν τε πῶς οὐ βλάβη δαπανᾶν καθημένοις διὰ τὸ ἀζύμβατον καί, ἦν ἔλωμεν, πόλιν ἐφθαρμένην παραλαβεῖν καὶ τῆς προσόδου τὸ λοιπὸν ἀπ' αὐτῆς στέρεσθαι; ἰσχύομεν δὲ πρὸς τοὺς πολεμίους τῷδε»*³⁷⁶. Δεν πρέπει λοιπόν οι Αθηναῖοι να βλάψουν τα συμφέροντα τους κρίνοντας τους ενόχους με βάση τις αρχές της αυστηρῆς δικαιοσύνης αλλά θα πρέπει να επιβάλλουν επιεικὴ τιμωρία για να διασφαλίσουν τους χρηματικούς πόρους των πόλεων: *«ὥστε οὐ δικαστὰς ὄντας δεῖ ἡμᾶς μᾶλλον τῶν ἐξαμαρτανόντων ἀκριβεῖς βλάπτεσθαι ἢ ὄρᾶν ὅπως ἐς τὸν ἔπειτα χρόνον μετρίως κολάζοντες ταῖς πόλεσιν ἔξομεν ἐς χρημάτων λόγον ἰσχυρούσαις χρῆσθαι»*³⁷⁷. Η ασφάλεια της πόλης πρέπει να αντλείται ὄχι ἀπὸ την αυστηρότητα των νόμων ἀλλὰ ἀπὸ την προνοητικὴ διοίκηση: *«καὶ τὴν φυλακὴν μὴ ἀπὸ τῶν νόμων τῆς δεινότητος ἀξιοῦν ποιεῖσθαι, ἀλλ' ἀπὸ τῶν ἔργων τῆς ἐπιμελείας»*³⁷⁸.

Επομένως οι Αθηναῖοι οφείλουν ὄχι να τιμωροῦν σκληρὰ ελεύθερους ἄνδρες ἀφοῦ ἀποστατήσουν, ἀλλὰ να προλαβαίνουν ὥστε να μην τους περάσει ἀπὸ το μυαλό μία τέτοια ἰδέα. Σε περίπτωση δε, που θα χρειαστεῖ να τους υποτάξουν, θα πρέπει να καταλογίζουν την εὐθύνη σε ὄλο το δυνατόν λιγότερους: *«χρὴ δὲ τοὺς ἐλευθέρους οὐκ ἀφισταμένους σφόδρα κολάζειν, ἀλλὰ πρὶν ἀποστῆναι σφόδρα φυλάσσειν καὶ προκαταλαμβάνειν ὅπως μὴδ' ἐς ἐπίνοϊαν τούτου ἴωσι, κρατήσαντάς τε ὅτι ἐπ' ἐλάχιστον τὴν αἰτίαν ἐπιφέρειν»*³⁷⁹. Καταλήγοντας προτρέπει τους Αθηναίους να μην υιοθετήσουν την ἀποψη του Κλέωνα. Διότι μέχρι τότε οι δημοκρατικὲς παρατάξεις στις πόλεις ἦταν με το μέρος των Αθηναίων και εἴτε δεν λάμβαναν μέρος στις ἀποστασίες ἢ ὅταν ξεκινούσε ο πόλεμος βρίσκονταν στο πλευρὸ των Αθηναίων: *«νῦν μὲν γὰρ ὑμῖν ὁ δῆμος ἐν πάσαις ταῖς πόλεσιν εὖνους ἐστί, καὶ ἢ οὐ ζυναφίσταται τοῖς ὀλίγοις ἢ, ἐὰν βιασθῆ, ὑπάρχει τοῖς ἀποστήσασι πολέμιος εὐθύς, καὶ τῆς ἀντικαθισταμένης πόλεως τὸ πλῆθος ζύμμαχον ἔχοντες ἐς πόλεμον ἐπέρχεσθε»*³⁸⁰. Ἀν οι Αθηναῖοι ἐξολοθρεύσουν τους δημοκρατικούς της Μυτιλήνης, που ἀφενὸς δεν ἐνεπλάκησαν στην ἀποστασία ἀφετέρου παρέδωσαν τὴν πόλη στους Αθηναίους με τὴ θέληση τους, θα διαπράξουν ἐγκλημα και θα ἐξυπηρετήσουν τους ολιγαρχικούς: *«εἰ δὲ διαφθερεῖτε τὸν δῆμον τὸν Μυτιληναίων, ὃς οὔτε μετέσχε τῆς ἀποστάσεως, ἐπειδὴ τε ὄπλων ἐκράτησεν, ἐκὼν παρέδωκε τὴν πόλιν, πρῶτον μὲν*

³⁷⁶ Θουκ. 3.46,3.

³⁷⁷ Θουκ. 3.46,4.

³⁷⁸ Θουκ. 3.46,4.

³⁷⁹ Θουκ. 3.46,6.

³⁸⁰ Θουκ. 3.47,2.

ἀδικήσετε τοὺς εὐεργέτας κτείνοντες, ἔπειτα καταστήσετε τοῖς δυνατοῖς τῶν ἀνθρώπων ὁ βούλονται μάλιστα»³⁸¹.

Θεωρεῖ ὅτι συμφέρει τοὺς Αθηναίους γιὰ τὴν διατήρηση τῆς ηγεμονίας τους νὰ υφίστανται με τὴ θέληση τους τὴν ἀδικία παρά νὰ δράσουν με βάση τὴ δικαιοσύνη καὶ νὰ θανατώσουν τοὺς Μυτιληναίους. Στὴν περίπτωση τους δὲν μπορεῖ νὰ συμπέσει τὸ δίκαιο καὶ τὸ συμφέρον, ὅπως υποστηρίζει ὁ Κλέων: «καὶ τοῦτο πολλῶ ζυμφορώτερον ἡγοῦμαι ἐς τὴν κάθεξιν τῆς ἀρχῆς, ἐκόντας ἡμᾶς ἀδικηθῆναι ἢ δικαίως οὐκ μὴ δεῖ διαφθεῖραι: καὶ τὸ Κλέωνος τὸ αὐτὸ δίκαιον καὶ ζύμφορον τῆς τιμωρίας οὐχ εὐρίσκεται ἐν αὐτῷ δυνατὸν ὄν ἅμα γίγνεσθαι»³⁸². Προτείνει νὰ δικαστοῦν οἱ υπεύθυνοι καὶ οἱ υπόλοιποι νὰ μείνουν στὶς ἐστίες τους: «ἀπ' αὐτῶν δὲ τῶν παραινουμένων πείθεσθέ μοι Μυτιληναίων οὐς μὲν Πάχης ἀπέπεμψεν ὡς ἀδικοῦντας κρῖναι καθ' ἡσυχίαν, τοὺς δ' ἄλλους ἔάν οἰκεῖν»³⁸³. Αὐτὴ ἡ ἀπόφαση θὰ ωφελήσει μακροπρόθεσμα τοὺς Αθηναίους, γιὰ τὴν τελικὰ αὐτὸς ποὺ κρίνει ὀρθὰ εἶναι ἰσχυρότερος, ἀπέναντι στὸν ἐχθρὸ, ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ ἐπιτίθεται με ἀφροσύνη ἀκόμα καὶ ἀν ἔχει μεγαλύτερη υλικὴ δύναμη: «τάδε γὰρ ἔς τε τὸ μέλλον ἀγαθὰ καὶ τοῖς πολεμίοις ἤδη φοβερά: ὅστις γὰρ εὖ βουλευέται πρὸς τοὺς ἐναντίους κρείσσων ἐστὶν ἢ μετ' ἔργων ἰσχύος ἀνοΐα ἐπιών»³⁸⁴.

Αφοῦ ὁ Διόδοτος υποστήριξε αὐτὰ ἀποφάσισαν οἱ Αθηναῖοι νὰ ἀνακαλέσουν τὴν υπόσχεση τους καὶ ἐστειλαν δευτέρη τριήρη νὰ προλάβει τὴν πρώτη. Καὶ καθὼς τὸ πρῶτο πλοῖο ἐπλεε ἀργὰ λόγῳ τῆς φοβερῆς παραγγελίας ποὺ μετέφερε «καὶ τῆς μὲν προτέρας νεῶς οὐ σπουδῆ πλεούσης ἐπὶ πρᾶγμα ἀλλόκοτον»³⁸⁵ καὶ τὸ δεύτερο ἐπλεε πολὺ γρήγορα «ταύτης δὲ τοιοῦτω τρόπῳ ἐπειγομένης» πρόλαβε νὰ ἀποτρέψει τὴ συμφορὰ στὴ Μυτιλήνη: «παρὰ τοσοῦτον μὲν ἢ Μυτιλήνην ἤλθε κινδύνου»³⁸⁶.

Στὶς δημηγορίες τοῦ Κλέωνα καὶ τοῦ Διοδότου θὰ μπορούσε νὰ παρατηρήσει κανεὶς ὅτι οἱ Αθηναῖοι παρουσιάζονται ἀντάξιοι τῶν ηγετῶν τους. Ἐνθουσιώδεις καὶ ἀφρονες γίνονται ἔρμια τῶν ωραίων λόγων καὶ δὲν ἐπιδεικνύουν πρόνοια σὲ ὅτι ἀφορὰ τὰ ἔργα. Τὸ ὀρθῶς λογίζεσθαι καὶ ἡ εὐβουλία, ποὺ τόσο προβλήθηκε στὸν Ἐπιτάφιο, φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ παρελθόν. Ἡ φιλανθρωπία δὲν ἀνήκει στὸν κώδικα τῶν ἀξιών ποὺ υιοθετοῦνται ἐμπράκτως. Ἡ

³⁸¹ Θουκ. 3.47,3.

³⁸² Θουκ. 3.47,5.

³⁸³ Θουκ. 3.48,1.

³⁸⁴ Θουκ. 3.48,2.

³⁸⁵ Θουκ. 3.49,4.

³⁸⁶ Θουκ., 3.49,4.

σχέση με τους συμμάχους είναι ανταγωνιστική και στόχος είναι η επιβολή του ισχυροτέρου και η εκμετάλλευση του αδύνατου. Γνώμονας της δράσης είναι το συμφέρον ενώ οι πολιτικοί ιθύνοντες ωθούνται από ιδιοτελή κίνητρα στα πλαίσια ενός αδυσώπητου ανταγωνισμού που αποβλέπει στην πολιτική τους επικράτηση. Το παράδοξο είναι ότι ο ομιλητής που ακολουθεί τον πιο ανθρωπιστικό δρόμο μιλάει με τον πιο κυνικό τρόπο και η επιείκεια ως πολιτική πρακτική είναι απόρροια υπολογισμού³⁸⁷. Η σκλήρυνση του τόνου που είναι αισθητή στη συζήτηση είναι αποκαλυπτική του αυξανόμενου διχασμού που προκάλεσε στην Αθήνα ο πόλεμος. Ο διχασμός αποκαλύπτεται στην αντίθεση ανάμεσα στον φλογερό εθνικισμό του Κλέωνα και στην απαθή φωνή του αντιπάλου του.³⁸⁸

Ο Κλέων εκφράζει τη *Machtpolitik*, επιδιώκοντας να επιβάλλει τις απόψεις του για την επιβολή μιας σκληρής τιμωρίας. Τα επιχειρήματά του είναι εξαιρετικά ισχυρά. Είναι γενικά παραδεκτό ότι το νομικό σύστημα μιας πολιτείας στηρίζεται στις αρχές του «σεβασμού των νόμων» και «της τιμωρίας για παραδειγματισμό και αποτροπή».³⁸⁹ Ο Διόδωτος αντίθετα διατυπώνει μία πρόταση που φαίνεται ότι χαρακτηρίζεται από μετριοπάθεια και επιείκεια. Ωστόσο η πρόταση, αυτή δεν εδράζεται στην ηθική αλλά στην αντίληψη περί του συμφέροντος της Αθήνας ως ηγεμονεύουσας πόλης. Το κρατικό συμφέρον τοποθετείται με επιχειρηματολογία ανάλυσης κόστους - οφέλους πάνω από το «δίκαιο της πολιτείας»³⁹⁰. Μέσα και από τις δύο δημηγορίες γίνεται σαφές ότι οι Αθηναίοι επιδιώκουν εναλλακτικές αξίες για να προσδιορίσουν την πολιτική κατάσταση. Η δικαιοσύνη παύει να είναι αξία καθευτήν. Στο λόγο του Κλέωνα επαναπροσδιορίζεται ως ανθρώπινη εκδίκηση ενώ στο λόγο του Διοδώτου ταυτίζεται με το συμφέρον το οποίο οι Αθηναίοι νοσηματοδοτούν κατά το δοκούν. Κλείνοντας το λόγο του ο Διόδωτος και προτείνοντας στους Αθηναίους να τιμωρήσουν μόνο τους ενόχους και πρωταίτιους της αποστασίας εκφράζει τη *Realpolitik* αποδεικνύοντας ότι η γλώσσα της διπλωματίας είναι πιο επωφελής στο επίπεδο των πολιτικών σχέσεων. Τελικά η άποψη του Διοδώτου αποδεικνύεται ρεαλιστική και συμφέρουσα για την πολιτική της διατήρησης της ηγεμονίας της Αθήνας για αυτό και οι Αθηναίοι την υιοθετούν.³⁹¹

³⁸⁷ Finley (1988) 182.

³⁸⁸ Finley (1988) 182.

³⁸⁹ Πλατιάς (2000) 44.

³⁹⁰ Πλατιάς (2000) 44.

³⁹¹ Σταμούλη (2014) 192.

Τα επιχειρήματα των δύο ομιλητών αντανακλούν την οπτική τους που εξυπηρετεί τους στόχους που έχουν θέσει προς επίτευξη στην παρούσα συγκυρία. Ωστόσο αν εξεταστούν ως φιλοσοφικές θεωρήσεις υπό το πρίσμα του Θουκυδίδειου στοχασμού μπορεί κανείς να ανιχνεύσει αντιλήψεις που αφορούν την κοινωνική και την πολιτική οργάνωση μιας ευνομούμενης πολιτείας. Στη δημηγορία του ο Κλέων θεωρεί ότι μία «κρείσσων πόλις» οφείλει να ζει κάτω από ακίνητους και εφαρμόσιμους νόμους, έστω και αν δεν είναι οι καλύτεροι. Ως εκ τούτου μία «κρείσσων πόλις», κατά τον Θουκυδίδη, έχει δημοκρατική αντίληψη και προς τους παραβάτες των νόμων και ευρύτερα ως προς τη διαχείριση των ποινών. Στο σημείο αυτό μπορούμε να εντοπίσουμε μία πνευματική συνομιλία ανάμεσα στο Θουκυδίδη και το Δημόκριτο. Ο Δημόκριτος απέδιδε μεγάλη βαρύτητα στους νόμους και ιδιαίτερη σημασία στην ευνομούμενη δημοκρατία. Θεωρούσε ότι οι νόμοι θα πρέπει να είναι σταθεροί, διότι με σταθερούς νόμους η πόλη επιτυγχάνει πολλά.³⁹²

Στη δημηγορία του Διοδότου διατυπώνεται η άποψη ότι οι Αθηναίοι πολίτες δεν μπορούν να αναλάβουν το ρόλο του δικαστή και να επιβάλουν αυστηρές ποινές στους αποστάτες της Μυτιλήνης. Ο Διόδωτος θεωρεί επίσης ότι η διάπραξη αδικημάτων στην ιδιωτική και στη δημόσια ζωή σχετίζεται με την ανθρώπινη φύση και κατά συνέπεια κανένας νόμος δεν μπορεί να αποτρέψει την τάση αυτή ούτε και η ποινή του θανάτου. Κοινές απόψεις μοιράζονται ο Θουκυδίδης και ο Δημόκριτος για την αναποτελεσματικότητα της θανατικής ποινής, από τη στιγμή που δεν συνετίζει τον παραβάτη και συνεπώς δεν βελτιώνει την παραβατική του συμπεριφορά. Άλλωστε ο θάνατος είναι κοινή μοίρα του ανθρώπου και συνεπώς δεν πρέπει να επιβάλλεται ως τιμωρία.³⁹³

Από τα όσα εκτέθηκαν γίνεται σαφές ότι στα γεγονότα της Μυτιλήνης ανιχνεύεται η νέα πολιτική πραγματικότητα που σχετίζεται με τον διακρατικό ανταγωνισμό, τις σφαίρες επιρροής και τις εσωτερικές διαμάχες που σε πολλές πόλεις εξελίχτηκαν σε στάσεις. Μία τέτοια στάση με δραματικές συνέπειες θα παρουσιάσει ο Θουκυδίδης περιγράφοντας τον Κερκυραϊκό Εμφύλιο.

³⁹² Σταμούλη (2014) 192

³⁹³ Σταμούλη (2014) 192

12. Ο Κερκυραϊκός Εμφύλιος

Η αρχαία ελληνική λέξη *στάσις* σημαίνει εμφύλια διαμάχη, ανταρσία ή πόλεμο εντός της χώρας. Ο Θουκυδίδης αναφέρεται στη «στάσιν» με την έννοια της διαφωνίας, ως προς τη γνώμη: «*τοὺς γὰρ Ἀχαρνέας ἐστερημένους τῶν σφετέρων οὐχ ὁμοίως προθύμους ἔσεσθαι ὑπὲρ τῆς τῶν ἄλλων κινδυνεύειν, στάσιν δ' ἐνέσεσθαι τῇ γνώμῃ*»³⁹⁴.

Με την έκφραση «κατά τό στασιωτικόν», χαρακτηρίζει πολίτες, που εμφανίζουν συχνά την τάση για διαφωνίες. Σε επίπεδο πόλεων χρησιμοποιεί τον όρο «στασιασμός» εννοώντας την επανάσταση: «*τῇ δ' ὕστεραία οἱ μὲν Ἀθηναῖοι περιπλεύσαντες ἐς τὸ πρὸς Σκιώνης τό τε προάστειον εἶλον καὶ τὴν ἡμέραν ἅπασαν ἐδήουν τὴν γῆν οὐδενὸς ἐπεξιόντος ἦν γὰρ τι καὶ στασιασμοῦ ἐν τῇ πόλει, οἱ δὲ τριακόσιοι τῶν Σκιωναίων τῆς ἐπιούσης νυκτὸς ἀπεχώρησαν ἐπ' οἴκου*»³⁹⁵.

Η «στάσις» προϋποθέτει τη δημιουργία ενός παράνομου συνδέσμου που εργάζεται για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων των φατριών και των ατόμων. Σε αντίθεση με τη «στάσιν» που ενσπείρει έριδες ανάμεσα σε άτομα και πόλεις ο Θουκυδίδης πίστευε ότι η «ομόνοια», η δυνητική συμφωνία απόψεων και η συνύπαρξη διαφορετικών γνώμων συμβάλλει στην πρόοδο και την ευημερία της πόλης.

Αντίστοιχη αντίληψη με το Θουκυδίδη είχε και ο Δημόκριτος που πίστευε ότι στην πολιτική ζωή υπάρχουν οι αγαθοί αλλά και οι φαύλοι πολίτες που συνήθως υπερισχύουν. Οι φαύλοι πολίτες συνήθως υποκινούν «στάσεις» και οδηγούν σε διχασμούς και συγκρούσεις υπονομεύοντας την πορεία προς την επίτευξη των στόχων μιας πολιτείας – κάτι που μόνο η ομόνοια μπορεί να διασφαλίσει.³⁹⁶

Κατά τον 5ο αιώνα, οι *στάσεις* ή επαναστάσεις που λάμβαναν χώρα στις ελληνικές πόλεις-κράτη ήταν συνήθως αγώνες των οπαδών της ολιγαρχίας να ανατρέψουν τις δημοκρατίες και το αντίστροφο. Με το δεδομένο ότι η ολιγαρχία βασιζόταν εξ ολοκλήρου στους πλούσιους και ευγενείς, ενώ η δημοκρατία βασιζόταν σε σημαντικό βαθμό στους ανθρώπους που είχαν ελάχιστη ή και καθόλου περιουσία, η στάσις ήταν συχνά μια σύγκρουση μεταξύ των πλούσιων και των φτωχών μιας πόλης. Στο πρώτο βιβλίο (1.24) ο Θουκυδίδης σημειώνει με συντομία την επανάσταση εναντίον της ολιγαρχίας στην Επίδαμνο το 435 π.Χ.

³⁹⁴ Θουκ., 2 20, 4-5.

³⁹⁵ Θουκ., 4 130.1.

³⁹⁶ Σταμούλη (2014) 191.

Ο ιστορικός αναφέρει αυτή την επανάσταση επειδή, με το να προκαλέσει τις ανταγωνιστικές επεμβάσεις της Κορίνθου και της Κέρκυρας, αποτέλεσε μία από τις εξελίξεις που οδήγησαν στον πόλεμο. Όταν ο Θουκυδίδης όμως φτάνει στην επανάσταση της Κέρκυρας το 427 π.Χ. περιγράφει τα γεγονότα της με περισσότερες λεπτομέρειες, προβαίνοντας στη συνέχεια στη διατύπωση του προβληματισμού του σχετικά με το ίδιο το φαινόμενο της εμφύλιας διαμάχης.³⁹⁷

Στην αρχή του Πελοποννησιακού πολέμου η Κέρκυρα, ένα νησί που βρίσκεται στο Ιόνιο πέλαγος ήταν μια δημοκρατία που δεν ανήκε σε καμία παράταξη. Αθηναίοι και Πελοποννήσιοι ενδιαφέρονταν να συμπεριλάβουν στη σφαίρα επιρροής τους τη ναυτική της δύναμη. Τα συμφέροντα της Πελοποννησιακής συμμαχίας εξέφραζε η μητρόπολη των Κερκυραίων, η ολιγαρχική Κόρινθος, σύμμαχος της Σπάρτης. Η πίεση που ασκούσε η Κόρινθος θέλοντας να επιβληθεί στους Κερκυραίους εξανάγκασε τους τελευταίους να συμμαχήσουν με τους Αθηναίους για τη διατήρηση της ανεξαρτησίας και της προστασίας του δημοκρατικού πολιτεύματος. Στο εσωτερικό ωστόσο οι ολιγαρχικοί Κερκυραίοι επεδίωκαν τη συμμαχία με τους ολιγαρχικούς Πελοποννησίους για την εγκαθίδρυση ολιγαρχικού πολιτεύματος. Μια ολιγαρχική μερίδα που υποστηριζόταν από την Κόρινθο, σύμμαχο της Σπάρτης, αποπειράθηκε να αποσπάσει την πόλη από την Αθηναϊκή συμμαχία.

Οι ολιγαρχικοί όμως, στην προσπάθειά τους για την εξόντωση των πολιτικών τους αντιπάλων και την κατάλυση του δημοκρατικού πολιτεύματος δεν δίστασαν να ποινικοποιήσουν την πολιτική ζωή της Κέρκυρας. Οδήγησαν σε δίκη τον αρχηγό των δημοκρατικών Πειθία με την κατηγορία της προδοσίας, δηλ. της υποδούλωσης της χώρας τους στους Αθηναίους. Εκείνος αθώωθηκε και σε αντίποινα οδήγησε σε δίκη - με την κατηγορία της ιεροσυλίας - τους πέντε πλουσιότερους από τους ολιγαρχικούς, οι οποίοι και καταδικάστηκαν. Οι ολιγαρχικοί βρέθηκαν σε αδιέξοδο και κατέφυγαν στη συνωμοσία. Αιφνιδιαστικά μπήκαν στη βουλή και σκότωσαν τον αρχηγό των δημοκρατικών Πειθία με άλλους εξήντα δημοκρατικούς βουλευτές και πολίτες. Ο εμφύλιος πόλεμος των Κερκυραίων έχει ξεκινήσει.³⁹⁸

Οι πραξικοπηματίες ολιγαρχικοί συγκάλεσαν το λαό και διακήρυξαν την αναγκαιότητα του πραξικοπήματος και την ουδετερότητα του νησιού. Ο λόγος τους ήταν

³⁹⁷ Zagorin (2006) 167-168.

³⁹⁸ Θουκ. 3.70.

παραπλανητικός γιατί στην πραγματικότητα η απαγκίστρωση από τη Αθήνα σήμαινε συμμαχία τους με τους Πελοποννησίους. Ο λαός αναγκάστηκε να επικυρώσει τις πράξεις τους και αυτοί με πρέσβεις ανακοίνωσαν τις αποφάσεις τους στους Αθηναίους.³⁹⁹

Εκείνοι συνέλαβαν τους πρέσβεις και τους μετέφεραν για ασφάλεια στην Αίγινα. Στο μεταξύ στην Κέρκυρα είχε φτάσει μία κορινθιακή τριήρης με Λακεδαιμόνιους πρέσβεις. Ενθαρρυμένοι οι πραξικοπηματίες επιτέθηκαν εναντίον των δημοκρατικών, τους οποίους αρχικά νίκησαν. Τη νύχτα οι μεν δημοκρατικοί κατέφυγαν στα οχυρά της ακρόπολης και στα υψηλότερα μέρη της πόλης, έχοντας και τον έλεγχο του Υλλαϊκού λιμανιού, οι δε ολιγαρχικοί οχυρώθηκαν στην αγορά ελέγχοντας το άλλο λιμάνι της πόλης.⁴⁰⁰

Κάθε παράταξη προσπαθούσε να ενισχυθεί. Στους δημοκρατικούς προσχώρησαν οι δούλοι με την υπόσχεση της απόκτησης της ελευθερίας τους, ενώ στους ολιγαρχικούς προσήλθαν από την Ήπειρο 800 μισθοφόροι.⁴⁰¹ Την άλλη μέρα στη δριμεία σύγκρουση νίκησαν οι δημοκρατικοί, βοηθούμενοι και από τις γυναίκες τους. Οι ολιγαρχικοί για να σωθούν πυρπόλησαν ακόμη και τις δικές τους κατοικίες, οι μισθοφόροι αναχώρησαν τη νύχτα και η κορινθιακή τριήρης απέπλευσε κρυφά.⁴⁰²

Την επόμενη της νίκης των δημοκρατικών έφτασε ο Αθηναίος στρατηγός Νικόστρατος από τη Ναύπακτο. Αμέσως προσπάθησε να συμβιβάσει τις δύο πολιτικές παρατάξεις αλλά και να διασφαλίσει τα συμφέροντα της Αθήνας. Φεύγοντας οι δημοκρατικοί τον έπεισαν να τους αφήσει αθηναϊκά πέντε πλοία για τη διασφάλιση της τάξης, τα οποία θα αντικαθιστούσαν με πέντε πλοία δικά τους. Φρόντισαν ωστόσο να τα επανδρώσουν με τους πολιτικούς τους αντιπάλους για να τους απομακρύνουν από το νησί. Οι ολιγαρχικοί όμως αντέδρασαν και προσήλθαν ως ικέτες στο ναό της Ήρας. Τελικά με παρέμβαση του Νικόστρατου πείσθηκαν να μεταφερθούν σ' ένα μικρό νησί μπροστά από το ναό της Ήρας.⁴⁰³ Τότε κατέφτασε ναυτική δύναμη των Πελοποννησίων αποτελούμενη από πενήντα τρία πλοία. Στη ναυμαχία που ακολούθησε, πάνω στα πλοία των Κερκυραίων, τα επανδρωμένα με μικτά πληρώματα, έγινε πραγματική αλληλοεξόντωση μεταξύ ολιγαρχικών και δημοκρατικών. Η ναυτική δεξιοτεχνία των Αθηναίων, που υποχωρούσαν κωπηλατώντας ανάποδα, έδωσε την ευκαιρία στα κερκυραϊκά πλοία να καταφύγουν στο λιμάνι, όπου οι Πελοποννήσιοι δεν

³⁹⁹ Θουκ. 3.71.

⁴⁰⁰ Θουκ. 3.72.

⁴⁰¹ Θουκ. 3.73.

⁴⁰² Θουκ. 3.74.

⁴⁰³ Θουκ. 3.75

τόλμησαν να πλεύσουν.⁴⁰⁴ Όταν οι Πελοποννήσιοι πληροφορήθηκαν ότι πλησιάζει στόλος με εξήντα αθηναϊκά πλοία απομακρύνθηκαν νύχτα από το νησί στο οποίο έφτασε ο Ευρυμέδοντας ως επικεφαλής της αθηναϊκής δύναμης.

Μέσα στην πόλη οι δημοκρατικοί άρχισαν να σκοτώνουν με βιαιότητα τους πολιτικούς τους αντιπάλους. Πενήντα περίπου ολιγαρχικοί, οι οποίοι είχαν ζητήσει καταφύγιο ως ικέτες στον ναό της Ήρας, πείστηκαν να βγουν έξω και καταδικάστηκαν σε θάνατο. Βλέποντας τι είχε συμβεί, ένας πολύ μεγαλύτερος αριθμός ολιγαρχικών αρνήθηκαν να εγκαταλείψουν τον περίβολο του ναού. Προτίμησαν το θάνατο και είτε σκότωναν ο ένας τον άλλον είτε αυτοκτονούσαν επιλέγοντας να κρεμαστούν από τα δέντρα ή εφευρίσκοντας άλλους τρόπους θανάτου: *«καὶ ἐκ τῶν νεῶν ὅσους ἔπεισαν ἐσβῆναι ἐκβιβάζοντες ἀπεχρῶντο, ἐς τὸ Ἱεραιὸν τε ἐλθόντες τῶν ἰκετῶν ὡς πενήκοντα ἄνδρας δίκην ὑποσχεῖν ἔπεισαν καὶ κατέγνωσαν πάντων θάνατον. οἱ δὲ πολλοὶ τῶν ἰκετῶν, ὅσοι οὐκ ἐπέισθησαν, ὡς ἐώρων τὰ γιγνόμενα, διέφθειρον αὐτοῦ ἐν τῷ ἱερῷ ἀλλήλους, καὶ ἐκ τῶν δένδρων τινὲς ἀπήγγοντο, οἱ δ' ὡς ἕκαστοι ἐδύναντο ἀνηλοῦντο»*⁴⁰⁵.

Κατά τη διάρκεια των επτά ημερών που ο αθηναίος στρατηγός Ευρυμέδων και ο στόλος του παρέμειναν στην Κέρκυρα, ο Θουκυδίδης αναφέρει ότι οι Κερκυραίοι εξακολούθησαν να σκοτώνουν όσους συμπολίτες τους θεωρούσαν εχθρούς. Τους κατηγορούσαν ότι θέλησαν να καταλύσουν τη δημοκρατία. Πολλοί ωστόσο σκοτώθηκαν από προσωπικά μίσση και άλλοι, που είχαν δανειστεί χρήματα, σκοτώθηκαν από τους οφειλότες τους: *«Κερκυραῖοι σφῶν αὐτῶν τοὺς ἐχθροὺς δοκοῦντας εἶναι ἐφόνευον, τὴν μὲν αἰτίαν ἐπιφέροντες τοῖς τὸν δῆμον καταλύουσιν, ἀπέθανον δὲ τινες καὶ ἰδίας ἔχθρας ἔνεκα, καὶ ἄλλοι χρημάτων σφίσις ὀφειλομένων ὑπὸ τῶν λαβόντων»*⁴⁰⁶.

Το αποτέλεσμα των συγκρούσεων ήταν φρικαλαιότητες. Σύμφωνα με τον ιστορικό ο θάνατος πήρε χίλιες μορφές και, στην Κέρκυρα έγινε ό,τι φρικαλέο γίνεται σ' αυτές τις περιστάσεις, κι ακόμα χειρότερα. Ο γονιός σκότωνε το παιδί του, ικέτες αποσπώνταν με τη βία από τους ναούς και σκοτώνονταν. Κάποιοι χτίστηκαν μέσα στο ιερό του Διονύσου και αφέθηκαν να πεθάνουν εκεί: *«πᾶσά τε ἰδέα κατέστη θανάτου, καὶ οἷον φιλεῖ ἐν τῷ τοιοῦτῳ γίγνεσθαι, οὐδὲν ὅτι οὐ ξυνέβη καὶ ἔτι περαιτέρω. καὶ γὰρ πατήρ παῖδα ἀπέκτεινε καὶ ἀπὸ τῶν*

⁴⁰⁴ Καζάνας (χ.η.)

⁴⁰⁵ Θουκ. 3.81.2,3.

⁴⁰⁶ Θουκ. 3.81.4.

ιερῶν ἀπεσπῶντο καὶ πρὸς αὐτοῖς ἐκτείνοντο, οἱ δὲ τινες καὶ περιοικοδομηθέντες ἐν τοῦ Διονύσου τῷ ἱερῷ ἀπέθανον»⁴⁰⁷.

Ἡ φράση «Ὁ θάνατος πήρε κάθε μορφή που θα μπορούσε να συλλάβει ο ανθρώπινος νους» μας παραπέμπει στην περιγραφή του λοιμού «τὸ μὲν οὖν νόσημα... τοιοῦτον ἦν ἐπὶ πᾶν τὴν ιδέαν»⁴⁰⁸. Ἡ λεκτικὴ αὐτὴ ἐπιλογή μας προετοιμάζει για τὴν ἀντιμετώπιση τῆς στάσεως ὡς παθολογίας στα κεφάλαια Γ.82-83. Σύμφωνα με τὸν Hornblower, ἀν δὲν εἶχαμε τὴ συγκεκριμένη ἀναφορά στο ἱερό του Διὸς στὴν τελευταία παράγραφο, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ὅτι τὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς παθολογίας ξεκινᾶ ἀπὸ αὐτὴ τὴν παράγραφο.⁴⁰⁹

Ἡ σύγκρουση γονέων καὶ παιδιῶν εἶναι μοτίβο που ἀπαντᾶ σε περιόδους ἠθικῆς σήψης. Με λιγότερο υπερβολικὸς ὅρους⁴¹⁰ ἀπαντᾶ τὸ μοτίβο στὸν Ἡσίοδο:

«Θα τοὺς καταφρονοῦν τοὺς γέροντες γονεῖς οἱ ἀπόγονοί τοὺς,
θα τοὺς χλευάζουν ξεστομίζοντας λόγια βαριά,
ἀσπλαχνοὶ, ἀνίδεοι μπροστὰ στὸν φόβο του θεοῦ·
σ' ἐκείνους που τοὺς γέννησαν, ὅταν γεράσουν, δὲν θα ἀποδώσουν
τὰ τροφεῖα τοὺς»⁴¹¹

Οἱ φρικαλιότητες στὴν Κέρκυρα δὲ σταμάτησαν ἐδῶ. Στὴ συνέχεια διαμορφώθηκε ἓνα ἐπαναστατικὸ σκηNIKὸ με τοὺς δημοκρατικὸς να ἔχουν τὸν ἔλεγχο, ἐνῶ περίπου πεντακόσιοι ἐπιζήσαντες του ὀλιγαρχικὸ κόμματος κατέλαβαν φρούρια τῆς ἀπέναντι στεριάς. Ἐγίναν κύριοι του ἐδάφους ἐκεῖ που ἀνήκε στὴν Κέρκυρα, καὶ ἐξαπέλυαν καταστρεπτικὲς ἐπιδρομὲς ἐναντίον τῶν κατοίκων του νησιῦ⁴¹² που προκάλεσαν μεγάλη πείνα: «ὕστερον δὲ οἱ φεύγοντες τῶν Κερκυραίων (διεσώθησαν γὰρ αὐτῶν ἐς πεντακοσίους) *τείχη τε λαβόντες, ἃ ἦν ἐν τῇ ἡπίρῳ, ἐκράτουν τῆς πέραν οἰκείας γῆς καὶ ἐξ αὐτῆς ὀρμώμενοι ἐλήζοντο τοὺς ἐν τῇ νήσῳ καὶ πολλὰ ἔβλαπτον, καὶ λιμὸς ἰσχυρὸς ἐγένετο ἐν τῇ πόλει*». Στὴ συνέχεια ἐστεῖλαν πρέσβεις στὴ Σπάρτη καὶ στὴν Κόρινθο ζητώντας βοήθεια, χωρὶς ὅμως ἀποτέλεσμα: «ἐπρεσβεύοντο δὲ καὶ ἐς τὴν Λακεδαίμονα καὶ Κόρινθον περὶ καθόδου: καὶ ὡς οὐδὲν αὐτοῖς ἐπράσσετο»⁴¹³. Τότε με πλοία καὶ μισθοφόρους ἐφτάσαν στο

⁴⁰⁷ Θουκ. 3.81.5.

⁴⁰⁸ Θουκ. 2.51.1.

⁴⁰⁹ Hornblower (2006) 747.

⁴¹⁰ Hornblower (2006) 747.

⁴¹¹ Ἡσίοδος, Ἔργα καὶ Ἡμέραι 185-189

⁴¹² Θουκ. 3.85.

⁴¹³ Θουκ. 3.85,3.

νησί εξακόσιοι περίπου: «ὕστερον χρόνῳ πλοῖα καὶ ἐπικούρους παρασκευασάμενοι διέβησαν ἐς τὴν νῆσον ἑξακόσιοι μάλιστα οἱ πάντες»⁴¹⁴. Αφού έκαψαν τα πλοία, ανέβηκαν στο όρος Ιστώνη,οικοδόμησαν οχυρό και ληλατούσαν τη χώρα: «καὶ τὰ πλοῖα ἐμπρήσαντες, ὅπως ἀπόγνοια ἦ τοῦ ἄλλο τι ἢ κρατεῖν τῆς γῆς, ἀναβάντες ἐς τὸ ὄρος τὴν Ἰστώνη, τεῖχος ἐνοικοδομησάμενοι ἔφθειρον τοὺς ἐν τῇ πόλει καὶ τῆς γῆς ἐκράτουν».

Το τέλος του κερκυραϊκού εμφυλίου ήταν φοβερό. Το 425 π.Χ. ο Ευρυμέδων και ο Σοφοκλῆς απέπλευσαν με μοίρα του αθηναϊκού στόλου από την Πύλο για τη Σικελία. Όταν έφτασαν στην Κέρκυρα, ενώθηκαν με τους Κερκυραίους της πόλης και στράφηκαν εναντίον των ολιγαρχικών που βρίσκονταν στο όρος Ιστώνη. Το οχυρό κατελήφθη και οι ολιγαρχικοί συνθηκολόγησαν με τον όρο να δικαστούν στην Αθήνα. Οι Αθηναίοι στρατηγοί τους μετέφεραν στη νήσο Πτυχία για να κρατηθούν μέχρι να οδηγηθούν στην Αθήνα. Δόθηκαν εγγυήσεις για την ασφάλειά τους, αλλά τέθηκε ως προϋπόθεση η ευπειθειά τους. Σε περίπτωση που κάποιος επιχειρούσε να δραπετεύσει, η συμφωνία θα θεωρούνταν άκυρη για όλους. Οι δημοκρατικοί θεωρώντας ότι οι Αθηναίοι δεν θα τους θανατώσουν έστησαν παγίδα. Έστειλαν στην Πτυχίαν φίλους των κρατουμένων να τους πείσουν να δραπετεύσουν διότι δήθεν επρόκειτο να παραδοθούν στους δημοκρατικούς. Έτοιμο πλοίο θα τους περίμενε για να τους μεταφέρει μακριά.

Η παγίδα πέτυχε. Όταν όμως το πλοίο απέπλευσε οι φυγάδες συνελήφθησαν. Παραδόθηκαν στους Κερκυραίους δημοκρατικούς που τους έκλεισαν σε ένα ευρύχωρο οικοδόμημα: «παραλαβόντες δὲ αὐτοὺς οἱ Κερκυραῖοι ἐς οἶκημα μέγα κατεῖρξαν»⁴¹⁵. Έπειτα αφού τους τοποθετούσαν σε σειρές ανά είκοσι, δεμένους τον έναν με τον άλλο, τους ανάγκαζαν να βαδίζουν ανάμεσα σε δύο σειρές οπλιτών: «καὶ ὕστερον ἐξάγοντες κατὰ εἴκοσιν ἄνδρας διῆγον διὰ δυοῖν στοίχοις ὀπλιτῶν ἐκατέρωθεν παρατεταγμένων, δεδεμένους τε πρὸς ἀλλήλους»⁴¹⁶. Αυτοί όταν έβλεπαν κάποιον εχθρό τον χτυπούσαν και τον μαχαίρωναν, ενώ άλλοι ροπαλοφόροι, που βάδιζαν δίπλα, ανάγκαζαν όσους καθυστερούσαν να ταχύνουν το βήμα τους: «καὶ παιομένους καὶ κεντουμένους ὑπὸ τῶν παρατεταγμένων, εἴ ποὺ τίς τινα ἴδοι ἐχθρὸν ἑαυτοῦ: μαστιγοφόροι τε παριόντες ἐπετάχνον τῆς ὁδοῦ τοὺς σχολαίτερον προϊόντας»⁴¹⁷. Σκοτώθηκαν έτσι εξήντα περίπου αιχμάλωτοι πριν καταλάβουν οι υπόλοιποι τι

⁴¹⁴ Θουκ. 3.85,3.

⁴¹⁵ Θουκ. 4.47,3.

⁴¹⁶ Θουκ. 4.47,3.

⁴¹⁷ Θουκ. 4.47,3.

ακριβώς γινόταν, διότι ως τότε θεωρούσαν ότι τους έβγαζαν έξω για να τους πάνε κάπου αλλού: «καὶ ἐς μὲν ἄνδρας ἐζήκοντα ἔλαθον τοὺς ἐν τῷ οἰκήματι τούτῳ τῷ τρόπῳ ἐξαγαγόντες καὶ διαφθείραντες (ᾧοντο γὰρ αὐτοὺς μεταστήσοντάς ποι ἄλλοσε ἄγειν)»⁴¹⁸. Όταν όμως έμαθαν τι συνέβαινε ζήτησαν τη βοήθεια των Αθηναίων και τους εξόρκιζαν αν ήθελαν το θάνατο τους να τους σκοτώσουν οι ίδιοι. Επιπλέον αρνούνταν να βγουν έξω και δήλωσαν ότι δεν θα άφηναν κανένα να μπει: «ὡς δὲ ἦσθοντο καὶ τις αὐτοῖς ἐδήλωσε, τοὺς τε Ἀθηναίους ἐπεκαλοῦντο καὶ ἐκέλευον σφᾶς, εἰ βούλονται, αὐτοὺς διαφθεῖρειν, ἕκ τε τοῦ οἰκήματος οὐκέτι ἦθελον ἐξίεναι, οὐδ' ἐσίεναι ἔφασαν κατὰ δύναμιν περιόψεσθαι οὐδένα»⁴¹⁹.

Οι Κερκυραίοι τότε ανέβηκαν στη στέγη, άνοιξαν την οροφή και άρχισαν να ρίχνουν κεραμίδια και να τοξεύουν τους αιχμαλώτους: «οἱ δὲ Κερκυραῖοι κατὰ μὲν τὰς θύρας οὐδ' αὐτοὶ διεννοοῦντο βιάζεσθαι, ἀναβάντες δὲ ἐπὶ τὸ τέγος τοῦ οἰκήματος καὶ διελόντες τὴν ὀροφήν ἔβαλλον τῷ κεράμῳ καὶ ἐτόξευον κάτω»⁴²⁰. Οι αιχμάλωτοι προφυλάσσονταν όπως μπορούσαν και συγχρόνως πολλοί άρχισαν να αυτοκτονούν, άλλοι μπήγοντας στο λαιμό τους τα βέλη που εκτοξεύονταν, άλλοι απαγχονίζονταν με σκοινιά τα οποία αφαιρούσαν από κρεβάτια που βρίσκονταν εκεί ή χρησιμοποιώντας λωρίδες φτιαγμένες από τα ενδύματα τους: «οἱ δὲ ἐφυλάσσοντό τε ὡς ἐδύναντο καὶ ἅμα οἱ πολλοὶ σφᾶς αὐτοὺς διέφθειρον, οἰστούς τε οὐς ἀφίεσαν ἐκεῖνοι ἐς τὰς σφαγὰς καθιέντες καὶ ἐκ κλινῶν τινῶν αἱ ἔτυχον αὐτοῖς ἐνοῦσαι τοῖς σπάρτοις καὶ ἐκ τῶν ἱματίων παραιρήματα ποιοῦντες ἀπαγχόμενοι»⁴²¹. Αυτό συνεχίστηκε κατά τη διάρκεια της νύχτας και έτσι οι αιχμάλωτοι, είτε αυτοκτονώντας είτε βαλλόμενοι από αυτούς που βρίσκονταν στην στέγη, εξολοθρεύτηκαν: «παντί <τε> τρόπῳ τὸ πολὺ τῆς νυκτός (ἐπεγένετο γὰρ νῦξ τῷ παθήματι) ἀναλοῦντες σφᾶς αὐτοὺς καὶ βαλλόμενοι ὑπὸ τῶν ἄνω διεφθάρησαν»⁴²².

Όταν ξημέρωσε οι Κερκυραίοι τους στοίβαξαν πάνω σε κάρα και τους μετέφεραν έξω από την πόλη. Τις γυναίκες που είχαν συλληφθεί εντός του οχυρώματος τις πούλησαν ως δούλες: «καὶ αὐτοὺς οἱ Κερκυραῖοι, ἐπειδὴ ἡμέρα ἐγένετο, φορμηδὸν ἐπὶ ἀμάξας ἐπιβαλόντες ἀπήγαγον ἔξω τῆς πόλεως. τὰς δὲ γυναῖκας, ὅσαι ἐν τῷ τειχίσματι ἐάλωσαν, ἠνδραποδίσαντο»⁴²³. Με αυτό τον τρόπο εξολοθρεύσε η δημοκρατική μερίδα των Κερκυραίων τους ολιγαρχικούς. Έτσι τελείωσε ο εμφύλιος πόλεμος και ότι απόμεινε από τους

⁴¹⁸ Θουκ. 4.48,1.

⁴¹⁹ Θουκ. 4.48,1.

⁴²⁰ Θουκ. 4.48,2.

⁴²¹ Θουκ. 4.48,3.

⁴²² Θουκ. 4.48,3.

⁴²³ Θουκ. 4.48,4.

ολιγαρχικούς ήταν πλέον ανάξιο λόγου: «τοιούτω μὲν τρόπῳ οἱ ἐκ τοῦ ὄρους Κερκυραῖοι ὑπὸ τοῦ δήμου διεφθάρησαν, καὶ ἡ στάσις πολλὴ γενομένη ἐτελεύτησεν ἐς τοῦτο, ὅσα γε κατὰ τὸν πόλεμον τόνδε: οὐ γὰρ ἔτι ἦν ὑπόλοιπον τῶν ἐτέρων ὅτι καὶ ἀξιόλογον»⁴²⁴.

13. Η Παθολογία του πολέμου

Στα κεφάλαια Γ.82-83 ο ιστορικός εγκαταλείπει την εξιστόρηση των πολεμικών γεγονότων για να προβάλλει τις ηθικές επιπτώσεις του πολέμου μέσα από μία παρέκβαση, την Παθολογία⁴²⁵. Τα όσα εκθέτει ο Θουκυδίδης στην Παθολογία είναι γενίκευση συμβάντων που δεν αφορούν μόνο την Κέρκυρα ή άλλες ελληνικές πόλεις αλλά και την ίδια την Αθήνα. Οι πολιτικές διαμάχες που ξεκίνησαν στην πόλη μετά το θάνατο του Περικλή κορυφώθηκαν μετά την αναχώρηση του εκστρατευτικού σώματος για την Σικελία και οδήγησαν στην ήττα και στην καταστροφή⁴²⁶. Τα όσα θα εκτίθενται στην Παθολογία θεωρητικά επιβεβαιώνονται μέσα από ιστορικά γεγονότα.

Η Παθολογία του πολέμου είναι η σημαντικότερη άμεση διατύπωση προσωπικής κρίσης του Θουκυδίδη. Ο ιστορικός, επηρεασμένος από τις αλλαγές που επέφερε η σοφιστική κίνηση στην ελληνική σκέψη, προσεγγίζει την ιστορία στα πλαίσια μιας νέας αντίληψης που διέπεται από ορθολογισμό και αντικειμενικότητα. Από την ερμηνεία του ιστορικού γίνεσθαι απουσιάζει η μεταφυσική αιτιολογία και οι συναισθηματικές και οι προσωπικές κρίσεις. Σπάνια εκφράζει προσωπικές απόψεις για τα τεκταινόμενα. Η «φωνή» του Θουκυδίδη ακούγεται στην έκθεση των επιπτώσεων του λοιμού Β.51-53, στη νεκρολογία του Περικλή Β.65 και στην Παθολογία του πολέμου Γ.82. Σε αυτές τις περιπτώσεις ο ιστορικός εκφράζει κρίσεις κοινωνιολογικού χαρακτήρα κατά τέτοιο τρόπο που να καθίσταται η ιστοριογραφία *magistra vitae*, όργανο πρόβλεψης μελλοντικών γεγονότων. Αυτό επιτυγχάνεται με την ανάδειξη της ανθρώπινης φύσης σε παράγοντα που προσδιορίζει κάθε ανθρώπινη πράξη.⁴²⁷

Στην Παθολογία ο ιστορικός προβαίνει σε κρίσεις όπου πάνω στο κοινωνικοπολιτικό υπόστρωμα εκτυλίσσεται η ανθρώπινη ψυχολογία. «Οι συλλογισμοί του, όπως έχει παρατηρήσει ο Gomme, μετακινούνται από τη *στάσιν* στην Κέρκυρα στη *στάσιν* στον ελληνικό κόσμο και στον πόλεμο μεταξύ της δημοκρατικής Αθήνας και της ολιγαρχικής

⁴²⁴ Θουκ. 4.48,5.

⁴²⁵ Βλάχος (1992) 266.

⁴²⁶ Γεωργοπαπαδάκος (1986) 260

⁴²⁷ Κωνσταντινόπουλος (2006) 12-13.

Σπάρτης ως μία από τις αιτίες της στάσεως, στις οικουμενικές συνθήκες της στάσεως και ξανά πίσω στην Ελλάδα. Λέει λίγα μόνο πράγματα για τους σκοπούς και τα κοινωνικοπολιτικά αίτια της επανάστασης στις ελληνικές πόλεις-κράτη, αλλά πέραν του ότι τονίζει τη σημασία της επέμβασης των μεγάλων δυνάμεων σε αυτές τις συγκρούσεις, επικεντρώνεται στην ψυχολογία τους ως μια βασική εκδήλωση της ανθρώπινης φύσης, στα φονικά κομματικά και ατομικά μίσση που απελευθέρωσαν και στις διαστρεβλώσεις που επέφεραν στο γλωσσικό νόημα και στην ηθική περιγραφή»⁴²⁸. Πρέπει ωστόσο να επισημανθεί ότι τα κεφάλαια της κερκυραϊκής στάσεως έχουν χαρακτηριστεί παράδοξα και δυσνόητα.⁴²⁹ Κατά τον Hornblower, «ο ειρμός της σκέψης του (ιστορικού) σ' αυτά τα κεφάλαια είναι εν μέρει μια επίδειξη γενικευτικών πυροτεχνημάτων»⁴³⁰.

Ο Θουκυδίδης περιγράφοντας τον Κερκυραϊκό Εμφύλιο αναφέρει ότι έφτασε σε σημείο υπερβολικής αγριότητας με αποτέλεσμα να θεωρείται ο πιο ωμός πόλεμος λόγω του ότι ήταν ο πρώτος: «*οὕτως ὠμὴ ἤ*» *στάσις προухώρησε, καὶ ἔδοξε μᾶλλον, διότι ἐν τοῖς πρώτῃ ἐγένετο*⁴³¹» Ο ιστορικός ξεκινά με τη φράση «*οὕτως ὠμὴ ἤ*» *στάσις προухώρησε*» που έχει ιατρική χροιά. Το βάρος πέφτει στις έννοιες «*ὠμὴ*» και «*προухώρησε*». Η λέξη *ὠμὴ* απαντάται στο Γ.36.4. Το «*προухώρησε*» σημαίνει εξέλιξη και απαντάται σε ιατρικά συμφραζόμενα.⁴³² «Η παθολογία του πολέμου αναπτύσσεται με έναν τρόπο που μέσα σε όλο το φρικτό γεγονός αποκαλύπτει μία μοιραία νομοτέλεια. Σαν τον γιατρό, που στο κρεβάτι του αρρώστου κάνει την διάγνωση από τα συμπτώματα που παρατηρεί, έτσι και ο Θουκυδίδης εδώ δείχνει πως ο πόλεμος, ο μεγάλος υποκινητής των παθών, ανεβάζει εντάσεις που υπάρχουν στο εσωτερικό κάθε πολιτειακού οργανισμού σ' έναν αγώνα όλων εναντίον όλων. Συγκλονιστικό γνώρισμα της εμπύρετης κατάστασης είναι των αξιών που ισχύουν τον καιρό της ειρήνης η ανατροπή, που για τον άγρυπνο παρατηρητή εμφανίζεται τρομακτική με την αλλαγμένη χρήση των εννοιών»⁴³³.

Στο ερώτημα γιατί ο ιστορικός περιγράφει αυτή τη στάση η απάντηση που δόθηκε είναι ότι η στάση αυτή φαινόταν η χειρότερη γιατί ήταν η πρώτη. Κατά τον Hornblower, ο

⁴²⁸ Zagorin (2006) 174.

⁴²⁹ Hornblower (2006) 748.

⁴³⁰ Hornblower (2006) 749.

⁴³¹ Θουκ. 3.82.1.

⁴³² Hornblower (2006) 751.

⁴³³ Lesky (1990) 643.

ιστορικός αρέσκειται να περιγράφει την πρώτη εμφάνιση ενός φαινομένου⁴³⁴. Ο Zagorin ωστόσο υποστηρίζει ότι στην πραγματικότητα αυτή δεν ήταν η πρώτη στάσις που είχε μνημονεύσει ο Θουκυδίδης. Θεωρεί όμως ότι την αναφέρει ως πρώτη αφενός επειδή ξεπέρασε όλες τις προηγούμενες στην κλίμακα της βίας και της σφαγής που επέφερε, και αφετέρου διότι ο ιστορικός πίστευε ότι αποτελούσε ένα πρότυπο για τη φύση της επανάστασης.⁴³⁵

Από την εμφύλια σύγκρουση ολόκληρος ο ελληνικός κόσμος συνταράχθηκε καθώς οξύνθηκε ο ανταγωνισμός ολιγαρχικών και δημοκρατικών στις διάφορες πόλεις με αποτέλεσμα να επικαλούνται οι μεν τη βοήθεια των Αθηναίων και οι δε την βοήθεια των Λακεδαιμονίων: *«ἐπεὶ ὕστερόν γε καὶ πᾶν ὡς εἶπεῖν τὸ Ἑλληνικὸν ἐκινήθη, διαφορῶν οὐσῶν ἕκασταχοῦ τοῖς τε τῶν δήμων προστάταις τοὺς Ἀθηναίους ἐπάγεσθαι καὶ τοῖς ὀλίγοις τοὺς Λακεδαιμονίους»⁴³⁶*.

Οι Αθηναίοι και Λακεδαιμόνιοι αγωνίζονταν να προσεταιριστούν τις ελληνικές πόλεις. Αυτό που σε περίοδο ειρήνης ήταν απλή τάση, την περίοδο του πολέμου γινόταν ανηλεής ανταγωνισμός μεταξύ των υπερδυνάμεων του ελληνικού χώρου⁴³⁷. Σε αυτό διευκόλυναν και οι παρατάξεις μέσα στις πόλεις. Και ενώ σε καιρό ειρήνης δεν είχαν ούτε τη διάθεση ούτε και πρόφαση να επικαλούνται την επέμβαση τρίτων, τώρα που βρίσκονταν σε πόλεμο καθώς και οι δύο παρατάξεις των πόλεων επιθυμούσαν πολιτικές μεταβολές επιζητούσαν την εμπλοκή των συμμάχων για να ενισχυθούν οι ίδιοι και να κατατροπώσουν τους αντιπάλους τους: *« καὶ ἐν μὲν εἰρήνῃ οὐκ ἂν ἐχόντων πρόφασιν οὐδ' ἐτοίμων παρακαλεῖν αὐτούς, πολεμουμένων δὲ καὶ ζυμμαχίας ἅμα ἑκατέροις τῇ τῶν ἐναντίων κακώσει καὶ σφίσις αὐτοῖς ἐκ τοῦ αὐτοῦ προσποιήσει ῥαδίως αἱ ἐπαγωγαὶ τοῖς νεωτερίζειν τι βουλομένοις ἐπορίζοντο»⁴³⁸*.

Εξαιτίας των εμφυλίων συγκρούσεων ενέσκηψαν στις πόλεις πολλές και μεγάλες συμφορές οι οποίες θα συνεχίσουν να παρουσιάζονται εφόσον η ανθρώπινη φύση μένει η ίδια. Θα διαφέρουν ωστόσο ως προς το χαρακτήρα και τη μορφή ανάλογα με τις περιστάσεις: *«καὶ ἐπέπεσε πολλὰ καὶ χαλεπὰ κατὰ στάσιν ταῖς πόλεσι, γιγνόμενα μὲν καὶ αἰεὶ ἐσόμενα, ἕως ἂν ἢ αὐτὴ φύσις ἀνθρώπων ἦ, μᾶλλον δὲ καὶ ἡσυχαιτέρα καὶ τοῖς εἶδεσι διηλλαγμένα, ὡς ἂν ἕκασται αἱ μεταβολαὶ τῶν ζυντυχιῶν ἐφιστῶνται»⁴³⁹*.

⁴³⁴ Hornblower (2006) 750.

⁴³⁵ Zagorin (2006) 169.

⁴³⁶ Θουκ. 3.82.1.

⁴³⁷ Hornblower (2006) 751.

⁴³⁸ Θουκ. 3.82.1.

⁴³⁹ Θουκ. 3.82.2.

Ο Θουκυδίδης χρησιμοποιεί το επέπεσε – λέξη ιατρικού περιεχομένου. Ο ιστορικός έχει χρησιμοποιήσει τη λέξη στο χωρίο 2.48.3 περιγράφοντας το λοιμό και αναφέροντας ότι ενέσκυψε αιφνιδίως στην Αθήνα: «ἐς δὲ τὴν Ἀθηναίων πόλιν ἐξαπιναίως ἐσέπεσε». Στη συνέχεια κάνει μία παρατήρηση για την ανθρώπινη φύση που συνιστά μία πρωτοποριακή επιστημονική δήλωση καθώς αναγνωρίζεται η σημασία των διαφορετικών συνθηκών που συνεπάγονται διαφορετικά αποτελέσματα. Η σύγχρονη φυσική στηρίζεται σε αυτή την αρχή και το ίδιο και η ιστορία.

Σύμφωνα με τη Romilly: «...στο απόσπασμα, στο οποίο φαίνεται να θέτει τις υψηλότερες ηθικές αρχές, δηλαδή στην ανάλυση των ταραχών της Κέρκυρας, κατακρίνει τη διαφθορά, για την οποία δεν έχει την παραμικρή αυταπάτη: όχι μόνο την περιγράφει με μια αμείλικτη οξυδέρκεια, αλλά είναι επίσης βέβαιος ότι θα επανέλθει, γιατί βρίσκεται μέσα στην ανθρώπινη φύση: *(καὶ αἰεὶ ἐσόμενα ἕως ἄν ἡ αὐτὴ φύσις ἀνθρώπων ἦ⁴⁴⁰)*».

Σε καιρό ειρήνης και ευημερίας οι πόλεις και οι πολίτες διαπνέονται από τα ευγενέστερα συναισθήματα διότι αμφοτέροι δεν βρίσκονται κάτω από την πίεση της ανάγκης. Ο πόλεμος όμως αφαιρώντας από τους ανθρώπους την καθημερινή ευμάθεια γίνεται βίαιος διδάσκαλος και τείνει να μεταστρέψει τις διαθέσεις των πολλών προσαρμόζοντας τις στα δεδομένα που αυτός επιβάλλει: « ἐν μὲν γὰρ εἰρήνῃ καὶ ἀγαθοῖς πράγμασιν αἱ τε πόλεις καὶ οἱ ἰδιῶται ἀμείνους τὰς γνώμας ἔχουσι διὰ τὸ μὴ ἐς ἀκουσίους ἀνάγκας πίπτειν· ὁ δὲ πόλεμος ὑφελὼν τὴν εὐπορίαν τοῦ καθ' ἡμέραν βίαιος διδάσκαλος καὶ πρὸς τὰ παρόντα τὰς ὀργὰς τῶν πολλῶν ὁμοιοῖ⁴⁴¹ ».

Ο Θουκυδίδης στο συγκεκριμένο χωρίο εξομοιώνει τα άτομα με τους πολίτες σε περιόδους ηθικών κρίσεων. Συγκεκριμένα συσχετίζει τις ιδιωτικές και τις δημόσιες αξίες υποστηρίζοντας ότι στην ειρήνη και την ευημερία οι πόλεις και οι πολίτες υιοθετούν την ηθικότερη στάση. Αναφερόμενος στην ηθική στάση πόλεων και ατόμων μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δεν κάνει διάκριση σε ηθικές κρίσεις που αναφέρονται σε πόλεις και πολίτες.⁴⁴² Η φράση «στις πόλεις» επανέρχεται συχνά στο κεφάλαιο. Έτσι χωρίς η Κέρκυρα να φεύγει από το προσκήνιο το κεφάλαιο αποτελεί μία ανάλυση για τις στάσεις στις ελληνικές πόλεις και ο τρόπος με τον οποίο διατυπώνει τις σκέψεις του ο ιστορικός οδηγεί σε παρατηρήσεις καθολικού χαρακτήρα.

⁴⁴⁰ Romilly (2004) 348-349.

⁴⁴¹ Θουκ. 3.82.2.

⁴⁴² Hornblower(2006) 753

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Zagorin προσεγγίζει το θέμα από διαφορετική σκοπιά. «Ο Θουκυδίδης φαίνεται να αντιμετωπίζει την κατάσταση της πόλης-κράτους κατά τη διάρκεια μιας επανάστασης, ως ειδική περίπτωση στην οποία η πολιτική κοινότητα, έχοντας αποσυντεθεί μέσα στην εμφύλια και στην κομματική διαμάχη, έχει πάψει να υπάρχει. Όταν αυτό έχει συμβεί, αυτό που δρα δεν είναι πλέον η πόλη, αλλά οι φατρίες που την ελέγχουν, και οι ηθικές επικρίσεις του έχουν να κάνουν με αυτήν ακριβώς την κατάσταση»⁴⁴³.

Ο Θουκυδίδης εκφράζει την πεποίθηση του για την ηθική διάβρωση που προκαλεί ο πόλεμος ως «βίαιος διδάσκαλος». Η φράση αυτή αποτελεί μία τολμηρή προσωποποίηση. Δεν είναι η πρώτη φορά που ο πόλεμος προσωποποιείται στην αρχαία ελληνική γραμματεία. Ο Θεόπομπος προσωποποίησε τον πόλεμο σε μια παραβολή για τον Πόλεμο και την Ύβρη, ενώ ο Περικλής είδε τον Πόλεμο να πλησιάζει από την Πελοπόννησο. Όπως υποστηρίζει ο Hornblower ο πόλεμος δεν παρουσιάζεται ως αφηρημένη έννοια αλλά αποκτά ανθρώπινη διάσταση, ακόμα και από έναν ρεαλιστή όπως είναι ο Θουκυδίδης, για να εκφραστεί emphatically το ηθικό δίδαγμα που θέλει ο ιστορικός να αντλήσουν οι αναγνώστες του από το έργο του. Η θηριωδία είναι η ενδεδειγμένη στάση για την επιβίωση σε καιρό πολέμου και η ηθική εγρήγορση ατονεί λόγω των αναγκών της στιγμής. Αυτό συμβαίνει γιατί ο πόλεμος «αφαιρεί από τους ανθρώπους την ικανότητα να ικανοποιήσουν τις καθημερινές τους ανάγκες και περιορίζει τη σκέψη τους κατά κύριο λόγο στο επίπεδο των άμεσων επιθυμιών τους». Έμμεσα ο Θουκυδίδης εκφράζει μομφή και φαίνεται να αποστασιοποιείται από τα «κυνικά δόγματα εξουσίας που εκφράζουν οι ομιλητές του»⁴⁴⁴.

Ο πόλεμος καθώς προσωποποιείται παρουσιάζεται να αλώνει συνειδήσεις. Διδάσκει τη βιαιότητα και την ανηθικότητα κάτι που εύκολα ενστερνίζονται οι άνθρωποι καθώς ο χαρακτήρας τους φαίνεται να προσαρμόζεται στις συνθήκες. Το ένστικτο της αυτοσυντήρησης είναι κυρίαρχο και καθίσταται ισχυρότερο από τους ηθικούς φραγμούς. Έτσι ο πόλεμος εξελίσσεται σε δύναμη που διαστρέφει τα πάντα. Παραστατικά ο Θουκυδίδης περιγράφει τη «διαστροφή» της επιστημονικής προόδου. Ο πόλεμος υπονομεύει τη συμβατική ηθική και διαστρέφει την έννοια της προόδου: «Μαθαίνοντας από τους προγόνους τους οι άνθρωποι επινόησαν νέες επιθετικές και εκδικητικές τεχνικές»⁴⁴⁵. Η εφευρετικότητα του

⁴⁴³ Zagorin (2006) 175.

⁴⁴⁴ Hornblower (2003) 229.

⁴⁴⁵ Macleod όπως αναφέρεται σε Hornblower (2006) 754.

ανθρώπου αντί να εστιάζει στην βελτίωση των συνθηκών της ανθρώπινης ζωής εξαντλείται στην επινόηση νοσηρών τεχνασμάτων που αποβλέπουν στην αλληλοεξόντωση⁴⁴⁶.

Ο ιστορικός αναφέρει ότι οι πόλεις άρχισαν να μαστίζονται από στάσεις και όσες πόλεις περιέπιπταν στην κατάσταση του εμφυλίου πολέμου με κάποια καθυστέρηση, όταν μάθαιναν τι συνέβαινε αλλού, επεδείκνυαν εξαιρετική φιλοτιμία προσπαθώντας να ξεπεράσουν τους άλλους σε επινοήσεις κάνοντας ύπουλες επιθέσεις και παίρνοντας εκδίκηση με πρωτοφανείς τρόπους: *«έστασίαζέ τε οὖν τὰ τῶν πόλεων, καὶ τὰ ἐφυστερίζοντά που πύσσει τῶν προγενομένων πολὺ ἐπέφερε τὴν ὑπερβολὴν τοῦ καινοῦσθαι τὰς διανοίας τῶν τ' ἐπιχειρήσεων περιτεχνήσει καὶ τῶν τιμωριῶν ἀτοπία»*⁴⁴⁷ Η ηθική σήψη ήταν τέτοια που ωθούσε τους ανθρώπους σε έναν αγώνα δόλου. Η φήμη διασφαλιζόταν μέσα από έναν ανηλεή ανταγωνισμό στην ωμότητα των εκδικήσεων.

Η αλλοτριωτική ισχύς της γλώσσας ήταν ένα ακόμη δεινό που κατέδειξε ο Θουκυδίδης ως απότοκο του πολέμου⁴⁴⁸. Αυθαίρετα οι εμπόλεμοι άλλαξαν την καθιερωμένη σημασία των λέξεων για να δικαιολογούν τις πράξεις τους. «Η παράλογη τόλμη θεωρήθηκε ανδρεία και αφοσίωση στο κόμμα, η προσωπική διστακτικότητα θεωρήθηκε δειλία που κρύβεται πίσω από εύλογες προφάσεις, και η σωφροσύνη προσωπίδα της ανανδρίας»⁴⁴⁹: *«καὶ τὴν εἰωθυῖαν ἀξίωσιν τῶν ὀνομάτων ἐς τὰ ἔργα ἀντήλλαξαν τῇ δικαιοῦσει. τόλμα μὲν γὰρ ἀλόγιστος ἀνδρεία φιλέταιρος ἐνομίσθη, μέλλησις δὲ προμηθῆς δειλία εὐπρεπῆς, τὸ δὲ σῶφρον τοῦ ἀνάνδρου πρόσχημα, καὶ τὸ πρὸς ἅπαν ζυνετὸν ἐπὶ πᾶν ἀργόν· τὸ δ' ἐμπλήκτως ὄξυ ἀνδρὸς μοῖρα προσετέθη, ἀσφαλεία δὲ τὸ ἐπιβουλεύεσθαι ἀποτροπῆς πρόφασις εὐλογος»*⁴⁵⁰.

Ο Γοργίας στο έργο του *Ἐλένης Ἐγκώμιον* (8) υποστηρίζει: «Ο λόγος είναι μεγάλος δυνάστης, ο οποίος, ενώ έχει το πιο μικρό και αφανές σώμα, επιτελεί τα πιο θεϊκά έργα γιατί μπορεί και το φόβο να σταματήσει και τη λύπη να διώξει και χαρά να προκαλέσει και τον οίκτο να αυξήσει»⁴⁵¹: *«λόγος δυνάστης μέγας ἐστίν, ὃς σμικροτάτῳ σώματι καὶ ἀφανεστάτῳ θειότατα ἔργα ἀποτελεῖ· δύναται γὰρ καὶ φόβον παῦσαι καὶ λύπην ἀφελεῖν καὶ χαρὰν ἐνεργάσασθαι καὶ ἔλεον ἐπαυξῆσαι»*. Ο Πλάτωνας επίσης στον Φαίδρο παρουσιάζει την ισχύ

⁴⁴⁶ Hornblower (2006) 754.

⁴⁴⁷ Θουκ. 3.82.3.

⁴⁴⁸ Χαραλαμπίκης (2015) 4.

⁴⁴⁹ Zagorin (2006) 171.

⁴⁵⁰ Θουκ. 3.82.4.

⁴⁵¹ Χαραλαμπίκης (2015) 4

του λόγου: «οἷ ... τὰ τε αὖ σμικρὰ μεγάλα καὶ τὰ μεγάλα σμικρὰ φαίνεσθαι ποιουῶσιν διὰ ῥώμην λόγου»⁴⁵².

«Τα ένοχα παιχνίδια με τις λέξεις και η ύπουλη αντιστροφή των σημασιών των λέξεων»⁴⁵³ παρουσιάζονται εναργέστατα από τον ιστορικό. Με διεισδυτική ματιά ο Θουκυδίδης παρουσιάζει πώς τα πολιτικά πάθη οδηγούν στην παραφθορά των σημασίας των λέξεων και στην διαστρέβλωση των εννοιών της ηθικής. Ο αυστριακός φιλόσοφος και κοινωνιολόγος Ernst Topitsch έγραψε ένα δοκίμιο με τίτλο *'Sprache als Waffe'*, στο οποίο δείχνει την καταγιστική δύναμη της γλώσσας και τη διαστρέβλωση των εννοιών, όπως *δικαιοσύνη και ειρήνη*⁴⁵⁴.

Ο George Orwell στο ουτοπικό μυθιστόρημά του «1984», περιγράφει μια κοινωνία ασφυκτικά ελεγχόμενη από την εξουσία όπου και εκεί η γλώσσα γίνεται όπλο στα χέρια του κυβερνώντος κόμματος που αλλάζει τις σημασίες των λέξεων για να μαζοποιήσει και να χειραγωγήσει. Τα τρία συνθήματα που επικρατούν στο «1984» είναι «Ο πόλεμος είναι ειρήνη», «Η ελευθερία είναι σκλαβιά» και «Η άγνοια είναι δύναμη»⁴⁵⁵. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο το Υπουργείο Ειρήνης ασχολείται με τον πόλεμο, το Υπουργείο Αλήθειας με το ψέμα, το Υπουργείο Αγάπης με τα βασανιστήρια. Ο Hornblower επισημαίνει ότι στον Θουκυδίδη δεν άλλαξαν οι σημασίες των λέξεων όπως στο «1984» του Orwell αλλά ότι άλλαξε ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι χρησιμοποιούσαν τις διαθέσιμες λέξεις για να προβούν σε αξιολογήσεις⁴⁵⁶.

Σε αυτό το σημείο μπορεί να αντιληφθεί κανείς την εμβέλεια της σκέψης του ιστορικού αφού παρόμοιοι προβληματισμοί για τη χρήση της γλώσσας εκφράζονται και από σύγχρονους διανοητές. Η γλώσσα της εξουσίας θεωρείται γλώσσα φθοράς και διαφθοράς και όχι γλώσσα επικοινωνίας. Οι λέξεις φορτίζονται με τα αντίθετά τους σημασιολογικά φορτία. Η στρέβλωση, η παραφθορά των εννοιών θριαμβεύει σε βάρος της γλώσσας και του επικοινωνιακού της χαρακτήρα.

⁴⁵² Πλάτων Φαίδρος 267 a-b.

⁴⁵² Θουκ. 3.82.4

⁴⁵³ Χαραλαμπίκης (2015) 4

⁴⁵⁴ Χαραλαμπίκης (2015) 5

⁴⁵⁵ Orwell (1978) 24.

⁴⁵⁶ Hornblower (2006) 755.

Όπως τονίζεται χαρακτηριστικά η «Οι λέξεις στην περίπτωση αυτή γίνονται όπλα και μπορούν να χρησιμοποιηθούν ακόμα και για τη νομιμοποίηση των όπλων⁴⁵⁷». Επιπλέον «η γλώσσα είναι επικίνδυνο όπλο, γιατί λειτουργεί αθόρυβα, δεν εκπυρσοκροτεί όπως το πραγματικό όπλο ούτε έχει άμεσα θύματα. Αναλαμβάνει μια πιο «αθόρυβη» αποστολή, την πλύση εγκεφάλου»⁴⁵⁸. Η γλώσσα της πολιτικής επενδύει στη δημιουργία συνόρων, οπότε η γλώσσα, ως όπλο, ανοίγει τον δρόμο ακόμα και για την άσκηση φυσικής βίας⁴⁵⁹.

Μέσα από την αντιπαράθεση των όρων αντιλαμβάνεται κανείς το μέγεθος της ηθικής σήψης. Αξίζει να αναφέρει εδώ κανείς ένα παρόμοιο χωρίο της Πολιτείας, όπου ο Πλάτωνας παραστατικά παρουσιάζει πως αλλοιώνεται το δημοκρατικό φρόνημα καθώς η ψυχή του ανθρώπου κατακλύζεται από άδειες φωνές. Τότε χαρακτηρίζεται ηλιθιότητα το αίσθημα της ντροπής και απωθείται, η φρονιμάδα θεωρείται ανανδρία και εξοβελίζεται όπως και η μετρημένη συμπεριφορά και η αυτοσυγκράτηση που χαρακτηρίζονται ως τσιγκουνιά και χωριατιά «*καὶ τὴν μὲν αἰδῶ ἡλιθιότητα ὀνομάζοντες ὠθοῦσιν ἔξω ἀτίμως φυγάδα, σωφροσύνην δὲ ἀνανδρίαν καλοῦντές τε καὶ προπηλακίζοντες ἐκβάλλουσι, μετριότητα δὲ καὶ κοσμίαν δαπάνην ὡς ἀγροικίαν καὶ ἀνελευθερίαν οὔσαν πείθοντες ὑπερορίζουσι μετὰ πολλῶν καὶ ἀνωφελῶν ἐπιθυμιῶν⁴⁶⁰;*» Η αναρχία χαρακτηρίζεται ως ελευθερία, η ασωτία ως μεγαλοπρέπεια και η αδιαντροπία ως ανδρεία: «*κατεχομένου τε ὑπ' αὐτῶν καὶ τελουμένου ψυχὴν μέγαλοισι τέλεσι, τὸ μετὰ τοῦτο ἤδη ὕβριν καὶ ἀναρχίαν καὶ ἀσωτίαν καὶ ἀναίδειαν λαμπρὰς μετὰ πολλοῦ χοροῦ κατὰγουσιν ἐστεφανωμένας, ἐγκωμιάζοντες καὶ ὑποκοριζόμενοι, ὕβριν μὲν εὐπαιδευσίαν καλοῦντες, ἀναρχίαν δὲ ἐλευθερίαν, ἀσωτίαν⁴⁶¹;*».

Ανάλογες στρεβλώσεις που αποτυπώνουν την ηθική σήψη απαντώνται και στην Παθολογία. Ο εραστής της βίας απολάμβανε εμπιστοσύνης και ο αντίπαλός του αντιμετώπιζε καχυποψία. Ο συνωμότης θαυμαζόταν, αλλά η εξυπνάδα κάποιου που ανακάλυπτε μια συνωμοσία θαυμαζόταν ακόμη περισσότερο, και κάποιος που παρέμενε μακριά από συνωμοσίες θεωρείτο δειλός και διασπαστής του κόμματος. Αυτός που ξεπερνούσε τους άλλους στη διάπραξη κακῶν επαινείτο, και το ίδιο συνέβαινε και με τον άνδρα που παρακινούσε κάποιον άλλον να διαπράξει κακό το οποίο ουδέποτε είχε διανοηθεί νωρίτερα⁴⁶²:

⁴⁵⁷ Wodak (2011) 3.

⁴⁵⁸ Χαραλαμπίκης (2015) 5

⁴⁵⁹ Χαραλαμπίκης (2015) 7

⁴⁶⁰ Πλάτων Πολιτ. Η.560 D.

⁴⁶¹ Πλάτ. Πολιτεία Η.560 E.

⁴⁶² Zagorin (2006) 171-172.

«καὶ ὁ μὲν χαλεπαίνων πιστὸς αἰεὶ, ὁ δ' ἀντιλέγων αὐτῷ ὕποπτος. ἐπιβουλεύσας δέ τις τυχῶν ζυνετὸς καὶ ὑπονοήσας ἔτι δεινότερος· προβουλεύσας δὲ ὅπως μηδὲν αὐτῶν δεήσει, τῆς τε ἑταιρίας διαλυτῆς καὶ τοὺς ἐναντίους ἐκπεπληγμένους. ἀπλῶς δὲ ὁ φθάσας τὸν μέλλοντα κακὸν τι δρᾶν ἐπηγεῖτο, καὶ ὁ ἐπικελεύσας τὸν μὴ διανοούμενον»⁴⁶³.

Οἱ κομματικοὶ δεσμοὶ ἦταν ἰσχυρότεροι ἀπὸ τοὺς δεσμούς του αἵματος, ἐπειδὴ ὁ ομοϊδεάτης ἦταν ἑτοιμὸς νὰ τολμήσῃ οτιδήποτε χωρὶς νὰ το ἐξετάσῃ. Οἱ ἴδιες οἱ κομματικὲς ὁργανώσεις δὲν βασιζόνταν στὸν νόμο ἢ στὸ δημόσιο καλὸ, ἀλλὰ στὸ ἰδιοτελὲς συμφέρον περιφρονώντας τὸν νόμο. Ὁ σύνδεσμος τῆς καλῆς πίστεως δὲν ἦταν πλέον ὁ θεϊκὸς νόμος, ἀλλὰ ἡ συνεργασία στὸ ἐγκλημα⁴⁶⁴: *«καὶ μὴν καὶ τὸ ζυγγενὲς τοῦ ἑταιρικοῦ ἀλλοτριώτερον ἐγένετο διὰ τὸ ἐτοιμότερον εἶναι ἀπροφασίστως τολμᾶν· οὐ γὰρ μετὰ τῶν κειμένων νόμων ὠφελίας αἰ τοιαῦται ζύνοδοι, ἀλλὰ παρὰ τοὺς καθεστῶτας πλεονεξία. καὶ τὰς ἐς σφᾶς αὐτοὺς πίστεις οὐ τῷ θεῷ νόμῳ μᾶλλον ἐκρατύνοντο ἢ τῷ κοινῇ τι παρανομήσαι»⁴⁶⁵.*

Κάθε φορά που οἱ ἀντίπαλοι διατύπωναν προτάσεις γιὰ τὸ τέλος τῶν ἐχθροπραξιῶν ἐκεῖνοι πρὸς τοὺς ὁποίους γίνονταν οἱ προτάσεις, ἀν ἦταν ἰσχυρότεροι, δὲν τὶς ἀποδέχονταν με αἰσθημὰ εἰλικρινοῦς ἐμπιστοσύνης ἀλλὰ φρόντιζαν νὰ λάβουν τὰ κατάλληλα μέτρα. Προτιμοῦσαν δὲ νὰ ἀντεκδικηθοῦν γιὰ ἓνα κακὸ που ἔπαθαν παρὰ νὰ το προλάβουν: *«τὰ τε ἀπὸ τῶν ἐναντίων καλῶς λεγόμενα ἐνεδέχοντο ἔργων φυλακῆ, εἰ προύχοιεν, καὶ οὐ γενναιότητι. ἀντιτιμωρήσασθαι τέ τινα περὶ πλείονος ἦν ἢ αὐτὸν μὴ προπαθεῖν»⁴⁶⁶*. Κάθε φορά που κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῶν περιστάσεων ἀνταλλάσσονταν ὅρκοι πρὸς ἐνίσχυση τῆς συναλλαγῆς, οἱ ὅρκοι ἦταν προσωρινοί. Διαρκοῦσαν ὅσο οἱ ἀντίπαλοι αἰσθάνονταν ἀδύνατοι: *«καὶ ὅρκοι εἴ που ἄρα γένοιτο ζυναλλαγῆς, ἐν τῷ αὐτίκα πρὸς τὸ ἄπορον ἐκατέρῳ διδόμενοι ἴσχυρον οὐκ ἐχόντων ἄλλοθεν δύναμιν»⁴⁶⁷*. Ἐκεῖνος που πρῶτος ἀνακτούσε τὶς δυνάμεις του με μεγάλη εὐχαρίστηση ἐπαίρνε ἐκδίκηση καταπατώντας τοὺς ὅρκους, διότι θεωροῦσε ὅτι με τὴν προδοτικὴν πράξιν κέρδιζε βραβεῖο ἐπιτηδειότητος, ἐνῶ μία ἀνοικτὴ πράξιν ἀντεκδίκησης δὲν μποροῦσε νὰ του προσπορίσῃ κανένα κέρδος: *«ἐν δὲ τῷ παρατυχόντι ὁ φθάσας θαρσῆσαι, εἰ ἴδοι ἄφαρκτον, ἥδιον διὰ τὴν πίστιν ἐτιμωρεῖτο ἢ ἀπὸ τοῦ προφανοῦς, καὶ τό τε ἀσφαλὲς ἐλογίζετο καὶ ὅτι ἀπάτη περιγενόμενος ζυνέσεως ἀγώνισμα προσελάμβανεν»⁴⁶⁸*. Αὐτὸ

⁴⁶³ Θουκ. 3.82.5.

⁴⁶⁴ Θουκ. 3.82.6.

⁴⁶⁵ Θουκ. 3.82.6.

⁴⁶⁶ Θουκ. 3.82.7.

⁴⁶⁷ Θουκ. 3.82.7.

⁴⁶⁸ Θουκ. 3.82.7.

συνέβαινε διότι οι περισσότεροι άνθρωποι προτιμούν να είναι αχρείοι και να ονομάζονται επιτήδευοι, παρά να είναι ηθικοί και να θεωρούνται ανόητοι. Για το πρώτο υπερηφανεύονταν και για το δεύτερο ντρέπονταν: «*ῥᾶον δ' οἱ πολλοὶ κακοῦργοι ὄντες δεξιοὶ κέκληνται ἢ ἀμαθεῖς ἀγαθοί, καὶ τῷ μὲν αἰσχύνονται, ἐπὶ δὲ τῷ ἀγάλλονται*»⁴⁶⁹.

Αίτια όλων των ακροτήτων είναι η δίψα της εξουσίας την οποία γεννά η πλεονεξία και η φιλαρχία. Αυτά τα πάθη εκτρέφουν το φατριαστικό πνεύμα που κυριαρχεί σε αυτού του είδους τις έριδες: «*πάντων δ' αὐτῶν αἴτιον ἀρχὴ ἢ διὰ πλεονεξίαν καὶ φιλοτιμίαν ἐκ δ' αὐτῶν καὶ ἐς τὸ φιλονικεῖν καθισταμένων τὸ πρόθυμον*»⁴⁷⁰. Η πλεονεξία που αποτελεί Θουκυδίδειο προβληματισμό⁴⁷¹ απαντά ως φιλοσοφικός προβληματισμός στο στοχασμό του Ευριπίδη. Η φιλοτιμία είναι ένας δαίμονας που ορμάει σε ευτυχισμένα σπίτια και στις πόλεις προκαλώντας την καταστροφή. Απέναντι σε αυτήν τίθεται η ισότητα που ενώνει τους ανθρώπους και τις πόλεις μεταξύ τους. Η ισότητα είναι νόμος φυσικός που όρισε ίδια μέτρα και σταθμά για όλους τους ανθρώπους⁴⁷²:

«Φιλοτιμίας, παῖ; μὴ σὺ γ': ἄδικος ἢ θεός:
πολλοὺς δ' ἐς οἴκους καὶ πόλεις εὐδαίμονας
ἐσηλθε κάξῃλθ' ἐπ' ὀλέθρῳ τῶν χρωμένων:
ἐφ' ἧ σὺ μαίνῃ. κεῖνο κάλλιον, τέκνον,
Ἰσότητα τιμᾶν, ἢ φίλους ἀεὶ φίλους
πόλεις τε πόλεσι συμμάχους τε συμμάχοις
συνδεῖ: τὸ γὰρ ἴσον μόνιμον ἀνθρώποις ἔφω,
τῷ πλέονι δ' αἰεὶ πολέμιον καθίσταται
τοῦλασσον ἐχθρᾶς θ' ἡμέρας κατάρχεται.
καὶ γὰρ μέτρ' ἀνθρώποισι καὶ μέρη σταθμῶν»⁴⁷³

Οι αρχηγοί των φατριών στις διάφορες πόλεις πρόβαλλαν εύηχα συνθήματα. Οι δημοκρατικοί την πολιτική ισότητα και οι ολιγαρχικοί την σώφρονα αριστοκρατία: «*οἱ γὰρ ἐν ταῖς πόλεσι προστάντες μετὰ ὀνόματος ἐκάτεροι εὐπρεποῦς, πλήθους τε ἰσονομίας πολιτικῆς*

⁴⁶⁹ Θουκ. 3.82.7.

⁴⁷⁰ Θουκ. 3.82.8.

⁴⁷¹ Hornblower (2003) 183.

⁴⁷² Η απόδοση του κειμένου στηρίζεται στη μετάφραση του Ν. Χουρμουζιάδη (Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας): http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/anthology/literature/browse.html?text_id=175

⁴⁷³ Εὐριπ. Φοίνισσαι 532-541.

καὶ ἀριστοκρατίας σώφρονος προτιμήσει»⁴⁷⁴. Ωστόσο το δημόσιο συμφέρον αποτελούσε προτεραιότητα της πολιτικής πρακτικής μόνο θεωρητικά. Στην πραγματικότητα οι επικεφαλής των παρατάξεων αποδύονταν σε έναν ανταγωνισμό προκειμένου να εξυπηρετήσουν τα προσωπικά τους συμφέροντα. Αγωνιζόμενοι και προσπαθώντας να υποσκελίσουν αλλήλους προέβαιναν στις τερατοδέστερες πράξεις που δεν είχαν σχέση με το δίκαιο και το κοινό συμφέρον αλλά με την ικανοποίηση της φατρίας: «τὰ μὲν κοινὰ λόγῳ θεραπεύοντες ἄθλα ἐποιοῦντο, παντὶ δὲ τρόπῳ ἀγωνιζόμενοι ἀλλήλων περιγίγνεσθαι ἐτόλμησάν τε τὰ δεινότατα ἐπεξῆσάν τε τὰς τιμωρίας ἔτι μείζους, οὐ μέχρι τοῦ δικαίου καὶ τῆ πόλει ζυμφοροῦ προτιθέντες, ἐς δὲ τὸ ἑκατέροις που αἰεὶ ἡδονὴν ἔχον ὀρίζοντες»⁴⁷⁵. Ο πόθος της εκδίκησης κυριαρχούσε και μπορούσε να κορεσθεί είτε με άδικες καταδικές είτε με τη βία: «καὶ ἢ μετὰ ψήφου ἀδίκου καταγνώσεως ἢ χειρὶ κτώμενοι τὸ κρατεῖν ἐτοῖμοι ἦσαν τὴν αὐτίκα φιλονικίαν ἐκπιμπλάναι»⁴⁷⁶.

Η ηθική σήψη ήταν τόσο βαθιά ώστε αυτοί που κατάφεραν να συγκαλύψουν απεχθείς πράξεις με ωραία λόγια, επαιούνταν πολύ περισσότερο. Οι πολίτες που δεν επιθυμούσαν να εμπλακούν στις συγκρούσεις, προσχωρώντας σε κάποια παράταξη, έπεφταν θύματα και των δύο φατριών, είτε γιατί αρνούσαν να συμπράξουν μαζί τους είτε γιατί γίνονταν αντικείμενο φθόνου, επειδή ζούσαν ακίνδυνη και ήρεμη ζωή: «ὥστε εὐσεβεία μὲν οὐδέτεροι ἐνόμιζον, εὐπρεπεία δὲ λόγου οἷς ζυμβαίη ἐπιφθόνως τι διαπράξασθαι, ἄμεινον ἤκουον. τὰ δὲ μέσα τῶν πολιτῶν ὑπ' ἀμφοτέρων ἢ ὅτι οὐ ζυνηγωνίζοντο ἢ φθόνῳ τοῦ περιεῖναι διεφθείροντο»⁴⁷⁷.

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες εξαιτίας των εμφύλιων σπαραγμών όλες οι μορφές μοχθηρίας έλαβαν χώρα στον ελληνικό κόσμο. Η αγαθότητα που συνδέεται με την ευγένεια του χαρακτήρα ήταν καταγέλαστη ώστε εξαφανίσθηκε ενώ επικρατούσε η καχυποψία και ο αμοιβαίος ανταγωνισμός: «Οὕτω πᾶσα ἰδέα κατέστη κακοτροπίας διὰ τὰς στάσεις τῷ Ἑλληνικῷ, καὶ τὸ εὐηθες, οὗ τὸ γενναῖον πλεῖστον μετέχει, καταγελασθὲν ἠφανίσθη, τὸ δὲ ἀντιτετάχθαι ἀλλήλοις τῆ γνώμη ἀπίστως ἐπὶ πολὺ διήνεγκεν»⁴⁷⁸.

Διατυπώθηκε η άποψη ότι ο Θουκυδίδης μπορεί να αποκάλυψε τα μύχια προσωπικά του συναισθήματα σχετικά με τα κακά της επανάστασης στη δήλωσή του ότι «το ήθος [το εὐηθες], που είναι το κύριο γνώρισμα της ευγενικής ψυχής, κατάντησε να είναι καταγέλαστο

⁴⁷⁴ Θουκ. 3.82.8.

⁴⁷⁵ Θουκ. 3.82.8.

⁴⁷⁶ Θουκ. 3.82.8.

⁴⁷⁷ Θουκ. 3.82.8

⁴⁷⁸ Θουκ. 3.83.1.

κι εξαφανίστηκε»⁴⁷⁹. Με τη λέξη «ήθος» εννοούσε εκείνα τα στοιχεία που είναι ίδιον της ευγενικής φύσης: την ειλικρίνεια, την ευθύτητα, την έλλειψη διπροσωπίας και πονηρίας. Η απώλειά τους κατά τη διάρκεια των επαναστατικών κομματικών συγκρούσεων που διασπούσαν τις πόλεις, ήταν ένα από τα πράγματα για τα οποία ο ιστορικός φαίνεται ότι θρηνούσε περισσότερο.⁴⁸⁰ Η πρόταση είναι μία σαφής και απόλυτη απόρριψη από το Θουκυδίδη της σχετικιστικής ηθικής διδασκαλίας ορισμένων σοφιστών. Συχνά, επειδή οι ομιλητές του είναι εξοικειωμένοι με τις διάφορες τεχνικές που οι σοφιστές χρησιμοποιούσαν στους αγώνες λόγων τους, αποδίδονταν στο Θουκυδίδη, εσφαλμένα, απόψεις που δεν εξέφραζαν τον ίδιο.⁴⁸¹

Το συγκεκριμένο χωρίο του Θουκυδίδειου έργου είναι ένα από τα λίγα όπου γίνεται αναφορά στο γέλιο. Κάθε φορά που ο Θουκυδίδης αναφέρεται στο γέλιο πρόκειται για ένα πικρό, δυσάρεστο γέλιο⁴⁸². Μία πρώτη αναφορά γίνεται στο 4.28.5. Ο Κλέων αναλαμβάνοντας την εκστρατεία εναντίον της Πύλου ανακοίνωσε στους Αθηναίους ότι δε φοβάται τους Λακεδαιμονίους. Δήλωσε ότι θα εκστρατεύσει χωρίς κανένα Αθηναίο στρατιώτη αλλά μόνον με τους στρατιώτες από την Λήμνο και Ίμβρο, που βρίσκονταν στην Αθήνα, τους πελταστές, που είχαν έρθει για βοήθεια από την Αίνο, και τετρακοσίους τοξότες από άλλα μέρη. Ισχυριζόταν ότι με την δύναμη αυτή και τους στρατιώτες που βρίσκονταν στην Πύλο, εντός είκοσι ημερών, ή θα έφερνε τους Λακεδαιμονίους στην Αθήνα ή θα δεχόταν να τον φονεύσουν. Τα λόγια του προκαλούσαν γέλιο μεταξύ των Αθηναίων. Οι πιο φρόνιμοι ήταν ευχαριστημένοι γιατί σκέπτονταν ότι σίγουρα θα συνέβαινε ένα καλό: ή θα γλύτωναν στο μέλλον από τον Κλέωνα ή αν η ελπίδα τους διαψευδόταν θα αιχμαλώτιζαν τους Λακεδαιμονίους: *«τοῖς δὲ Ἀθηναίοις ἐνέπεσε μὲν τι καὶ γέλωτος τῇ κουφολογίᾳ αὐτοῦ, ἀσμένους δ' ὁμως ἐγίνετο τοῖς σώφροσι τῶν ἀνθρώπων, λογιζομένοις δυοῖν ἀγαθοῖν τοῦ ἐτέρου τεύξεσθαι, ἢ Κλέωνος ἀπαλλαγῆσεσθαι, ὃ μᾶλλον ἤλπιζον, ἢ σφαλεῖσι γνώμης Λακεδαιμονίους σφίσι χειρώσεσθαι»*⁴⁸³.

Άλλη αναφορά στο γέλιο γίνεται στο 6.35. Αφορά την απήχηση που είχε ο λόγος του Ερμοκράτη στη Σικελία σχετικά με την έλευση των Αθηναίων. Λίγοι πίστευαν τον Ερμοκράτη και φοβούνταν ενώ οι περισσότεροι θεωρούσαν το ζήτημα γελοίο: *«ἄλλοι δὲ καὶ*

⁴⁷⁹ Zagorin (2006) 176.

⁴⁸⁰ Zagorin (2006) 176.

⁴⁸¹ Hornblower(2006) 760.

⁴⁸² Hornblower(2006) 760.

⁴⁸³ Θουκ. 4.28.5.

πάνυ καταφρονοῦντες ἐς γέλωτα ἔτρεπον τὸ πρᾶγμα. ὀλίγον δ' ἦν τὸ πιστεῦον τῷ Ἑρμοκράτει καὶ φοβούμενον τὸ μέλλον»⁴⁸⁴.

Στην Παθολογία με το να είναι το ήθος καταγέλαστο την περίοδο του εμφυλίου πολέμου περιγράφεται μία νοσηρή κοινωνική πραγματικότητα. Η αμοιβαία δυσπιστία μεταξύ των πολιτών ήταν τόσο μεγάλη που τίποτα δεν μπορούσε να τη διαλύσει, ούτε λόγος που να δίνει εγγυήσεις ούτε ὄρκος που η καταπάτησή του να προκαλεί φόβο. Και καθώς ο καθένας ένιωθε να κινδυνεύει χωρίς να υπάρχουν εχέγγυα ασφάλειας φρόντιζε πρωτίστως να προστατευτεί ο ίδιος παρά να δώσει πίστη στους άλλους: *«οὐ γὰρ ἦν ὁ διαλύσων οὔτε λόγος ἐχρὸς οὔτε ὄρκος φοβερὸς, κρείσσους δὲ ὄντες ἅπαντες λογισμῶ ἐς τὸ ἀνέλπιστον τοῦ βεβαίου μὴ παθεῖν μᾶλλον προῦσκόπουν ἢ πιστεῦσαι ἐδύνατο»⁴⁸⁵.*

Τις περισσότερες φορές αναδύονταν στο προσκήνιο οι κατώτερες διάνοιες. Αυτοὶ φοβούνταν ὅτι λόγω της δικῆς τους ανεπάρκειας και της ευφυΐας των αντιπάλων τους δεν θα μπορούσαν να επιβληθοῦν στη συζήτηση. Επιπλέον θεωρούσαν ὅτι -εξαιτίας της ευστροφίας των τελευταίων - θα μπορούσαν να πέσουν θύματα των μηχανορραφιών τους. Ἐτσι προκειμένου να προλάβουν ἔφταναν με τόλμη μέχρι το ἐγκλημα: *καὶ οἱ φαυλότεροι γνώμην ὡς τὰ πλείω περιεγίνοντο· τῷ γὰρ δεδιέναι τό τε αὐτῶν ἐνδεές και τὸ τῶν ἐναντίων ζυνετόν, μὴ λόγοις τε ἤσσοις ὧσι και ἐκ τοῦ πολυτρόπου αὐτῶν τῆς γνώμης φθάσωσι προεπιβουλευόμενοι, τολμηρῶς πρὸς τὰ ἔργα ἐχώρουν»⁴⁸⁶.*

Ὅσοι ἐμπιστεύονταν υπερβολικά τον εαυτό τους, δε λάμβαναν ἐγκαίρως τα μέτρα τους, ἔχοντας την ἐντύπωση ὅτι θα προαισθανθοῦν τον κίνδυνο. Επιπλέον θεωρώντας ὅτι δε χρειάζονται οι πράξεις ἐκεῖ που υπήρχε η γνώση, συλλαμβάνονταν ἐξ ἀπῆνης και θανατώνονταν: *«οἱ δὲ καταφρονοῦντες κἂν προαισθέσθαι και ἔργῳ οὐδὲν σφᾶς δεῖν λαμβάνειν ἂν γνώμη ἔξεστιν, ἄφαρκοι μᾶλλον διεφθείροντο»⁴⁸⁷.*

Ἐνα γράμμα του Λίνκολ του Οκτωβρίου 1863, που αφορά την ἐκρηξη βίας στη συνοριακή πολιτεία του Μιζούρι (Nicolay and Hay, Complete Works, 1894, II, 420), παρουσιάζει ἀντιστοιχία με τα ὅσα υποστηρίζει ο Θουκυδίδης. Δεν υπάρχουν πληροφορίες ὅτι ο Λίνκολ ἦταν γνώστης του ἔργου του Θουκυδίδα. Η σύμπτωση ἀπόψεων ἀπορρέει ἀπὸ την

⁴⁸⁴ Θουκ. 6.35.

⁴⁸⁵ Θουκ. 3.83.2.

⁴⁸⁶ Θουκ. 3.83.3.

⁴⁸⁷ Θουκ. 3.83.4.

ίδια τη φύση της αναταραχής που διαστρέφει την ανθρώπινη διάνοια. Αφού σημειώσει τα πάθη πού προκαλούνται από τον εμφύλιο πόλεμο, ο Λίνκολν συνεχίζει:

«Αμέσως ή ειλικρίνεια αμφισβητείται και τα κίνητρα δέχονται επίθεση. Όταν έρχεται στ' αλήθεια ο πόλεμος, το αίμα ζεσταίνεται και το αίμα χύνεται. Η σκέψη αναγκάζεται να πέσει σε σύγχυση. Ή άπατη γεννοβολάει και προοδεύει. Η εμπιστοσύνη πεθαίνει και καθολική καχυποψία βασιλεύει. Ο κάθε άνθρωπος αισθάνεται την παρόρμηση να σκοτώσει το γείτονά του, μήπως σκοτωθεί πριν από αυτόν. Εκδίκηση και αντεκδίκηση ακολουθούν. Κι όλα αυτά, όπως είπαμε προηγουμένως, μπορούν να συμβούν ανάμεσα σε τίμιους ανθρώπους αλλά αυτά δεν είναι όλα. Κάθε βρωμερό πουλί βγαίνει απ' τη φωλιά του και κάθε σιχαμερό ερπετό σηκώνει κεφάλι. Κι αυτά προσθέτουν το έγκλημα στη σύγχυση. Αυστηρά μέτρα πού θεωρούνται αναγκαία, αλλά οπωσδήποτε σκληρά, τέτοιοι άνθρωποι να κάνουν χειρότερα με την κακοδιοίκηση. Φόνοι για παλιές αντιζηλίες και φόνοι για χρήματα γίνονται κάτω απ' όποιο μανδύα θα ταίριαζε καλύτερα με την περίπτωση. Όλα αυτά παρέχουν επαρκή αιτιολογία για όσα έγιναν στο Μιζούρι και δε χρειάζεται να αποδοθούν στην αδυναμία ή την κακία κανενός στρατηγού».⁴⁸⁸

14. Κριτική θεώρηση της Παθολογίας

Ο Finley αναφερόμενος στην Παθολογία υποστηρίζει: «Αυτή η τρομερή σύνοψη αποσκοπεί στο να καλύψει τα διάφορα ξεσπάσματα πολιτικής βίας σ' ολόκληρη την Ελλάδα, τα όποια από δω και πέρα ο Ιστορικός απλώς τα σημειώνει και τα προσπερνά. Αλλά, εφόσον στις κρίσεις του για τούς διαδόχους του Περικλή ρητά αναφέρει την εμφύλια διαμάχη ως αιτία της ήττας της Αθήνας, ό, τι λέει εδώ ισχύει και για την Αθήνα. Επιπλέον, ή στενή αντιστοιχία ανάμεσα στο παραπάνω χωρίο και σ' εκείνα πού εξετάσαμε προηγουμένως, δείχνει ότι δε θεωρούσε την εμφύλια διαμάχη σαν κάτι πού ξέσπασε απροσδόκητα στην Αθήνα προς το τέλος του πολέμου, αλλά σαν το αποκορύφωμα στο όποιο έφτασαν σταδιακά οι προηγούμενες κομματικές διαμάχες. Έτσι, όπως παρατηρήσαμε, η περιγραφή του λοιμού, όπως και η περιγραφή των Κερκυραϊκών, εμφανίζει τις καθιερωμένες αρχές τής ομαλότητας να ανατρέπονται σε περιόδους βαθιάς αναταραχής. Εξάλλου η σύγκρουση ανάμεσα στη βία και στη λογική, πού προέκυψε στη συζήτηση για, την τύχη των Μυτιληναίων, εμφανίζεται εδώ σαν γενικό φαινόμενο της εμφύλιας διαμάχης... Αλλά, το σπουδαιότερο απ' όλα, όσα

⁴⁸⁸ Finley (1988) 188.

λέει σ' αυτό εδώ το χωρίο για τα κίνητρα των κομματικών ηγετών ταυτίζονται σχεδόν πλήρως με όσα είχε πει για το ίδιο θέμα στις κρίσεις του για τούς διαδόχους του Περικλή»⁴⁸⁹.

Ο σύγχρονος μελετητής προσεγγίζοντας τα όσα περιγράφει ο Θουκυδίδης από κοινωνικοπολιτική σκοπιά και εντοπίζοντας στη στάση της Κέρκυρας χαρακτηριστικά που έχουν οικουμενική διάσταση, διαπιστώνει ότι η επιθυμία του ιστορικού να αφήσει ένα «κτῆμα ἐς αἰεὶ» πραγματοποιήθηκε. Μπορεί κανείς μελετώντας τον κερκυραϊκό εμφύλιο να συναγάγει τα χαρακτηριστικά όλων των εμφυλίων. Τα αίτια της έκρηξης ενός εμφυλίου πολέμου εμπεριέχεται μέσα στην ανθρώπινη κοινωνία όπου κυριαρχεί η ετερότητα σε πνευματικό, θρησκευτικό, οικονομικό, κοινωνικό και ιδεολογικό επίπεδο. Επειδή η πολιτική συνοχή διατηρείται χάρη στην ισορροπία των εσωτερικών κι εξωτερικών δυνάμεων, η διατάραξη της εξωτερικής ισορροπίας αναπόφευκτα οδηγεί στη διάσπαση της εσωτερικής συνοχής και αυτό αποτελεί αφορμή έκρηξης εμφύλιας σύγκρουσης. Όταν ξεσπάσει ο εμφύλιος πόλεμος αμφότεροι οι αντίπαλοι προσβλέπουν στην κατάληψη της εξουσίας και στη μεταβολή του πολιτεύματος. Οι πολιτικοί αντίπαλοι μετέρχονται μέσων που αντίκεινται στις έννοιες της ηθικής και του δικαίου προκειμένου να επιτευχθούν οι στόχοι τους. Η ποινικοποίηση της δημόσιας ζωής, τα αντίποινα, το πραξικόπημα και η κατάλυση της έννομης τάξης, οι δολοπλοκίες, οι δολοφονίες, η ιεροσυλία ή παραβίαση των συμφωνιών καθώς επίσης η πρόσκληση για βοήθεια και εσωτερική επέμβαση συγγενών ιδεολογικά ξένων δυνάμεων είναι οι συνήθειες πρακτικές που λαμβάνουν χώρα. Οι συνέπειες ενός εμφυλίου πολέμου είναι τραγικές καθώς χάνεται η ανθρωπιά και η τραγωδία καταλήγει σε κτηνωδία. Επιπλέον δραματική είναι και η η μετατραυματική περίοδος του εμφυλίου πολέμου. Απαιτούνται πολλά χρόνια, για να επουλωθούν τα υλικά και ηθικά τραύματα που επέφερε στη χώρα η εμφύλια σύγκρουση.⁴⁹⁰

15. Ο Διάλογος των Μηλίων

Ο Θουκυδίδης ήδη στην Παθολογία έδειξε ότι γνώμονας συμπεριφοράς των δυνάμεων είναι τα συμφέροντα τους και όχι η δικαιοσύνη. Ο ιστορικός θεωρεί αυτή την αλήθεια ως έναν οικουμενικό νόμο θεμελιωμένο στην ανθρώπινη φύση⁴⁹¹. Η άποψη επιβεβαιώνεται

⁴⁸⁹ Finley (1988) 191.

⁴⁹⁰ <http://www.ekivolos.gr/H%20tragwdia%20toy%20emfylioy%20polemoy%20ana%20touw%20aiwnes,%20opws%20thn%20anatemnei%20o%20Thoukydidhs.htm>

⁴⁹¹ Zagorin (2009) 197.

εναργέστατα στο διάλογο των Μηλίων: «Όλοι οι δαίμονες που είχε εξορκίσει η τραγωδία ζύπνησαν. Πρέπει να διαβάσει κανείς στον Θουκυδίδη τον διάλογο των Μηλίων με τους Αθηναίους για να συνειδητοποιήσει σε ποιο βαθμό μηδενισμού είχε φτάσει η δίψα των Αθηναίων για εξουσία»⁴⁹².

Η αφήγηση του Θουκυδίδη περιέχει συχνές αναφορές στην επιβολή της δύναμης με κυνισμό, πράγμα που οδηγεί στη σφαγή και στον εξανδραποδισμό πληθυσμών ολόκληρων πόλεων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η Σκιώνη, μια πόλη της βόρειας Ελλάδας που ήταν υποτελής στην Αθήνα και το 423π.Χ. επαναστάτησε και τάχθηκε στο πλευρό των Σπαρτιατών του Βρασίδα. Οι Αθηναίοι εξοργίστηκαν τόσο από την αποστασία της που με ψήφισμα αποφάσισαν την καταστροφή της και τη θανάτωση του λαού της. Όταν κατέλαβαν την πόλη δύο χρόνια αργότερα, εκτέλεσαν όλους τους άνδρες, εξανδραπόδισαν τις γυναίκες και τα παιδιά και έδωσαν τη γη της πόλης στους Πλαταιείς για να εγκατασταθούν⁴⁹³: *«περι δὲ τοὺς αὐτοὺς χρόνους τοῦ θέρους τούτου Σκιωναίους μὲν Ἀθηναῖοι ἐκπολιορκήσαντες ἀπέκτειναν τοὺς ἡβῶντας, παῖδας δὲ καὶ γυναῖκας ἠνδραπόδισαν, καὶ τὴν γῆν Πλαταιεῦσιν ἔδωσαν νέμεσθαι»*⁴⁹⁴.

Τις φρικαλαιότητες της Σκιώνης ο Θουκυδίδης τις περιγράφει χωρίς σχόλιο. Αντίθετα καταγράφει με λεπτομέρεια τα τεκταινόμενα και την καταστροφή της Μήλου από τους Αθηναίους το 416 π.Χ. Η Αθήνα είχε επιτεθεί το 426 π.Χ. για πρώτη φορά στη Μήλο επειδή αρνήθηκε να προσχωρήσει στην Αθηναϊκή συμμαχία, αλλά δεν κατάφερε να την υποτάξει⁴⁹⁵. Το 416 π.Χ., ενώ ακόμα διαρκούσε η Νικίειος Ειρήνη επιχείρησαν οι Αθηναίοι να εκβιάσουν τους Μηλίους να μπουν στην Αθηναϊκή Συμμαχία. Οι Μήλιοι που είχαν δωρική καταγωγή είχαν ως τότε μείνει ουδέτεροι στον Πελοποννησιακό Πόλεμο. Το Μάρτιο του 416 π.Χ. εμφανίστηκαν οι Αθηναίοι στη Μήλο με στρατιωτική δύναμη πολλαπλάσια από εκείνη που μπορούσαν να αντιπαρατάξουν οι Μήλιοι. Με την απειλή της βίας ζητούσαν να διαπραγματευτούν «εκούσια» προσχώρηση της Μήλου στην αθηναϊκή «συμμαχία»⁴⁹⁶.

Οι «διαπραγματεύσεις» που ακολούθησαν είναι γνωστές ως διάλογος Μηλίων και Αθηναίων. Ο διάλογος αυτός είναι δικαιολογημένα φημισμένος ως μια δραματική

⁴⁹² Παπαϊωάννου (2009).

⁴⁹³ Zagorin (2006) 188.

⁴⁹⁴ Θουκ. 5.32.

⁴⁹⁵ Zagorin (2006) 190.

⁴⁹⁶ Βώρος (2001) 2.

παρουσίαση συγκρουόμενων αρχών και ιδεών⁴⁹⁷ καθώς, αντιπαραθέτει με μοναδικό τρόπο την πάνοπλη αλαζονεία των ισχυρών και τη θαρραλέα αντιπαράταξη των μικρών λαών. «Από το ίδιο το κείμενο αναδύεται ανενδοίαστη και απάνθρωπη και προκλητική η αλαζονεία της δύναμης και η ροπή της δύναμης προς την αδικία και την αυτοκαταστροφή (που θα έρθει αργότερα ως κάθαρση)»⁴⁹⁸.

Όταν οι Αθηναίοι αποβιβάστηκαν στο νησί προσφέρθηκαν να διαπραγματευτούν, ελπίζοντας ότι η Μήλος θα παραδινόταν στην υπέρτερη δύναμη χωρίς μάχη. Οι Μήλιοι ήταν πρόθυμοι να συζητήσουν και ζήτησαν από τους Αθηναίους απεσταλμένους να απευθυνθούν σε μια επίλεκτη ομάδα, την ελίτ της πόλης. Οι Αθηναίοι αποδέχτηκαν τον διακανονισμό και ξεκίνησαν τον διάλογο με την πρόταση, αντί η καθεμιά από τις δύο πλευρές να εκφωνήσει λόγο, να απαντούν οι Μήλιοι στις αθηναϊκές δηλώσεις όποτε διαφωνούσαν με αυτές⁴⁹⁹.

Οι Μήλιοι δεν θεώρησαν παράλογη την πρόταση αλλά επισήμαναν ότι οι στρατιωτικές κινήσεις των Αθηναίων διέψευδαν τις υποτιθέμενες καλές προθέσεις τους. «Βλέπουμε» είπαν «ότι έρχεστε σαν δικαστές που θα κρίνουν όσα ειπωθούν και ότι, αν τα νομικά επιχειρήματά μας είναι ισχυρότερα από τα δικά σας, τότε η έκβαση της συζήτησης θα μας οδηγήσει σε πόλεμο αν δεν ενδώσουμε, ενώ εάν μας πείσετε, θα μας οδηγήσει στη δουλεία»⁵⁰⁰: *«οἱ δὲ τῶν Μηλίων ξύνεδροι ἀπεκρίναντο ἡ μὲν ἐπιείκεια τοῦ διδάσκειν καθ' ἡσυχίαν ἀλλήλους οὐ ψέγεται, τὰ δὲ τοῦ πολέμου παρόντα ἤδη καὶ οὐ μέλλοντα διαφέροντα αὐτοῦ φαίνεται. ὀρῶμεν γὰρ αὐτούς τε κριτὰς ἦκοντας ὑμᾶς τῶν λεχθησομένων καὶ τὴν τελευτὴν ἐξ αὐτοῦ κατὰ τὸ εἶκος περιγενομένοις μὲν τῷ δικαίῳ καὶ δι' αὐτὸ μὴ ἐνδοῦσι πόλεμον ἡμῖν φέρουσαν, πεισθεῖσι δὲ δουλείαν»⁵⁰¹*.

Για τους Αθηναίους η αντίρρηση ήταν άνευ σημασίας και επέβαλλαν στους Μηλίους τη διεξαγωγή του διαλόγου παρουσιάζοντας την ως μόνο μέσο σωτηρίας «εἰ μὲν τοίνυν ὑπονοίας τῶν μελλόντων λογιούμενοι ἢ ἄλλο τι ξυνήκετε ἢ ἐκ τῶν παρόντων καὶ ὧν ὀρᾶτε περὶ σωτηρίας βουλευσόντες τῇ πόλει, παυοίμεθ' ἄν: εἰ δ' ἐπὶ τοῦτο, λέγοιμεν ἄν»⁵⁰².

Οι Αθηναίοι προσπαθούν να επιβάλλουν τους όρους τους από τη αρχή. Κυνικά δηλώνουν ότι στόχος των δύο πλευρών πρέπει να είναι το εφικτό στις παρούσες συνθήκες

⁴⁹⁷ Zagorin (2006) 189.

⁴⁹⁸ Βώρος (2001) 1.

⁴⁹⁹ Zagorin (2006) 190.

⁵⁰⁰ Zagorin (2006) 190.

⁵⁰¹ Θουκ. 5.86.

⁵⁰² Θουκ. 5.87.

καθώς και οι δύο γνωρίζουν ότι «το ζήτημα της δικαιοσύνης» υπεισέρχεται στις ανθρώπινες σχέσεις «μόνο όταν η πίεση της ανάγκης είναι ίση» διαφορετικά «οι ισχυροί αποσπών ό. τι μπορούν, και οι αδύναμοι παραχωρούν ό,τι πρέπει»⁵⁰³: «ἐπισταμένους πρὸς εἰδότας ὅτι δίκαια μὲν ἐν τῷ ἀνθρωπείῳ λόγῳ ἀπὸ τῆς ἴσης ἀνάγκης κρίνεται, δυνατὰ δὲ οἱ προύχοντες πράσσοσι καὶ οἱ ἀσθενεῖς ζυγωροῦσιν»⁵⁰⁴. Αυτό το βάνουσα κυνικό απόφθεγμα ότι η δικαιοσύνη εφαρμόζεται μόνο μεταξύ ίσων που υπόκεινται στις ίδιες ανάγκες εξοβελίζει τη δικαιοσύνη από το προσκήνιο και καθιστά το συμφέρον κύριο γνώμονα της δράσης.

Οι Μήλιοι επισημαίνουν ότι αφού οι Αθηναίοι παραμέρισαν το δίκαιο και έθεσαν ως βάση του διαλόγου το συμφέρον είναι χρήσιμο να μην παραγνωρίζεται μία αρχή που εξυπηρετεί το κοινό συμφέρον. Αυτή η αρχή είναι ότι πρέπει να επιτρέπεται σε κάποιον που κινδυνεύει να προβαίνει σε έκκληση περί δικαιοσύνης για να προωθήσει την υπόθεση του. Η συγκεκριμένη αρχή μπορεί να αποβεί επωφελής και για την ίδια την Αθήνα διότι θα την χρειαστεί αν ποτέ ηττηθεί και έρθει αντιμέτωπη με την μέγιστη αντεκδίκηση: «ἤι μὲν δὴ νομιζομέν γε, χρήσιμον (ἀνάγκη γάρ, ἐπειδὴ ὑμεῖς οὕτω παρὰ τὸ δίκαιον τὸ ζυμφέρον λέγειν ὑπέθεσθε) μὴ καταλύειν ὑμᾶς τὸ κοινὸν ἀγαθόν, ἀλλὰ τῷ αἰεὶ ἐν κινδύνῳ γιγνομένῳ εἶναι τὰ εἰκότα καὶ δίκαια, καί τι καὶ ἐντὸς τοῦ ἀκριβοῦς πείσαντά τινα ὠφεληθῆναι. καὶ πρὸς ὑμῶν οὐχ ἦσσαν τοῦτο, ὅσω καὶ ἐπὶ μεγίστη τιμωρία σφαλέντες ἂν τοῖς ἄλλοις παράδειγμα γένοισθε»⁵⁰⁵.

Η απάντηση των Αθηναίων είναι αλαζονική. Με υπέρμετρη αυτοπεποίθηση δηλώνουν ότι δεν φοβούνται τους Σπαρτιάτες για την κατάλυση της ηγεμονίας τους. Εντοπίζουν τον κίνδυνο στις εξεγέρσεις των υπηκόων τους: «ἡμεῖς δὲ τῆς ἡμετέρας ἀρχῆς, ἣν καὶ παυθῆ, οὐκ ἀθυμοῦμεν τὴν τελευτήν: οὐ γὰρ οἱ ἄρχοντες ἄλλων, ὥσπερ καὶ Λακεδαιμόνιοι, οὗτοι δεινοὶ τοῖς νικηθεῖσιν ἔστι δὲ οὐ πρὸς Λακεδαιμονίους ἡμῶν ὁ ἀγών), ἀλλ' ἦν οἱ ὑπήκοοί που τῶν ἀρξάντων αὐτοὶ ἐπιθέμενοι κρατήσωσιν»⁵⁰⁶. Δηλώνουν ότι ήρθαν στη Μήλο για το συμφέρον της ηγεμονίας τους και ότι ενδιαφέρονται για τη σωτηρία του νησιού. Κοινό συμφέρον και των δύο είναι η υποταγή του νησιού στην Αθήνα. Αυτό θα απαλλάξει τους Αθηναίους από τον κόπο της κατάκτησης και το νησί από την καταστροφή: «καὶ περὶ μὲν τούτου ἡμῶν ἀφείσθω κινδυνεύεσθαι: ὡς δὲ ἐπ' ὠφελία τε πάρεσμεν τῆς ἡμετέρας ἀρχῆς καὶ ἐπὶ σωτηρία νῦν τοὺς

⁵⁰³ Zagorin (2006) 191.

⁵⁰⁴ Θουκ. 5.89.

⁵⁰⁵ Θουκ. 5.90.

⁵⁰⁶ Θουκ. 5.91.1.

λόγους ἐροῦμεν τῆς ὑμετέρας πόλεως, ταῦτα δηλώσομεν, βουλόμενοι ἀπόνως μὲν ὑμῶν ἄρξαι, χρησίμως δ' ὑμᾶς ἀμφοτέροις σωθῆναι»⁵⁰⁷.

Οἱ Μήλιοι αναρωτιούνται πῶς μπορεί να εἶναι προς το συμφέρον τους να γίνουν δούλοι τῆς Αθήνας: «καὶ πῶς χρήσιμον ἂν ζυμβαίῃ ἡμῖν δουλεῦσαι, ὥσπερ καὶ ὑμῖν ἄρξαι;»⁵⁰⁸. Οἱ Αθηναῖοι ἀπαντοῦν ὅτι αὐτός εἶναι ὁ μόνος τρόπος για να σωθοῦν: «ὅτι ὑμῖν μὲν πρὸ τοῦ τὰ δεινότατα παθεῖν ὑπακοῦσαι ἂν γένοιτο, ἡμεῖς δὲ μὴ διαφθείραντες ὑμᾶς κερδαίνοιμεν ἂν»⁵⁰⁹. Οἱ Μήλιοι αναρωτιούνται τότε, γιατί δεν μπορούν να εἶναι φίλοι τῆς Αθήνας εξακολουθώντας να παραμένουν ουδέτεροι, «ὥστε [δὲ] ἡσυχίαν ἄγοντας ἡμᾶς φίλους μὲν εἶναι ἀντὶ πολεμίων, ζυμμάχους δὲ μηδετέρων, οὐκ ἂν δέξαισθε;»⁵¹⁰. Οἱ Αθηναῖοι ἀπαντοῦν ὅτι θεωροῦν τὴν φιλία τῆς Μήλου ἐπιβλαβέστερη γι' αὐτούς ἀπ' ὅτι τὴν ἐχθρα τῆς, διότι οἱ υπήκοοι τῆς αυτοκρατορίας τους θα τὴ θεωρήσουν σημάδι ἀδυναμίας «οὐ γὰρ τοσοῦτον ἡμᾶς βλάπτει ἢ ἐχθρα ὑμῶν ὅσον ἢ φιλία μὲν ἀσθενείας, τὸ δὲ μῖσος δυνάμεως παράδειγμα τοῖς ἀρχομένοις δηλούμενον»⁵¹¹. Επιπλέον για τὴν Αθήνα εἶναι θέμα ἀσφάλειας ἀλλὰ καὶ γοήτρου να υποτάξει τοὺς ἀσήμαντους νησιώτες στὴν ἐξουσία τῆς: «δικαιώματι γὰρ οὐδετέρους ἐλλείπειν ἡγοῦνται, κατὰ δύναμιν δὲ τοὺς μὲν περιγίγνεσθαι, ἡμᾶς δὲ φόβῳ οὐκ ἐπιέναι: ὥστε ἔξω καὶ τοῦ πλεόνων ἄρξαι καὶ τὸ ἀσφαλὲς ἡμῖν διὰ τὸ καταστραφῆναι ἂν παράσχοιτε, ἄλλως τε καὶ νησιῶται ναυκρατόρων καὶ ἀσθενέστεροι ἐτέρων ὄντες εἰ μὴ περιγένοισθε»⁵¹².

Οἱ Μήλιοι ἀντιτείνουν ὅτι τὸ δικό τους συμφέρον, ἡ σωτηρία τους εἶναι καὶ συμφέρον τῶν Αθηναίων καθὼς ἡ ἀσφάλεια εἶναι ἀπόρροια σχέσεων ἐμπιστοσύνης. Ἀν οἱ Αθηναῖοι υποτάξουν τοὺς Μηλίους θα κάνουν ἐχθρούς τοὺς ὅλους τοὺς Ἕλληνες που τώρα εἶναι ουδέτεροι, διότι θα φοβηθοῦν καὶ θα περιμένουν τὴν ἀθηναϊκὴ ἐπίθεση: «ἐν δ' ἐκείνῳ οὐ νομίζετε ἀσφάλειαν; δεῖ γὰρ αὖ καὶ ἐνταῦθα, ὥσπερ ὑμεῖς τῶν δικαίων λόγων ἡμᾶς ἐκβιβάσαντες τῷ ὑμετέρῳ ζυμφόρῳ ὑπακοῦειν πείθετε, καὶ ἡμᾶς τὸ ἡμῖν χρήσιμον διδάσκοντας, εἰ τυγχάνει καὶ ὑμῖν τὸ αὐτὸ ζυμβαῖνον, πειρᾶσθαι πείθειν. ὅσοι γὰρ νῦν μηδετέροις ζυμμαχοῦσι, πῶς οὐ πολεμώσεσθε αὐτούς, ὅταν ἐς τάδε βλέψαντες ἡγήσωνται ποτε ὑμᾶς καὶ ἐπὶ σφᾶς ἤξεν;

⁵⁰⁷ Θουκ. 5.91.2.

⁵⁰⁸ Θουκ. 5.92.

⁵⁰⁹ Θουκ. 5.93.

⁵¹⁰ Θουκ. 5.94.

⁵¹¹ Θουκ. 5.95.

⁵¹² Θουκ. 5.97.

κάν τούτω τί ἄλλο ἢ τοὺς μὲν ὑπάρχοντας πολεμίους μεγαλύνετε, τοὺς δὲ μηδὲ μελλήσαντας γενέσθαι ἄκοντας ἐπάγεσθε⁵¹³;».

Οἱ Αθηναῖοι τονίζουν ὅτι δεν θεωροῦν επικίνδυνους τοὺς ηπειρώτες ἀλλὰ τοὺς νησιώτες που ἀν δεν δείξουν σύνεση θὰ προκαλέσουν προβλήματα καὶ στους εαυτοὺς τους καὶ στους Αθηναίους: «οὐ γὰρ νομίζομεν ἡμῖν τούτους δεινότερους ὅσοι ἠπειρώται που ὄντες τῷ ἐλευθέρῳ πολλὴν τὴν διαμέλλησιν τῆς πρὸς ἡμᾶς φυλακῆς ποιήσονται, ἀλλὰ τοὺς νησιώτας τέ που ἀνάρκτους, ὥσπερ ὑμᾶς, καὶ τοὺς ἤδη τῆς ἀρχῆς τῷ ἀναγκαίῳ παροξυνομένους. οὗτοι γὰρ πλεῖστ' ἂν τῷ ἀλογίστῳ ἐπιτρέψαντες σφᾶς τε αὐτοὺς καὶ ἡμᾶς ἐς προὔπτον κίνδυνον καταστήσειαν»⁵¹⁴.

Οἱ Μήλιοι ἐκφράζουν τὴν πεποίθησή τους ὅτι θὰ ἦταν ἀνανδρὸ ἀπὸ τὴν πλευρά τους νὰ μὴν υπερασπιστοῦν τὴν ἐλευθερία τους ἀπὸ τὴν αθηναϊκὴ υποδούλωση: «ἦ που ἄρα, εἰ τοσαύτην γε ὑμεῖς τε μὴ παυθῆναι ἀρχῆς καὶ οἱ δουλεύοντες ἤδη ἀπαλλαγῆναι τὴν παρακινδύνευσιν ποιοῦνται, ἡμῖν γε τοῖς ἔτι ἐλευθέροις πολλὴ κακότης καὶ δειλία μὴ πᾶν πρὸ τοῦ δουλεῦσαι ἐπεξελεθεῖν»⁵¹⁵. Οἱ Αθηναῖοι τοὺς ζητοῦν νὰ μὴν ἀντιστέκονται στους ἰσχυρότερους: «οὐκ, ἦν γε σωφρόνως βουλευήσθε: οὐ γὰρ περὶ ἀνδραγαθίας ὁ ἀγὼν ἀπὸ τοῦ ἴσου ὑμῖν, μὴ αἰσχύνῃν ὀφλεῖν, περὶ δὲ σωτηρίας μᾶλλον ἢ βουλή, πρὸς τοὺς κρείσσονας πολλῶ μὴ ἀνθίστασθαι»⁵¹⁶.

Οἱ Μήλιοι ἐκφράζουν τὴν πεποίθησή τους ὅτι ἡ ἀμεση υποταγὴ δε δίνει ἐλπίδα σωτηρίας ἐνῶ ὁ ἀγὼνας δημιουργεῖ κάποια προοπτική: «ἀλλ' ἐπιστάμεθα τὰ τῶν πολέμων ἔστιν ὅτε κοινοτέρας τὰς τύχας λαμβάνοντα ἢ κατὰ τὸ διαφέρον ἐκατέρων πλῆθος: καὶ ἡμῖν τὸ μὲν εἶζαι εὐθὺς ἀνέλπιστον, μετὰ δὲ τοῦ δρωμένου ἔτι καὶ στῆναι ἐλπίς ὀρθῶς»⁵¹⁷. Οἱ Αθηναῖοι τοὺς ζητοῦν νὰ σκεφτοῦν τὴν ἀδυναμία τους καὶ νὰ προσπαθήσουν νὰ σωθοῦν με ἀνθρώπινα μέσα. Ἀν ἐναποθέσουν τὸ μέλλον τους στὴν τύχη ἢ τὴν ἐλπίδα θὰ παραπλανήσουν τοὺς εαυτοὺς τους με ἀμφίβολο ἀποτέλεσμα: «ὁ ὑμεῖς ἀσθενεῖς τε καὶ ἐπὶ ῥοπῆς μιᾶς ὄντες μὴ βούλεσθε παθεῖν μηδὲ ὁμοιωθῆναι τοῖς πολλοῖς, οἷς παρὸν ἀνθρωπείως ἔτι σώζεσθαι, ἐπειδὴν πιεζομένους αὐτοὺς ἐπιλίπωσιν αἱ φανεραὶ ἐλπίδες, ἐπὶ τὰς ἀφανεῖς καθίστανται μαντικὴν τε καὶ χρησμοὺς καὶ ὅσα τοιαῦτα μετ' ἐλπίδων λυμαίνεται»⁵¹⁸.

⁵¹³ Θουκ. 5.98.

⁵¹⁴ Θουκ. 5.99.

⁵¹⁵ Θουκ. 5.100.

⁵¹⁶ Θουκ. 5.101.

⁵¹⁷ Θουκ. 5.102.

⁵¹⁸ Θουκ. 5.103.

Οι Μήλιοι επικαλούμενοι τη θεοσέβεια τους και το δίκαιο ελπίζουν στη βοήθεια των θεών ή σε βοήθεια από τους Λακεδαιμονίους λόγω φυλετικής συγγένειας αλλά και του αισθήματος ντροπής που θα ωθήσει τους Λακεδαιμόνιους να τους βοηθήσουν: *«χαλεπὸν μὲν καὶ ἡμεῖς (εἴ ἴστε) νομίζομεν πρὸς δύναμίν τε τὴν ὑμετέραν καὶ τὴν τύχην, εἰ μὴ ἀπὸ τοῦ ἴσου ἔσται, ἀγωνίζεσθαι: ὅμως δὲ πιστεύομεν τῇ μὲν τύχῃ ἐκ τοῦ θεοῦ μὴ ἐλασσώσεσθαι, ὅτι ὅσοι πρὸς οὐ δικαίους ἰστάμεθα, τῆς δὲ δυνάμεως τῷ ἐλλείποντι τὴν Λακεδαιμονίων ἡμῖν ζυμμαχίαν προσέσεσθαι, ἀνάγκην ἔχουσαν, καὶ εἰ μὴ του ἄλλου, τῆς γε ζυγγενείας ἔνεκα καὶ αἰσχύνῃ βοηθεῖν. καὶ οὐ παντάπασιν οὕτως ἀλόγως θρασυνόμεθα»⁵¹⁹*. Οι Αθηναῖοι όμως αντιτείνουν ότι και εκείνοι αναμένουν τη βοήθεια των θεών διότι οι θεοί δεν αντίκεινται σε αυτό οι που οι Αθηναῖοι πρεσβεύουν. Τόσο οι θεοί όσο και οι άνθρωποι αποδέχονται έναν προαιώνιο νόμο που κυριαρχεί στη φύση και στον οποίο υπόκεινται όλοι. Αυτός είναι το δίκαιο του ισχυροτέρου: *«τῆς μὲν τοίνυν πρὸς τὸ θεῖον εὐμενείας οὐδ' ἡμεῖς οἰόμεθα λελείψεσθαι: οὐδὲν γὰρ ἔξω τῆς ἀνθρωπείας τῶν μὲν ἐς τὸ θεῖον νομίσεως, τῶν δ' ἐς σφᾶς αὐτοὺς βουλήσεως δικαιούμεν ἢ πράσσομεν. ἠγούμεθα γὰρ τὸ τε θεῖον δόξῃ τὸ ἀνθρώπειόν τε σαφῶς διὰ παντὸς ὑπὸ φύσεως ἀναγκαίης, οὗ ἂν κρατῆ, ἄρχειν: καὶ ἡμεῖς οὔτε θέντες τὸν νόμον οὔτε κειμένῳ πρῶτοι χρησάμενοι, ὄντα δὲ παραλαβόντες καὶ ἐσόμενον ἐς αἰεὶ καταλείψοντες χρώμεθα αὐτῷ, εἰδότες καὶ ὑμᾶς ἂν καὶ ἄλλους ἐν τῇ αὐτῇ δυνάμει ἡμῖν γενομένους δρῶντας ἂν ταυτό»⁵²⁰*.

Η προσδοκία των Μηλίων για βοήθεια από τη Σπάρτη δεν πτοεί τους Αθηναίους που θεωρούν ότι οι Λακεδαιμόνιοι είναι ενάρετοι στις μεταξύ τους σχέσεις. Στις σχέσεις όμως με τρίτους θεωρούν τα ευχάριστα, έντιμα και τα συμφέροντα, δίκαια. Αυτή η νοοτροπία των Λακεδαιμονίων καθιστά την ελπίδα των Μηλίων για βοήθεια, παράλογη: *«καὶ πρὸς μὲν τὸ θεῖον οὕτως ἐκ τοῦ εἰκότος οὐ φοβούμεθα ἐλασσώσεσθαι: τῆς δὲ ἐς Λακεδαιμονίους δόξης, ἦν διὰ τὸ αἰσχρὸν δὴ βοηθήσειν ὑμῖν πιστεύετε αὐτούς, μακαρίσαντες ὑμῶν τὸ ἀπειρόκακον οὐ ζηλοῦμεν τὸ ἄφρον. Λακεδαιμόνιοι γὰρ πρὸς σφᾶς μὲν αὐτοὺς καὶ τὰ ἐπιχώρια νόμιμα πλεῖστα ἀρετῇ χρῶνται: πρὸς δὲ τοὺς ἄλλους πολλὰ ἂν τις ἔχων εἶπεῖν ὡς προσφέρονται, ζυνελῶν μάλιστ' ἂν δηλώσειεν ὅτι ἐπιφανέστατα ὧν ἴσμεν τὰ μὲν ἡδέα καλὰ νομίζουσι, τὰ δὲ ζυμφέροντα δίκαια. καίτοι οὐ πρὸς τῆς ὑμετέρας νῦν ἀλόγου σωτηρίας ἢ τοιαύτη διάνοια»⁵²¹*.

Οι Μήλιοι στο επιχείρημα των Αθηναίων ότι οι Λακεδαιμόνιοι δεν θα τους βοηθήσουν αντιτάσσουν την πεποίθηση ότι οι Λακεδαιμόνιοι, για το συμφέρον τους, δεν θα θελήσουν να

⁵¹⁹ Θουκ.5.104.

⁵²⁰ Θουκ. 5105.

⁵²¹ Θουκ. 5.105.3-4.

προδώσουν τους Μηλίους, που είναι άποικοί τους. Αν το κάνουν θα γίνουν αναξιόπιστοι στους φίλους τους Έλληνες κι ωφέλιμοι στους εχθρούς τους: *«ἡμεῖς δὲ κατ' αὐτὸ τοῦτο ἤδη καὶ μάλιστα πιστεύομεν τῷ ζυμφέροντι αὐτῶν, Μηλίους ἀποίκους ὄντας μὴ βουλήσεσθαι προδόντας τοῖς μὲν εὖνοις τῶν Ἑλλήνων ἀπίστους καταστήναι, τοῖς δὲ πολεμίοις ὠφελίμους»*⁵²².

Οι Αθηναῖοι απαντούν ότι το συμφέρον βρίσκεται στην ασφάλεια ενώ το δίκαιο και το έντιμο σε κινδύνους που δύσκολα οι Λακεδαιμόνιοι αποτολμούν: *«οὐκ οἶεσθε τὸ ζυμφέρον μὲν μετ' ἀσφαλείας εἶναι, τὸ δὲ δίκαιον καὶ καλὸν μετὰ κινδύνου δρᾶσθαι: ὁ Λακεδαιμόνιοι ἤκιστα ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τολμῶσιν»*⁵²³. Οι Μήλιοι υποστηρίζουν ότι θα έχουν τη βοήθεια των Λακεδαιμονίων γιατί και καλή γεωγραφική θέση έχουν -βρίσκονται κοντά στην Πελοπόννησο και μπορούν να παίξουν ρόλο στις στρατιωτικές επιχειρήσεις- και συγγενεύουν ιδεολογικά με αυτούς: *«ἀλλὰ καὶ τοὺς κινδύνους τε ἡμῶν ἔνεκα μᾶλλον ἠγούμεθ' ἂν ἐγχειρίσασθαι αὐτοὺς, καὶ βεβαιοτέρους ἢ ἐς ἄλλους νομιεῖν, ὅσῳ πρὸς μὲν τὰ ἔργα τῆς Πελοποννήσου ἐγγὺς κείμεθα, τῆς δὲ γνώμης τῷ ζυγγενεῖ πιστότεροι ἐτέρων ἐσμέν»*⁵²⁴.

Οι Αθηναῖοι εξακολουθούν να συμπεριφέρονται κυνικά τονίζοντας ότι κίνητρο για παροχή βοήθειας - από πλευράς των Σπαρτιατών - δεν είναι τα ευμενῆ αισθήματα αλλά η ρεαλιστική υπεροχή της δύναμης που δίνει εχέγγυα ασφάλειας. Ἄλλωστε οι Σπαρτιάτες δε φημίζονται για την τόλμη τους. Εκστρατεύουν εναντίον των γειτόνων τους - από ανασφάλεια - μαζί με τους συμμάχους τους και δεν είναι πιθανό θα βοηθήσουν ένα νησί εναντίον μιας θαλασσοκράτειρας όπως είναι η Αθήνα: *«τὸ δ' ἐχυρόν γε τοῖς ζυναγωνιουμένοις οὐ τὸ εὖνον τῶν ἐπικαλεσαμένων φαίνεται, ἀλλ' ἦν τῶν ἔργων τις δυνάμει πολὺ προύχη: ὁ Λακεδαιμόνιοι καὶ πλέον τι τῶν ἄλλων σκοποῦσιν (τῆς γοῦν οἰκείας παρασκευῆς ἀπιστία καὶ μετὰ ζυμμάχων πολλῶν τοῖς πέλας ἐπέρχονται), ὥστε οὐκ εἰκὸς ἐς νησὸν γε αὐτοὺς ἡμῶν ναυκρατόρων ὄντων περαιωθῆναι»*⁵²⁵.

Οι Μήλιοι προσπαθούν να χρησιμοποιήσουν ρεαλιστικά - υποθετικά - επιχειρήματα για να αντικρούσουν την κυνική βεβαιότητα των Αθηναίων που απορρέει από την αίσθηση υπεροχής τους. Ισχυρίζονται ότι οι Σπαρτιάτες μπορεί να εκστρατεύσουν μαζί με άλλους. Επιπλέον το Κρητικό πέλαγος είναι μεγάλη θάλασσα και ενδέχεται να δημιουργήσει προβλήματα ακόμα και σε θαλασσοκράτορες. Ενδέχεται επίσης, ακόμα και αν οι Σπαρτιάτες

⁵²² Θουκ. 5.106.

⁵²³ Θουκ. 5.107.

⁵²⁴ Θουκ. 5.108.

⁵²⁵ Θουκ. 5.109.

αποτύχουν στη ναυτική επιχείρηση, να στραφούν με τους συμμάχους τους εναντίον της Αθήνας και των συμμάχων της. Τότε οι Αθηναίοι θα πρέπει να παλέψουν όχι για μια χώρα που δεν τους ανήκει αλλά για τα δικά τους πράγματα: τη συμμαχία τους και τη γη τους: «οἱ δὲ καὶ ἄλλους ἂν ἔχοιεν πέμψαι: πολὺ δὲ τὸ Κρητικὸν πέλαγος, δι' οὗ τῶν κρατούντων ἀπορώτερος ἢ λῆψις ἢ τῶν λαθεῖν βουλομένων ἢ σωτηρία.] καὶ εἰ τοῦδε σφάλλοιντο, τράποιντ' ἂν καὶ ἐς τὴν γῆν ὑμῶν καὶ ἐπὶ τοὺς λοιποὺς τῶν ζυμμάχων, ὅσους μὴ Βρασίδας ἐπήλθεν: καὶ οὐ περι τῆς μὴ προσηκούσης μᾶλλον ἢ τῆς οἰκειοτέρας ζυμμαχίδος τε καὶ γῆς ὁ πόνος ὑμῖν ἔσται»⁵²⁶.

Οι Αθηναίοι υπεραμύνονται της δύναμης τους τονίζοντας ότι μέχρι σήμερα ούτε εγκατάλειψαν πολιορκία ούτε φοβήθηκαν άλλους: «τούτων μὲν καὶ πεπειραμένοις ἂν τι γένοιτο καὶ ὑμῖν καὶ οὐκ ἀνεπιστήμοσιν ὅτι οὐδ' ἀπὸ μιᾶς πώποτε πολιορκίας Ἀθηναῖοι δι' ἄλλων φόβον ἀπεχώρησαν»⁵²⁷. Επιπλέον θεωρούν ότι τα όσα είπαν οι Μήλιοι ως τώρα δεν είναι πράγματα από τα οποία φρόνιμοι άνθρωποι θα μπορούσαν να ελπίζουν ότι θα σωθούν: «ἐνθυμούμεθα δὲ ὅτι φήσαντες περὶ σωτηρίας βουλεύσειν οὐδὲν ἐν τοσοῦτῳ λόγῳ εἰρήκατε ᾧ ἄνθρωποι ἂν πιστεύσαντες νομίσειαν σωθήσεσθαι»⁵²⁸. Τονίζουν επίσης ότι τα στηρίγματα των Μηλίων είναι μελλοντικές ελπίδες: «ἀλλ' ὑμῶν τὰ μὲν ἰσχυρότατα ἐπιζόμενα μέλλεται,⁵²⁹» ενώ δείχνουν μεγάλη απεισκευσία: «πολλὴν τε ἀλογίαν τῆς διανοίας παρέχετε»⁵³⁰. Οι Μήλιοι δεν πρέπει παρασυρμένοι από την ανάγκη να υπερασπιστούν την τιμή τους να πέσουν σε αγιάτρευτες συμφορές και να έρθουν αντιμέτωποι με ταπεινωτική ντροπή: «πολλοῖς γὰρ προορωμένοις ἔτι ἐς οἷα φέρονται τὸ αἰσχρὸν καλούμενον ὀνόματος ἐπαγωγῶ δυνάμει ἐπεσπᾶσατο ἡσσηθεῖσι τοῦ ῥήματος ἔργῳ ζυμφοραῖς ἀνηκέστοις ἐκόντας περιπεσεῖν καὶ αἰσχύνῃν αἰσχίῳ μετὰ ἀνοίας ἢ τύχῃ προσλαβεῖν»⁵³¹.

Μετά από αυτά οι Αθηναίοι καταλήγουν στην τελική πρόταση: Οι Μήλιοι πρέπει να σκεφτούν φρόνιμα και να υποχωρήσουν στην πολιτεία που είναι πιο δυνατή και προτείνει όρους λογικούς, τους ζητά δηλ. να γίνουν σύμμαχοι της πληρώνοντας φόρο και να διατηρήσουν την ακεραιότητα τους. Έχοντας επιλογή ανάμεσα στον πόλεμο και την ασφάλεια δεν πρέπει να επιλέξουν τα χειρότερα. Άλλωστε πρέπει να έχουν κατά νου ότι προκόβουν όσοι στους ίσους δεν υποχωρούν, στους δυνατότερους φέρνονται φρόνιμα και στους

⁵²⁶ Θουκ. 5.110.1,2.

⁵²⁷ Θουκ. 5.111.1.

⁵²⁸ Θουκ. 5.111.2.

⁵²⁹ Θουκ. 5.111.2.

⁵³⁰ Θουκ. 5.111.2.

⁵³¹ Θουκ. 5.111.3.

κατώτερους φέρνονται με μετριοπάθεια: «ὁ ὑμεῖς, ἦν εὖ βουλευήσθε, φυλάξεσθε, καὶ οὐκ ἀπρεπὲς νομιεῖτε πόλεός τε τῆς μεγίστης ἡσασθαι μέτρια προκαλουμένης, ζυμμάχους γενέσθαι ἔχοντας τὴν ὑμετέραν αὐτῶν ὑποτελεῖς, καὶ δοθείσης αἰρέσεως πολέμου πέρι καὶ ἀσφαλείας μὴ τὰ χεῖρω φιλονικῆσαι: ὡς οἴτινες τοῖς μὲν ἴσοις μὴ εἴκουσι, τοῖς δὲ κρείσσοσι καλῶς προσφέρονται, πρὸς δὲ τοὺς ἡσσους μέτριοί εἰσι, πλεῖστ' ἂν ὀρθοῖντο»⁵³². Τέλος οι Αθηναῖοι, εκβιαστικά φερόμενοι, τονίζουν ὅτι οι Μήλιοι πρέπει να ξανασκεφτοῦν τα ὅσα τους προτάθηκαν - ὅταν θα αποσυρθοῦν οι Αθηναῖοι - λαμβάνοντας υπόψη τους ὅτι ἀπὸ τὴν ἀπόφαση τους εξαρτάται ἡ καταστροφή ἢ ἡ σωτηρία τῆς πατρίδας τους: «σκοπεῖτε οὖν καὶ μεταστάντων ἡμῶν καὶ ἐνθυμεῖσθε πολλάκις ὅτι περὶ πατρίδος βουλευέσθε, ἧς μιᾶς πέρι καὶ ἐς μίαν βουλὴν τυχούσαν τε καὶ μὴ κατορθώσασαν ἔσται»⁵³³.

Οἱ Αθηναῖοι ἀποχώρησαν ἀπὸ τῆ συζήτησης καὶ οἱ Μήλιοι ἀφ' ὅπου ἀποφάσισαν παραπλήσια με ὅσα εἶχαν υποστηρίξει πρωτύτερα, ἀπάντησαν ὅτι δὲν μποροῦν νὰ στερήσουν ἀπὸ μίαν πόλην που ὑπάρχει ἐφτακόσια χρόνια τὴν ἐλευθερίαν της. Ἐχοντας ἐμπιστοσύνη στὴν τύχη, στὴν εὐνοία τῶν θεῶν καὶ στὴ βοήθεια τῶν Λακεδαιμονίων θὰ ἀγωνιστοῦν γιὰ νὰ τὴν σώσουν. Προτείνουν ὡστόσο στοὺς Αθηναίους ἀφ' ὅπου κάνουν, μεταξύ τους, ἐπωφελὴ συνθήκη καὶ γιὰ τοὺς δύο νὰ τοὺς ἀφήσουν νὰ παραμείνουν οὐδέτεροι: «οὔτε ἄλλα δοκεῖ ἡμῖν ἢ ἄπερ καὶ τὸ πρῶτον, ὧ Ἀθηναῖοι, οὗτ' ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ πόλεως ἐπτακόσια ἔτη ἤδη οἰκουμένης τὴν ἐλευθερίαν ἀφαιρησόμεθα, ἀλλὰ τῇ τε μέχρι τοῦδε σωζούσῃ τύχῃ ἐκ τοῦ θεοῦ αὐτὴν καὶ τῇ ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων καὶ Λακεδαιμονίων τιμωρία πιστεύοντες πειρασόμεθα σώζεσθαι προκαλούμεθα δὲ ὑμᾶς φίλοι μὲν εἶναι, πολέμιοι δὲ μηδετέροις, καὶ ἐκ τῆς γῆς ἡμῶν ἀναχωρῆσαι σπονδὰς ποιησαμένους αἴτινες δοκοῦσιν ἐπιτήδειοι εἶναι ἀμφοτέροις»⁵³⁴.

Οἱ Αθηναῖοι ἀκούγοντας τὴν ἀπάντησιν ἐπικρίνουν τοὺς Μηλίους λέγοντας ὅτι εἶναι οἱ μόνοι ἄνθρωποι που κρίνουν ὄχι με βάση τα δεδομένα που ἔχουν μπροστά τους ἀλλὰ λαμβάνοντας υπόψη μελλοντικά γεγονότα. Ἐτσι στηρίζοντας τα πάντα στοὺς Λακεδαιμονίους στὴν τύχη καὶ στὴν ἐλπίδα θὰ χάσουν τα πάντα: «ἀλλ' οὖν μόνοι γε ἀπὸ τούτων τῶν βουλευμάτων, ὡς ἡμῖν δοκεῖτε, τὰ μὲν μέλλοντα τῶν ὀρωμένων σαφέστερα κρίνετε, τὰ δὲ ἀφανῆ τῶ βούλεσθαι ὡς γιγνόμενα ἤδη θεᾶσθε, καὶ Λακεδαιμονίοις καὶ τύχῃ καὶ ἐλπίσι πλεῖστον δὴ παραβεβλημένοι καὶ πιστεύσαντες πλεῖστον καὶ σφραγήσεσθε»⁵³⁵.

⁵³² Θουκ. 5.111.4.

⁵³³ Θουκ. 5.111.5.

⁵³⁴ Θουκ. 5.112.2,3.

⁵³⁵ Θουκ. 5.113.

Μετά από αυτή την τρομερή πρόβλεψη άρχισαν οι εχθροπραξίες. Η πολιορκία διήρκησε και το χειμώνα. Καμία βοήθεια δεν ήρθε από τους Σπαρτιάτες και οι Μήλιοι αναγκάστηκαν να παραδοθούν.⁵³⁶ Το τέλος ήταν αναπόφευκτο. Οι Αθηναίοι σκότωσαν όλους τους ενήλικους άνδρες, υποδούλωσαν τα γυναικόπαιδα και εγκατέστησαν στο νησί πεντακόσιους αποίκους: «οἱ δὲ ἀπέκτειναν Μηλίων ὅσους ἠβῶντας ἔλαβον, παῖδας δὲ καὶ γυναῖκας ἠνδραπόδισαν· τὸ δὲ χωρίον αὐτοὶ ὄκισαν, ἀποίκους ὕστερον πεντακοσίους πέμψαντες»⁵³⁷.

«Η φύση του διαλόγου αλλά και της τιμωρίας που επιβλήθηκε ρίχνει ένα απαίσιο φως και στους ηγέτες και στο λαό της Αθήνας. Η πόλη στην οποία είχε εκφωνηθεί ο Επιτάφιος, αναδεικνυόταν τώρα απλά κι αποκάλυπτα ως τυραννική πόλη κι από τη στιγμή που ήταν έτοιμη γι' αυτό το ρόλο, είναι φανερό πως δε θα σταματούσε μ' ένα τόσο μικρό γέρας όπως ήταν η Μήλος»⁵³⁸.

16. Κριτική θεώρηση του διαλόγου Μηλίων-Αθηναίων

Η ιστορική αφήγηση του Θουκυδίδη διαρθρώνεται πάνω στην αλληλεπίδραση λόγων και έργων. Λόγοι και έργα συνδέονται στενά μεταξύ τους. Λόγοι μεμονωμένοι ή σε ομάδες προαναγγέλλουν γεγονότα. Αλλά και αντίστροφα οι λόγοι εν μέρει ή στο σύνολο τους επαληθεύονται ή διαψεύδονται εκ των υστέρων από τα ίδια τα έργα.⁵³⁹ Αυτό που στην Παθολογία εκφράστηκε σε επίπεδο φιλοσοφικό εφαρμόστηκε εμπράκτως στην περίπτωση της Μήλου. Το ιδανικό της μετριοπαθούς ηγεμονίας, που υποστήριζε ο Περικλής, είχε χαθεί, και είχε συντελεστεί: σε επίπεδο ήθους η αλλοτρίωση που περιγράφηκε στον επίλογο της Παθολογίας: οι εμφύλιοι σπαραγμοί έγιναν αιτία, να απλωθεί σ' όλο τον ελληνικό κόσμο κάθε μορφή κακίας και το ήθος, που είναι το κύριο γνώρισμα της ευγενικής ψυχής, κατάντησε να είναι καταγέλαστο κι εξαφανίστηκε»⁵⁴⁰.

Ο διάλογος ανάμεσα στους Αθηναίους και Μηλίους στηρίζεται σε επίπεδο δομής στις Πρωταγόρειες αντιλογίες, από τις οποίες ένα δείγμα που σώζεται είναι το φυλλάδιο του

⁵³⁶ Zagorin (2006) 194.

⁵³⁷ Θουκ. 5.116.

⁵³⁸ Finley (1988) 217

⁵³⁹ Ρεγκάκος (2009) 201.

⁵⁴⁰ Finley (1988) 215.

τέλους του πέμπτου αιώνα, «Δισσοί λόγοι».⁵⁴¹ Στον διάλογο ο Θουκυδίδης παρέχει ένα αριστοτεχνικό πορτρέτο της συλλογιστικής και των μεθόδων του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού.⁵⁴² Η Romilly θεωρεί ότι ο Θουκυδίδης θέλησε να δώσει στον διάλογό του μια εμβέλεια διαχρονική. Ο διάλογος εξηγεί την πρακτική του κατακτητικού ιμπεριαλισμού αποκτώντας καθολικότητα. Η ανωνυμία των ρητόρων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο Θουκυδίδης καταλογίζει σε ολόκληρη την Αθήνα τις ειδεχθείς πράξεις που έλαβαν χώρα⁵⁴³. Η πρόθεση του ιστορικού να εξετάσει την αρχή του ιμπεριαλισμού μέσα από μία ιμπεριαλιστική πράξη διαφαίνεται από τη σημασία που αποδίδει στην άλωση της Μήλου που αυτή καθαυτήν ήταν μια πράξη ήσσονος σημασίας και χωρίς μεγάλη επίδραση στην πορεία του πολέμου.⁵⁴⁴ Η στρατηγική των διαδόχων του Περικλή αποκαλύπτεται ανάγλυφα στην περίπτωση της Μήλου. Είναι χαρακτηριστικό ότι στα επιχειρήματα των Μηλίων περί δικαίου και ηθικής, οι Αθηναίοι προβάλλουν ως αντεπιχείρημα ότι το δίκαιο είναι μία αξία εναλλακτική, που υπολογίζεται μόνο, εάν αναφέρεται σε ισότιμες και ισόπαλες δυνάμεις. Διαφορετικά οι ισχυροί επιβάλλουν αυτό που τους επιτρέπει η δύναμή τους, ενώ οι αδύναμοι υποχωρούν και συμβιβάζονται, όσο τους επιβάλλει η αδυναμία τους.⁵⁴⁵

Κάτι ανάλογο συναντάμε στο *Γοργία* του Πλάτωνα όπου διατυπώνεται η άποψη ότι η δικαιοσύνη έχει σκοπό να εισαγάγει στην κοινωνία μιαν αφηρημένη ισότητα, που δεν αντιστοιχεί στη φυσική ιεραρχία. Δικαιοσύνη πρέπει να θεωρείται το «τουῦ κρείττονος συμφέρον»⁵⁴⁶. Στη φύση επικρατεί ο ισχυρός και είναι θεμιτό να επιβάλλει τις θελήσεις του στους αδύναμους. Σε κάθε πολιτεία, δίκαιο είναι ότι συμφέρει την κρατούσα κυβέρνηση⁵⁴⁷. Επανέρχεται έτσι στο προσκήνιο η αντίθεση φύση-νόμος.⁵⁴⁸

Η ανθρώπινη ισχύς είναι συνέχεια της φυσικής ισχύος, είναι η ίδια η φυσική ισχύς εισερχόμενη στην ανθρώπινη κατάσταση, η οποία κατάσταση με τη σειρά της είναι μέρος του φυσικού κόσμου. Τα εννοιολογικά ζεύγματα φύσις-νόμος, ελεύθερος-δούλος, ισχύς-ασθένεια, δικαιοσύνη-συμφέρον, λογική-πάθη, τύχη-ανάγκη, λόγος-πράξη είναι δηλωτικά αντιθετικών

⁵⁴¹ Easterling and Knox (1990) 590.

⁵⁴² Zagorin (2006) 195

⁵⁴³ Romilly (2004) 371.

⁵⁴⁴ Romilly (2004) 371.

⁵⁴⁵ Πλατιάς (2000) 44.

⁵⁴⁶ Πλάτων *Πολιτ.* A338c.

⁵⁴⁷ Πλάτων *Πολιτ.* A339a.

⁵⁴⁸ Πλάτων *Γοργίας* 483d.

καταστάσεων, οι οποίες καθορίζονται από το συσχετισμό της δύναμης μεταξύ των αντιμαχόμενων μερών τους.⁵⁴⁹

Ο Καστοριάδης θεωρεί ότι ο Θουκυδίδης εκφράζει την κρατούσα αντίληψη από τον 8^ο ως τον 5^ο αιώνα στον ελληνικό κόσμο. Βάσει αυτής η ισχύς δε δημιουργεί δίκαιο. Το ζήτημα του δικαίου ετίθετο πάντα μεταξύ ίσων. Ήταν όμως δεδομένη η υπαγωγή των ασθενεστερών στους ισχυρότερους. «Κάθε θεωρία του ‘φυσικού δικαίου’ του είναι (του Θουκυδίδη) απολύτως ξένη. Κατ’ αυτόν, δεν υφίσταται φυσικό δίκαιο που να ρυθμίζει το πρόβλημα του δικαίου και της ισχύος. Το δίκαιο ισχύει κατ’ αρχάς μόνο μεταξύ ίσων, ενώ εκεί που δεν υπάρχει ισότητα, επικρατεί η ισχύς η ισχύς όμως αυτή μπορεί να μετριαστεί σε συνάρτηση με κάποιο άλλο δίκαιο»⁵⁵⁰.

Ο Π. Κονδύλης υποστηρίζει ότι «όταν καθιερωμένοι θεσμοί και παμπάλαια έθιμα παραμερίζονται στο άγχε σβήσε, όταν τα ιερά δεσμά της θρησκείας και της ηθικής καταρρακώνονται αιφνίδια, όταν ακόμα και οι λέξεις αλλάζουν τη σημασία τους - τότε γίνεται ηλίου φαινότερον ότι όλα αυτά είναι τεχνητές κατασκευές και θεσμίσεις, όχι γεννήματα της Φύσης»⁵⁵¹.

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι εκάστοτε πολιτικοί στόχοι και το συμφέρον των Αθηναίων τους ωθούν να επιδιώκουν εναλλακτικές αξίες. Στην Αθήνα η ανατροπή των αξιών, η απόρριψη ηθικών κριτηρίων, η διαμόρφωση νέας αλαζονικής και αδίστακτης πολιτικής συνείδησης ήταν αποτέλεσμα εκείνων των ιστορικών εξελίξεων που έκαναν τα άτομα και την κοινωνία να ταυτίζουν την ύπαρξή τους και τα συμφέροντά τους με τη βία και αδικία. «Η ηγεμονεύουσα, λοιπόν, δύναμη υπόκειται σε αναγκαιότητες, τις οποίες δημιουργεί η ίδια η φύση της, με πρωτεύουσα ανάγκη εκείνη που συνδέεται με τη διατήρηση της ισχύος και με τα όποια επακόλουθα της, όπως είναι: ο φόβος, η βίαιη καταστολή ή η εντεινόμενη κυριαρχία. Η αποδοχή της αναγκαιότητας της ισχύος, της διατήρησης και της επέκτασης της είναι μια φυσική αντίδραση η οποία δεν απαιτεί καμία εξήγηση»⁵⁵².

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο στη δημηγορία των Αθηναίων-Μηλίων η δημοκρατική πόλη των Αθηνών αρνείται να συζητήσει πραγματικά θέματα δικαιοσύνης και τιμής-και απαιτεί από

⁵⁴⁹ Βαβούρας (2012) 37-38.

⁵⁵⁰ Καστοριάδης (2011) 155-156.

⁵⁵¹ Κονδύλης (1992) 58.

⁵⁵² Ρεντίφης (2013) 66.

τη Μήλο να της παραδώσει την πολιτική της ταυτότητα.⁵⁵³ «Οι θεσμοί: κοινωνικοί, οικονομικοί, πολιτικοί έχουν επιβάλλει το κυνικό αξίωμα ότι δικαιοσύνη είναι το συμφέρον του ισχυρού»⁵⁵⁴.

Ο Ζαγορίν στέκεται κριτικά απέναντι σε αυτή την άποψη. Υποστηρίζει ότι: «Είναι σημαντικό να αποφύγει κανείς το λάθος να θεωρήσει ότι οι Αθηναίοι ήταν υπέρ του δικαίου του ισχυροτέρου και ότι πίστευαν πως η δικαιοσύνη είναι απλώς μια σύμβαση και ότι στην πραγματικότητα δεν υπάρχει. Βρίσκουμε αυτή την άποψη να διατυπώνεται από τους σοφιστές Καλλικλή και Θρασύμαχο στους διαλόγους του Πλάτωνα *Γοργίας* και *Πολιτεία*, αλλά δεν είναι αυτή η άποψη που ο Θουκυδίδης αποδίδει στους Αθηναίους. Κατά την επιθυμία τους να υποτάξουν τη Μήλο, έχουν ως κίνητρο εν μέρει τη φιλοδοξία τους για κατάκτηση, αλλά επίσης και τον φόβο για την αυτοκρατορία τους. Πάντοτε στο μυαλό τους βρίσκεται ο κίνδυνος ότι οι σύμμαχοί τους μπορεί να επαναστατήσουν αν οι Αθηναίοι δείξουν αδυναμία, και έτσι είναι αποφασισμένοι να καταδείξουν ότι οι Μήλιοι θα πρέπει να πληρώσουν ακριβά την αυτοπειθαρχία τους»⁵⁵⁵.

Η Romilly θεωρεί ότι ο φόβος που εμπνέει στην Αθήνα η εχθρότητα των υπηκόων της την ωθεί να κάνει επίδειξη δύναμης. Στόχος είναι να μην αφήσει κανέναν έξω από την κυριαρχία της. Έτσι η κατάκτηση γίνεται μέτρο ασφαλείας. Για την Romilly εκείνο που καταδικάζει ο περισσότερο και από τον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό στο διάλογο των Μηλίων είναι η ίδια η ανθρώπινη φύση. Έτσι ο διάλογος εκφράζει μάλλον τη φιλοσοφική απαισιοδοξία του παρά την πολιτική αυστηρότητά του.⁵⁵⁶

Πραγματικά αποκαλύπτεται στο έργο η φθορά του πολιτικού ήθους που ο ιστορικός την συνδέει με την ανθρώπινη φύση. Η φθορά αυτή σταδιακά θα προσλάβει τις διαστάσεις μίας γενικευμένης ηθικής κρίσης. Ο ατομικισμός, ο προσωπικός ευδαιμονισμός και ο αμοραλισμός θα είναι οι γνώμονες σκέψης και δράσης: «Η πόλη των Αθηνών προφανώς έχει χάσει την ικανότητα να επιχειρηματολογεί «κατά λόγον» και η πολιτική γλώσσα που χρησιμοποιεί δεν έχει συνέπεια και δεν παράγει πολιτισμό»⁵⁵⁷. Ο ιστορικός θα προτιμούσε στην περίπτωση της Μήλου μια διαφορετική στάση των εμπλεκομένων. Οι Αθηναίοι ως

⁵⁵³ Σταμούλη (2014) 262.

⁵⁵⁴ Βώρος (2001) 22.

⁵⁵⁵ Zagorin (2006) 195.

⁵⁵⁶ Romilly (2004) 412.

⁵⁵⁷ Σταμούλη (2014) 262.

δυνατοί, θα έπρεπε να επιδείξουν μία ανώτερη και διπλωματική πολιτική, αλλά και οι Μήλιοι ως αδύναμοι θα έπρεπε να είχαν επιλέξει μία πιο συνετή στρατηγική.⁵⁵⁸

Ο Gomme υποστήριξε ότι ο διάλογος αποσκοπούσε στο να δείξει την ηθική παρακμή της Αθήνας. Ο Andrewes διαφώνησε μαζί του και παρατήρησε ότι «η άποψη σύμφωνα με την οποία ο διάλογος είναι μια καταδίκη της Αθήνας είναι λανθασμένη». Σύμφωνα με το Zagorin «δεν υπάρχει τρόπος να λυθεί αυτή η διαφορά, καθώς δεν υπάρχει τίποτα στον διάλογο που να προδίδει την ηθική θέση του ίδιου του Θουκυδίδη»⁵⁵⁹.

Ο Grote χαρακτήρισε την τραγωδία των Μηλίων ως «μία από τις πλέον χονδροειδείς και αδικαιολόγητες περιπτώσεις σκληρότητας που μας παρέχει η αρχαία ελληνική ιστορία»⁵⁶⁰. Θεώρησε ότι ο Θουκυδίδης τοποθέτησε στο τέλος του πέμπτου βιβλίου το διάλογο των Μηλίων πριν ξεκινήσει την εξιστόρηση της Σικελικής Εκστρατείας στο έκτο βιβλίο, διότι υπάρχει μία δραματική ενότητα στα δύο γεγονότα. Η Romilly συμφωνεί θεωρώντας ότι ο διάλογος των Μηλίων συναρτάται με την εκστρατεία στη Σικελία αφού πριν από αυτήν «αναλύεται πικρά η γοητεία του ιμπεριαλισμού και οι κίνδυνοί του»⁵⁶¹. Εντοπίζεται μάλιστα μία τραγική ειρωνεία στον τρόπο που οι Αθηναίοι αντιμετωπίζουν την εμπιστοσύνη των Μηλίων στην τύχη και στο δραματικό τέλος της εκστρατείας όπου ο Νικίας θα εναποθέσει όλες τις ελπίδες σωτηρία επίσης στην τύχη⁵⁶².

Ωστόσο ο Zagorin υποστηρίζει ότι η σφαγή στη Μήλο και η καταστροφή στη Σικελία δεν είναι ηθικά συνδεδεμένες και σε καμία περίπτωση η δεύτερη να αποτελεί τιμωρία για την πρώτη. «Η περιγραφή της Σικελικής εκστρατείας από τον Θουκυδίδη σε κανένα σημείο δεν υπαινίσσεται ότι η αποτυχία της ήταν μια τιμωρία σχεδιασμένη να αποκαταστήσει την ηθική ισορροπία· αντ' αυτού θεωρεί ότι η εν λόγω αποτυχία οφειλόταν εξ ολοκλήρου σε ανθρώπινους παράγοντες που μπορεί ενδεχομένως να ήταν διαφορετικοί»⁵⁶³.

17. Η Εκστρατεία στη Σικελία

Ο Θουκυδίδης στο έργο του παρουσιάζει μία εκφυλιστική διαδικασία για την Αθήνα τονίζοντας τις ηθικές επιπτώσεις του λοιμού, διατυπώνοντας κρίσεις για τους διαδόχους του

⁵⁵⁸ Σταμούλη (2014) 262.

⁵⁵⁹ Zagorin (2006) 196.

⁵⁶⁰ Grote όπως αναφέρεται σε Zagorin (2006) 195.

⁵⁶¹ Romilly (1988) 76.

⁵⁶² Romilly (1988) 76, Υποσημ.44.

⁵⁶³ Zagorin (2006) 196.

Περικλή, παρουσιάζοντας τις δημηγορίες για την τύχη των Μυτιληναίων και περιγράφοντας τις επιπτώσεις του εμφύλιου σπαραγμού. Δηηγούμενος τη Σικελική εκστρατεία αποκαλύπτει ότι από τη στιγμή που η εκφυλιστική διαδικασία έχει αρχίσει, οποιαδήποτε ατυχία μπορεί να είναι μοιραία⁵⁶⁴.

Λίγο μετά τη σφαγή των Μηλίων, ήρθαν πρέσβεις από την Έγεστα, ζητώντας τη βοήθεια των Αθηναίων εναντίον των κατοίκων του Σελινούντα. Ο Αλκιβιάδης καταφέρνει να πείσει τους Αθηναίους να αποφασίσουν την καταστροφική εκστρατεία της Σικελίας. Όλοι οι Αθηναίοι τάχτηκαν υπέρ του εγχειρήματος: *«καὶ ἔρως ἐνέπεσε τοῖς πᾶσιν ὁμοίως ἐκπλεῦσαι»*⁵⁶⁵. Οι ηλικιωμένοι γιατί θεώρησαν ότι είχαν δυνατότητα να υποτάξουν την ξένη χώρα. Επιπλέον θεωρούσαν ότι ένα τόσο ισχυρό στράτευμα δε διέτρεχε κανένα κίνδυνο: *«τοῖς μὲν γὰρ πρεσβυτέροις ὡς ἢ καταστρεψομένοις ἐφ' ἃ ἔπλεον ἢ οὐδὲν ἂν σφαλεῖσαν μεγάλην δύναμιν»*⁵⁶⁶. Όσοι ήταν στην κατάλληλη ηλικία για να στρατευτούν είχαν πόθο να γνωρίσουν μία ξένη χώρα και πεποίθηση ότι δεν επρόκειτο να κινδυνεύσουν: *«τοῖς δ' ἐν τῇ ἡλικίᾳ τῆς τε ἀπόουσης πόθῳ ὄψεως καὶ θεωρίας, καὶ εὐέλπιδες ὄντες σωθήσεται»*⁵⁶⁷. Οι άνθρωποι του λαού προσέβλεπαν στο οικονομικό όφελος. Θεωρούσαν ότι αφενός θα κέρδιζαν χρήματα άμεσα αφετέρου θα διασφάλιζαν – μέσω της ενίσχυσης της πόλης από το εγχείρημα – παντοτινή μισθοδοσία: *«ὁ δὲ πολὺς ὄμιλος καὶ στρατιώτης ἔν τε τῷ παρόντι ἀργύριον οἴσειν καὶ προσκτήσεσθαι δύναμιν ὅθεν αἰδίων μισθοφορὰν ὑπάρξειν»*⁵⁶⁸.

Η εκστρατεία ξεκίνησε στα τέλη της άνοιξης του 415 π.Χ. Οι Αθηναίοι δεν είχαν συνειδητοποιήσει την επικινδυνότητα του εγχειρήματος που είχαν αναλάβει. Οι περισσότεροι δε γνώριζαν το πραγματικό μέγεθος της Σικελίας ούτε τον αριθμό των κατοίκων της, Ελλήνων και βαρβάρων. Καθοριστικό ρόλο στην αποτυχία έπαιξε όχι μόνο η εσφαλμένη κρίση των Αθηναίων αλλά και η εσφαλμένη εκτέλεση όσων είχαν προαποφασιστεί⁵⁶⁹. Οι στόχοι ήταν ασαφείς, οι διαφωνίες μεταξύ των στρατηγών ατέρμονες, η υποτίμηση των ικανοτήτων των αντιπάλων μόνιμη τα κίνητρα των στρατιωτών ετερόκλητα, η εκτίμηση των αναγκών του εκστρατευτικού σώματος μη ρεαλιστική.⁵⁷⁰

⁵⁶⁴ Finley (1988) 208.

⁵⁶⁵ Θουκ., 6.24.3.

⁵⁶⁶ Θουκ., 6.24.3.

⁵⁶⁷ Θουκ., 6.24.3.

⁵⁶⁸ Θουκ., 6.24.3.

⁵⁶⁹ Hornblower (2003) 197.

⁵⁷⁰ Finley (1988) 231.

Δυο χρόνια αργότερα ήρθε η καταστροφή. Μετά από μια σοβαρή ήττα του στόλου στα ανοιχτά των Συρακουσών, και δεχόμενοι επιθέσεις από τους Συρακούσιους οι Αθηναίοι υποχώρησαν κάτω από δυσμενείς συνθήκες. Όταν διατάχθηκε υποχώρηση η κατάσταση των Αθηναίων ήταν τρομερή. Είχαν χάσει ολόκληρο το στόλο και ενώ είχαν έρθει με μεγάλες ελπίδες δεν υπήρχε για αυτούς παρά μόνο η προοπτική μεγάλων κινδύνων και για τους ίδιους και για την πόλη: *«δεινὸν οὖν ἦν οὐ καθ' ἓν μόνον τῶν πραγμάτων, ὅτι τάς τε ναῦς ἀπολωλεκότες πάσας ἀπεχώρουν καὶ ἀντὶ μεγάλης ἐλπίδος καὶ αὐτοὶ καὶ ἡ πόλις κινδυνεύοντες»*⁵⁷¹.

Επιπλέον η εικόνα του στρατοπέδου ήταν οδυνηρή τόσο για τα μάτια όσο και για την ψυχή: *«ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἀπολείψει τοῦ στρατοπέδου ζυνέβαινε τῇ τε ὄψει ἐκάστῳ ἀλγεινὰ καὶ τῇ γνώμῃ αἰσθέσθαι»*⁵⁷². Οι νεκροί είχαν μείνει άταφοι και οι Αθηναίοι βλέποντας τα πτώματα των δικών τους, βυθίζονταν σε λύπη ανάμικτη με φόβο. Οι ασθενείς και οι τραυματίες εγκαταλείπονταν ζωντανοί, πράγμα που προκαλούσε απίστευτο πόνο σε αυτούς που αναγκάζονταν να τους εγκαταλείψουν: *«τῶν τε γὰρ νεκρῶν ἀτάφων ὄντων, ὁπότε τις ἴδοι τινὰ τῶν ἐπιτηδείων κείμενον, ἐς λύπην μετὰ φόβου καθίστατο, καὶ οἱ ζῶντες καταλειπόμενοι τραυματῖαι τε καὶ ἀσθενεῖς πολὺ τῶν τεθνεώτων τοῖς ζῶσι λυπηρότεροι ἦσαν καὶ τῶν ἀπολωλότων ἀθλιώτεροι»*⁵⁷³. Όσοι έμεναν πίσω εκλιπαρούσαν να τους πάρουν μαζί τους οι συγγενείς και οι φίλοι, καλώντας τους με τα ονόματα τους. Κρέμονταν πάνω από τους συντρόφους τους και τους ακολουθούσαν όσο μπορούσαν. Όταν οι σωματικές και οι ψυχικές τους πρόδιδαν, αποσπώνταν με επικλήσεις στους θεούς και οίμωγές: *«πρὸς γὰρ ἀντιβολίαν καὶ ὄλοφυρμὸν τραπόμενοι ἐς ἀπορίαν καθίστασαν, ἄγειν τε σφᾶς ἀξιοῦντες καὶ ἓνα ἕκαστον ἐπιβώμενοι, εἴ τινὰ πού τις ἴδοι ἢ ἐταίρων ἢ οἰκείων, τῶν τε ζυσκήνων ἤδη ἀπιόντων ἐκκρεμαννύμενοι καὶ ἐπακολουθοῦντες ἐς ὅσον δύναιντο, εἴ τῳ δὲ προλίποι ἢ ρώμη καὶ τὸ σῶμα, οὐκ ἄνευ ὀλίγων ἐπιθειασμῶν καὶ οἰμωγῆς ὑπολειπόμενοι»*⁵⁷⁴.

Ο στρατός ολόκληρος αποχωρούσε με μάτια πλημμυρισμένα δάκρυα και καθώς δεν ήξεραν τι να κάνουν με δυσκολία αποφάσιζαν να ξεκινήσουν *«ὥστε δάκρυσι πᾶν τὸ στράτευμα πλησθὲν καὶ ἀπορία τοιαύτη μὴ ραδίως ἀφορμαῖσθαι»*⁵⁷⁵. Και ενώ είχαν έρθει για να υποδουλώσουν το νησί έφευγαν φοβούμενοι ότι θα υποδουλωθούν. Επιπλέον ενώ είχαν

⁵⁷¹ Θουκ. 7.75.2.

⁵⁷² Θουκ. 7.75.2.

⁵⁷³ Θουκ. 7.75.3.

⁵⁷⁴ Θουκ. 7.75.4.

⁵⁷⁵ Θουκ. 7.75.4.

ξεκινήσει με ευχές και παιάνες από τον Πειραιά τώρα έφευγαν έχοντας μπροστά τους δυσοίωνες προοπτικές. Και δεν επέβαιναν στα πλοία ως ναύτες αλλά πορεύονταν πεζοί αναθέτοντας τις ελπίδες στους οπλίτες και όχι στους ναύτες: «μέγιστον γάρ δὴ τὸ διάφορον τοῦτο [τῶ] Ἑλληνικῶ στρατεύματι ἐγένετο, οἷς ἀντὶ μὲν τοῦ ἄλλους δουλωσομένους ἤκειν αὐτοὺς τοῦτο μᾶλλον δεδιότας μὴ πάθωσι ζυνέβη ἀπιέναι, ἀντὶ δ' εὐχῆς τε καὶ παιάνων, μεθ' ὧν ἐξέπλεον, πάλιν τούτων τοῖς ἐναντίοις ἐπιφημίσμασιν ἀφορμαῖσθαι, πεζοὺς τε ἀντὶ ναυβατῶν πορευομένους καὶ ὀπλιτικῶ προσέχοντας μᾶλλον ἢ ναυτικῶ»⁵⁷⁶.

Οι Συρακούσιοι ανάγκασαν τη μεραρχία του Δημοσθένη να παραδοθεῖ και ζήτησαν από το Νικία να πράξει το ίδιο. Ο Νικίας δήλωσε ότι συμφωνεῖ να παραδοθεῖ κάτω από προϋποθέσεις. Πρότεινε στον Γύλιππο και τους Συρακούσιους οι Αθηναῖοι να καταβάλλουν πολεμική αποζημίωση στους Συρακούσιους υπό τον όρο να αφήσουν το στρατό να φύγει. Μέχρι δε να καταβληθούν τα χρήματα πρότεινε να αφήσει Αθηναίους ομήρους έναν για κάθε τάλαντο. «ὡς δ' οἰχόμενος ἀπήγγειλε πάλιν παραδεδωκότας, ἐπικηρυκεύεται Γυλίππῳ καὶ Συρακοσίοις εἶναι ἐτοῖμος ὑπὲρ Ἀθηναίων ζυμβῆναι, ὅσα ἀνήλωσαν χρήματα Συρακόσιοι ἐς τὸν πόλεμον, ταῦτα ἀποδοῦναι, ὥστε τὴν μετ' αὐτοῦ στρατιὰν ἀφεῖναι αὐτούς: μέχρι οὗ δ' ἂν τὰ χρήματα ἀποδοθῆ, ἄνδρας δώσειν Ἀθηναίων ὀμήρους, ἓνα κατὰ τάλαντον»⁵⁷⁷. Οι Συρακούσιοι απέκρουσαν τις προτάσεις και περικύκλωσαν τη μεραρχία του Νικία.

Η κατάσταση των Αθηναίων ήταν απελπιστική λόγω του ότι υπήρχε τεράστια έλλειψη τροφίμων. Περίμεναν ωστόσο η νύχτα για να συνεχίσουν την πορεία τους. Όταν το αντελήφθησαν οι Συρακούσιοι ετοιμάστηκαν για επίθεση: «εἶχον δὲ καὶ οὗτοι πονηρῶς σίτου τε καὶ τῶν ἐπιτηδείων ἀπορία. ὅμως δὲ τῆς νυκτὸς φυλάζαντες τὸ ἡσυχάζον ἔμελλον πορεύεσθαι. καὶ ἀναλαμβάνουσί τε τὰ ὄπλα καὶ οἱ Συρακόσιοι αἰσθάνονται καὶ ἐπαιάνισαν»⁵⁷⁸. Οι Αθηναῖοι άφησαν τα όπλα και περίμεναν να ξημερώσει. Το πρωί ο Νικίας τέθηκε επικεφαλής του στρατού ενώ οι Συρακούσιοι και οι σύμμαχοι τους επιτέθηκαν με σφοδρότητα: «Νικίας δ' ἐπειδὴ ἡμέρα ἐγένετο ἤγε τὴν στρατιάν: οἱ δὲ Συρακόσιοι καὶ οἱ ζύμμαχοι προσέκειντο τὸν αὐτὸν τρόπον πανταχόθεν βάλλοντές τε καὶ κατακοντίζοντες»⁵⁷⁹.

Οι Αθηναῖοι έσπευσαν στον ποταμό Ασσίναρο. Επειδή πιέζονταν από παντού από τους πολυάριθμους ιπτεῖς και από τους ψιλοὺς στρατιώτες νόμιζαν ότι η θέση τους θα

⁵⁷⁶ Θουκ. 7.75,7.

⁵⁷⁷ Θουκ. 7.83.2.

⁵⁷⁸ Θουκ. 7.83.4.

⁵⁷⁹ Θουκ. 84.1.

βελτιωθεί αν διαβούν τον ποταμό. Επιπλέον είχαν ταλαιπωρηθεί από την πεζοπορία και από την δίψα: *«καὶ οἱ Ἀθηναῖοι ἠπείγοντο πρὸς τὸν Ἀσσίναρον ποταμὸν, ἅμα μὲν βιαζόμενοι ὑπὸ τῆς πανταχόθεν προσβολῆς ἰπέων τε πολλῶν καὶ τοῦ ἄλλου ὄχλου, οἴομενοι ῥᾶόν τι σφίσιιν ἔσεσθαι, ἦν διαβῶσι τὸν ποταμὸν, ἅμα δ' ὑπὸ τῆς ταλαιπωρίας καὶ τοῦ πιεῖν ἐπιθυμία»*⁵⁸⁰. Μόλις ἔφτασαν ρίχτηκαν εντός του ποταμού χωρίς καμία τάξη. Καθώς προσπαθοῦσε καθένας να διαβεί το ποτάμι πρώτος και καθὼς οι εχθροὶ επιτίθεντο, η διάβαση του ποταμοῦ εἶχε καταστεί ιδιαίτερα δυσχερής: *«ὡς δὲ γίνονται ἐπ' αὐτῷ, ἐσπίπτουσιν οὐδενὶ κόσμῳ ἔτι, ἀλλὰ πᾶς τέ τις διαβῆναι αὐτὸς πρῶτος βουλόμενος καὶ οἱ πολέμοιοι ἐπικείμενοι χαλεπὴν ἤδη τὴν διάβασιν ἐποιοῦν»*⁵⁸¹.

Οι στρατιῶτες αναγκάζονταν να βαδίζουν συγκεντρωμένοι και ἔτσι ἐπέφταν ο ἕνας πάνω στον ἄλλο και καταπατούνταν. Κάποιοι προσέκρουαν στις αιχμές των δοράτων και ἄλλοι παρασύρονταν ἀπὸ το ρεῦμα του ποταμοῦ: *« ἄθροοι γὰρ ἀναγκαζόμενοι χωρεῖν ἐπέπιπτόν τε ἀλλήλοισ καὶ κατεπάτουν, περὶ τε τοῖς δορατίοισ καὶ σκεύεσιν οἱ μὲν εὐθὺς διεφθείροντο, οἱ δὲ ἐμπαλασσόμενοι κατέρρεον»*⁵⁸². Οι Συρακούσιοι στέκονταν στην ἄλλη ὄχθη που ἦταν ἀπόκρημνη και χτυπούσαν τους Αθηναίους που ἔπιναν νερό με λαχτάρα και συνωθούνταν στη βαθιὰ κοίτη του ποταμοῦ σε ἀπερίγραπτη σύγχυση: *«ἐς τὰ ἐπὶ θάτερα τὰ τοῦ ποταμοῦ παραστάντες οἱ Συρακόσιοι (ἦν δὲ κρημνῶδες) ἔβαλλον ἄνωθεν τοὺς Ἀθηναίους, πίνοντάς τε τοὺς πολλοὺς ἀσμένους καὶ ἐν κοίλῳ ὄντι τῷ ποταμῷ ἐν σφίσιιν αὐτοῖς ταρασσομένους»*⁵⁸³.

Οι Πελοποννήσιοι κατεβαίνοντας ἀπὸ την ὄχθη στο ποτάμι ἔσφαζαν και το νερό εἶχε ἤδη μολυνθεῖ. Παρόλο που εἶχε ἀναμιχθεῖ με πηλό και αἷμα οι στρατιῶτες ἔδιναν μάχη για το ποιος θα πιεῖ πρώτος: *« οἷ τε Πελοποννήσιοι ἐπικαταβάντες τοὺς ἐν τῷ ποταμῷ μάλιστα ἔσφαζον. καὶ τὸ ὕδωρ εὐθὺς διέφθαρτο, ἀλλ' οὐδὲν ἦσσαν ἐπίνετό τε ὁμοῦ τῷ πηλῷ ἡματωμένον καὶ περιμάχητον ἦν τοῖς πολλοῖς»*⁵⁸⁴. Ὅταν οι νεκροὶ συσσωρεύθηκαν στην κοίτη του ποταμοῦ και ο στρατὸς εἶχε καταστραφεῖ, ο Νικίας παραδόθηκε στον Γύλιππο που ἐμπιστευόταν περισσότερο ἀπὸ τους Συρακούσιοι και ζήτησε να σταματήσει ο φόνοσ των ὑπόλοιπων στρατιωτῶν: *«τέλοσ δὲ νεκρῶν τε πολλῶν ἐπ' ἀλλήλοισ ἤδη κειμένων ἐν τῷ ποταμῷ και διεφθαρμένου τοῦ στρατεύματος τοῦ μὲν κατὰ τὸν ποταμὸν, τοῦ δὲ καί, εἴ τι διαφύγοι, ὑπὸ τῶν*

⁵⁸⁰ Θουκ. 7.84.2.

⁵⁸¹ Θουκ. 7.84.3.

⁵⁸² Θουκ. 7.84.3.

⁵⁸³ Θουκ. 7.84.4.

⁵⁸⁴ Θουκ. 7.84.5.

ἰπέων, Νικίας Γυλίππῳ ἑαυτὸν παραδίδωσι, πιστεύσας μᾶλλον αὐτῷ ἢ τοῖς Συρακοσίοις: καὶ ἑαυτῷ μὲν χρήσασθαι ἐκέλευεν ἐκεῖνόν τε καὶ Λακεδαιμονίους ὅτι βούλονται, τοὺς δὲ ἄλλους στρατιώτας παύσασθαι φονεύοντας»⁵⁸⁵.

Στη συνέχεια ἀρχισε καταδίωξη καὶ πάρα πολλοὶ συνελήφθησαν ὡς αιχμάλωτοι. Οἱ Συρακοῦσιοι καὶ οἱ σύμμαχοι τοὺς συγκέντρωσαν τὰ λάφυρα καὶ τοὺς αιχμαλώτους καὶ ἐπέστρεψαν στὴν πόλη: «ζυναθροισθέντες δὲ οἱ Συρακοῦσιοι καὶ οἱ ζύμμαχοι, τῶν τε αἰχμαλώτων ὄσους ἐδύναντο πλείστους καὶ τὰ σκῦλα ἀναλαβόντες, ἀνεχώρησαν ἐς τὴν πόλιν»⁵⁸⁶. Τοὺς αιχμάλωτους Ἀθηναίους καὶ τοὺς συμμάχους τοὺς, τοὺς κατέβασαν στα λατομεῖα γιατί θεωροῦσαν ὅτι ἐκεῖ ἡ φύλαξη τοὺς θα ἦταν ἀσφαλέστερη. Τον Νικία καὶ τον Δημοσθένη τοὺς ἐσφαζαν παρά τὴ θέληση τοῦ Γυλίππου ποὺ θεωροῦσε ὅτι ἀν τοὺς οδηγούσε στὴ Σπάρτη θα ἐπιτύγχανε ἕνα προσωπικὸ θρίαμβο: «καὶ τοὺς μὲν ἄλλους Ἀθηναίων καὶ τῶν ζυμμάχων ὁπόσους ἔλαβον κατεβίβασαν ἐς τὰς λιθοτομίας, ἀσφαλεστάτην εἶναι νομίσαντες τήρησιν, Νικίαν δὲ καὶ Δημοσθένη ἄκοντος τοῦ Γυλίππου ἀπέσφαζαν. ὁ γὰρ Γυλίππος καλὸν τὸ ἀγώνισμα ἐνόμιζεν οἱ εἶναι ἐπὶ τοῖς ἄλλοις καὶ τοὺς ἀντιστρατήγους κομίσαι Λακεδαιμονίοις»⁵⁸⁷.

Ο Νικίας θεωροῦνταν φίλος τῶν Λακεδαιμονίων διότι στα γεγονότα τῆς Σφακτηρίας ἐδειξε ζήλο γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν Σπαρτιατῶν αιχμαλώτων καὶ ἐπίεισε τοὺς Ἀθηναίους νὰ κάνουν εἰρήνη. Ἐξαιτίας αὐτῶν εἶχε κερδίσει τὴν εὐνοία τῶν Λακεδαιμονίων γιὰ αὐτὸ καὶ παραδόθηκε στὸν Γυλίππο: «τοὺς γὰρ ἐκ τῆς νήσου ἄνδρας τῶν Λακεδαιμονίων ὁ Νικίας προθυμήθη, σπονδὰς πείσας τοὺς Ἀθηναίους ποιήσασθαι, ὥστε ἀφεθῆναι ἀνθ' ὧν οἱ τε Λακεδαιμόνιοι ἦσαν αὐτῷ προσφιλεῖς κάκεῖνος οὐχ ἤκιστα διὰ τοῦτο πιστεύσας ἑαυτὸν τῷ Γυλίππῳ παρέδωκεν»⁵⁸⁸. Κάποιοι ἀπὸ τοὺς Συρακοῦσιους ὁμῶς φοβήθηκαν, ἐπειδὴ εἶχαν ἐρθεῖ σὲ συνεννόηση μαζί του, μήπως βασανιζόμενος προβεῖ σὲ ἀποκαλύψεις περιπλέκοντας τὰ πράγματα. Ἐπιπλέον ἄλλοι καὶ κυρίως οἱ Κορίνθιοι φοβήθηκαν μήπως δωροδοκώντας καταφέρει νὰ διαφύγει δημιουργώντας προβλήματα στὸ μέλλον. Γιὰ αὐτὸ ἐπίεισαν τοὺς συμμάχους νὰ τὸν σκοτώσουν: «ἀλλὰ τῶν Συρακοσίων τινές, ὡς ἐλέγετο, οἱ μὲν δεισαντες, ὅτι πρὸς αὐτὸν ἐκεκοινολόγητο, μὴ βασανιζόμενος διὰ τὸ τοιοῦτο ταραχὴν σφίσις ἐν εὐπραγίᾳ ποιήσῃ, ἄλλοι δέ, καὶ οὐχ ἤκιστα οἱ Κορίνθιοι, μὴ χρήμασι δὴ πείσας τινάς, ὅτι πλούσιος ἦν,

⁵⁸⁵ Θουκ. 7.85.1.

⁵⁸⁶ Θουκ. 7.86.1.

⁵⁸⁷ Θουκ. 7.86.2.

⁵⁸⁸ Θουκ. 7.86.3,4.

ἀποδρᾶ καὶ αὐθις σφίσι νεώτερόν τι ἀπ' αὐτοῦ γένηται, πείσαντες τοὺς ζυμμάχους ἀπέκτειναν αὐτόν»⁵⁸⁹. Ο Θουκυδίδης προβαίνει στη διατύπωση μιας προσωπικής κρίσης για το θάνατο του Νικία. Τονίζει ότι ο Νικίας σε όλη τη ζωή του είχε μείνει πιστός στο καθήκον του και άξιζε λιγότερο από κάθε άλλον σύγχρονο του Θουκυδίδη αυτό το τέλος: «καὶ ὁ μὲν τοιαύτη ἦ ὄτι ἐγγύτατα τούτων αἰτία ἐτεθήκει, ἥκιστα δὴ ἄξιος ὢν τῶν γε ἐπ' ἐμοῦ Ἑλλήνων ἐς τοῦτο δυστυχίας ἀφικέσθαι διὰ τὴν πᾶσαν ἐς ἀρετὴν νενομισμένην ἐπιτήδευσιν»⁵⁹⁰.

Τραγική ήταν η μοίρα των αιχμαλώτων τους οποίους οι Συρακούσιοι αντιμετώπισαν με μεγάλη σκληρότητα. Ήταν στοιβαγμένοι σε ένα στενό και βαθύ λάκκο εκτεθειμένοι στον πνιγηρό καύσωνα της ημέρας και στο κρύο της νύχτας. Οι απότομες εναλλαγές της θερμοκρασίας είχαν καταλυτική επίδραση στην υγεία τους προκαλώντας ασθένειες: « τοὺς δ' ἐν ταῖς λιθοτομίαις οἱ Συρακόσιοι χαλεπῶς τοὺς πρώτους χρόνους μετεχείρισαν. ἐν γὰρ κοίλῳ χωρίῳ ὄντας καὶ ὀλίγῳ πολλοὺς οἷ τε ἥλιοι τὸ πρῶτον καὶ τὸ πνῆγος ἔτι ἐλύπει διὰ τὸ ἀστέγαστον καὶ αἱ νύκτες ἐπιγινόμεναι τούναντίον μετοπωριναὶ καὶ ψυχραὶ τῇ μεταβολῇ ἐς ἀσθένειαν ἐνεωτέριζον»⁵⁹¹.

Λόγω της έλλειψης χώρου δεν είχαν ελευθερία κινήσεων. Επιπλέον τα πτώματα εκείνων που πέθαιναν από τα τραύματα, από τη μεταβολή της θερμοκρασίας και από άλλες αιτίες που είχαν σχέση με τις δυσχερεῖς συνθήκες συσσωρεύονταν και ανέδιδαν ανυπόφορη μυρωδιά: «πάντα τε ποιούντων αὐτῶν διὰ στενοχωρίαν ἐν τῷ αὐτῷ καὶ προσέτι τῶν νεκρῶν ὁμοῦ ἐπ' ἀλλήλοις ζυννενημένων, οἱ ἕκ τε τῶν τραυμάτων καὶ διὰ τὴν μεταβολὴν καὶ τὸ τοιοῦτον ἀπέθνησκον, καὶ ὄσμαὶ ἦσαν οὐκ ἀνεκτοί»⁵⁹². Ταλαιπωρούνταν συγχρόνως από τη πείνα και τη δίψα καθώς επί οκτώ μήνες τους έδιναν μία κοτύλη νερό και δύο κοτύλες σιτάρι. Υπέφεραν τα πάνδεινα, αυτά που είναι φυσικό να πάθει κάποιος κάτω από αυτές τις συνθήκες: «καὶ λιμῶ ἅμα καὶ δίψῃ ἐπιέζοντο (έδίδοσαν γὰρ αὐτῶν ἐκάστῳ ἐπὶ ὀκτὼ μῆνας κοτύλην ὕδατος καὶ δύο κοτύλας σίτου), ἄλλα τε ὅσα εἰκὸς ἐν τῷ τοιοῦτῳ χωρίῳ ἐμπεπτωκότας κακοπαθῆσαι, οὐδὲν ὅτι οὐκ ἐπεγένετο αὐτοῖς»⁵⁹³.

Εβδομήντα περίπου μέρες έζησαν σε αυτόν τον συνωστισμό. Έπειτα οι Συρακούσιοι πούλησαν ως δούλους τους υπόλοιπους αιχμαλώτους εκτός από τους Αθηναίους και τους Έλληνες κατοίκους της Σικελίας «καὶ ἡμέρας μὲν ἑβδομήκοντά τινες οὕτω διητήθησαν ἄθροοι:

⁵⁸⁹ Θουκ. 7.86.4.

⁵⁹⁰ Θουκ. 7.86.5.

⁵⁹¹ Θουκ. 7.87.1.

⁵⁹² Θουκ. 7.87.2.

⁵⁹³ Θουκ. 7.87.2.

ἔπειτα πλὴν Ἀθηναίων καὶ εἴ τινες Σικελιωτῶν ἢ Ἰταλιωτῶν ζυνεστράτευσαν, τοὺς ἄλλους ἀπέδοντο»⁵⁹⁴. Ο Θουκυδίδης αναφέρει ὅτι δε γνωρίζει το συνολικό αριθμό των αιχμαλώτων ἀλλά δεν ἦταν κάτω ἀπὸ ἐπτά χιλιάδες: «ἐλήφθησαν δὲ οἱ ζύμπαντες, ἀκριβεία μὲν χαλεπὸν ἐξείπειν, ὅμως δὲ οὐκ ἐλάσσους ἑπτακισχιλίων»⁵⁹⁵.

Ο ιστορικός ολοκληρώνοντας την περιγραφή του πολέμου εκφράζει την προσωπική του κρίση για την εκστρατεία. Θεωρεῖ ὅτι η εκστρατεία ἦταν μία ἀπὸ τις σημαντικότερες επιχειρήσεις του πολέμου. Τη χαρακτηρίζει ἐνδοξότατη για τους νικητές ἀλλά καταστροφική για τους ηττημένους: «ζυνέβη τε ἔργον τοῦτο [Ἑλληνικὸν] τῶν κατὰ τὸν πόλεμον τόνδε μέγιστον γενέσθαι, δοκεῖν δ' ἔμοιγε καὶ ὧν ἀκοῆ Ἑλληνικῶν ἴσμεν, καὶ τοῖς τε κρατήσασι λαμπρότατον καὶ τοῖς διαφθαρεῖσι δυστυχέστατον»⁵⁹⁶. Θεωρεῖ ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι υπέστησαν πανωλεθρία ἀφοῦ ἔχασαν στρατό καὶ στόλο καὶ λίγοι μόνο γύρισαν στην πατρίδα τους: «κατὰ πάντα γὰρ πάντως νικηθέντες καὶ οὐδὲν ὀλίγον ἐς οὐδὲν κακοπαθήσαντες πανωλεθρία δὴ τὸ λεγόμενον καὶ πεζὸς καὶ νῆες καὶ οὐδὲν ὅτι οὐκ ἀπόλετο, καὶ ὀλίγοι ἀπὸ πολλῶν ἐπ' οἴκου ἀπενόστησαν. ταῦτα μὲν τὰ περὶ Σικελίαν γενόμενα»⁵⁹⁷.

Μετά την καταστροφή στη Σικελία η Αθήνα συνέχισε το πόλεμο καὶ η αποφασιστική μάχη με τους Σπαρτιάτες δόθηκε στους Αιγὸς Ποταμούς, στον Ελλήσποντο, το 405 π.Χ. Τα γεγονότα περιγράφει ο Ξενοφώντας που δίνει το μέγεθος της αθηναϊκής ήττας. Ο αθηναϊκὸς στόλος καταστράφηκε ολοσχερῶς. Σώθηκαν μόνο ἐννέα πλοία ἐνῶ ο Λύσανδρος συνέλαβε τους περισσότερους ἄνδρες: «ἢ δὲ Κόνωνος καὶ ἄλλαι περὶ αὐτὸν ἐπτά πλήρεις ἀνήχθησαν ἄθροαι καὶ ἡ Πάραλος, τὰς δ' ἄλλας πάσας Λύσανδρος ἔλαβε πρὸς τῆ γῆ. τοὺς δὲ πλείστους ἄνδρας ἐν τῇ γῆ συνέλεξεν»⁵⁹⁸.

Ὅταν η Πάραλος ἔφτασε στην Αθήνα καὶ ανακοίνωσε τη συμφορὰ οἱ Ἀθηναῖοι συνταράχθηκαν. Ο θρήνος που ξεκίνησε ἀπὸ τον Πειραιά ἔφτασε δια των Μακρῶν Τειχῶν στην Αθήνα. Το μήνυμα της συμφορὰς περνούσε ἀπὸ στόμα σε στόμα: «ἐν δὲ ταῖς Ἀθήναις τῆς Παράλου ἀφικομένης νυκτὸς ἐλέγετο ἡ συμφορὰ, καὶ οἰμωγὴ ἐκ τοῦ Πειραιῶς διὰ τῶν μακρῶν τειχῶν εἰς ἄστυ διήκεν, ὁ ἕτερος τῶ ἐτέρῳ παραγγέλλων»⁵⁹⁹. Εκείνη τη νύχτα κανεὶς δεν κοιμήθηκε. Οἱ Ἀθηναῖοι δε θρηνοῦσαν μόνο για τους νεκροὺς τους ἀλλά καὶ για τη δική

⁵⁹⁴ Θουκ. 7.87.3.

⁵⁹⁵ Θουκ. 7.87.4.

⁵⁹⁶ Θουκ. 7.87.5.

⁵⁹⁷ Θουκ. 7.87.6.

⁵⁹⁸ Ξενοφ. 2.1.28.

⁵⁹⁹ Ξενοφ. 2.2.3.

τους μοίρα. Πίστευαν λοιπόν ότι θα πάθουν τα ίδια που είχαν κάνει κι αυτοί στους Μηλίους, στους Ιστιαίεις, στους Σκιωναίους, στους Τορωναίους, στους Αιγινήτες και σε πολλούς άλλους Έλληνες: «ὥστ' ἐκείνης τῆς νυκτὸς οὐδεὶς ἐκοιμήθη, οὐ μόνον τοὺς ἀπολωλότας πενθοῦντες, ἀλλὰ πολὺ μᾶλλον ἔτι αὐτοὶ ἑαυτούς, πείσεσθαι νομίζοντες οἷα ἐποίησαν Μηλίους τε Λακεδαιμονίων ἀποίκους ὄντας, κρατήσαντες πολιορκία, καὶ Ἰστιαίας καὶ Σκιωναίους καὶ Τορωναίους καὶ Αἰγινήτας καὶ ἄλλους πολλοὺς τῶν Ἑλλήνων»⁶⁰⁰.

Στη συνέχεια οι Σπαρτιάτες πολίορκησαν την Αθήνα για τέσσερις μήνες και η πόλη αναγκάστηκε να συνθηκολογήσει. Η ειρήνη ήταν ταπεινωτική και προέβλεπε η Αθήνα να γκρεμίσει τα Μακρὰ Τείχη και τον Πειραιά να παραδώσει όλα της τα πλοία εκτός από δώδεκα, να δεχτεί πίσω τους εξόριστους ολιγαρχικούς, να έχει τους ίδιους εχθρούς και φίλους με τους Λακεδαιμόνιους και να τους ακολουθεί όπου την οδηγούν: «ἀλλ' ἐποιοῦντο εἰρήνην ἐφ' ᾧ τὰ τε μακρὰ τείχη καὶ τὸν Πειραιᾶ καθελόντας καὶ τὰς ναῦς πλὴν δώδεκα παραδόντας καὶ τοὺς φυγάδας καθέντας τὸν αὐτὸν ἐχθρὸν καὶ φίλον νομίζοντας Λακεδαιμονίοις ἔπεσθαι καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλατταν ὅποι ἂν ἠγῶνται»⁶⁰¹. Στη συνέχεια ο Λύσανδρος ἦρθε στον Πειραιά, οι εξόριστοι γύρισαν, και ἀρχίζαν να γκρεμίζουν τα Τείχη με τη συνοδεία αυλητριδῶν θεωρώντας ότι η μέρα εκείνη ήταν η αρχή της ελευθερίας για την Ελλάδα: «μετὰ δὲ ταῦτα Λύσανδρός τε κατέπλει εἰς τὸν Πειραιᾶ καὶ οἱ φυγάδες κατῆσαν καὶ τὰ τείχη κατέσκαπτον ὑπ' αὐλητριδῶν πολλῇ προθυμίᾳ, νομίζοντες ἐκείνην τὴν ἡμέραν τῇ Ἑλλάδι ἄρχειν τῆς ἐλευθερίας»⁶⁰². Αυτή η αίσθηση σύντομα διαψεύστηκε καθώς ακολούθησε η τυραννία των Τριάκοντα στην Αθήνα και κατόπιν η παρακμή για την Αθήνα και τις υπόλοιπες ελληνικές πόλεις.

Συμπέρασματα

Αναλογιζόμενοι την εικόνα της αθηναϊκής ευδαιμονίας όπως σκιαγραφήθηκε στον *Επιτάφιο* σε αντίστιξη προς τη σκαιότητα του πολέμου που κυριαρχεί στο υπόλοιπο έργο του Θουκυδίδη αντιλαμβανόμαστε ότι ο πόλεμος είναι μία από τις πιο απαιτητικές και ακραίες εμπειρίες που μπορεί να υποστούν οι άνθρωποι και οι πολιτικές κοινότητες. Ο Θουκυδίδης καταδεικνύει ότι όταν οι άνθρωποι καταφεύγουν σε αυτόν προσπαθούν να τον διευθύνουν με

⁶⁰⁰ Ξενοφ. 2.2.3.

⁶⁰¹ Ξενοφ. 2.2.20.

⁶⁰² Ξενοφ. 2.2.23.

ευφυΐα και πρόνοια αλλά συχνά αποτυγχάνουν.⁶⁰³ Τούτο αποδεικνύεται περίτρανα στην περίπτωση της Αθήνας.

Στον *Επιτάφιο* εκτίθενται οι δημοκρατικές αρχές και οι ηθικές αξίες μιας πολιτείας της οποίας η κοινωνική και η πολιτική ζωή κατά τη διάρκεια της ειρήνης διέπονταν από όλα εκείνα τα στοιχεία τα οποία συναιρούμενα οδήγησαν σε ένα υψηλότατο επίπεδο πολιτισμού. Στην Αθήνα του Περικλή η ισότητα μεταξύ των πολιτών, η αξιοκρατία, η ελευθεροφροσύνη και η παρρησία, εκφράζονταν με το δημοκρατικό διάλογο που φώτιζε πολύπλευρα τα πολιτικά τεκταινόμενα. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο οι πολίτες οδηγούνταν σε συνειδητή λήψη των ορθότερων αποφάσεων, εμφορούμενοι από υψηλά ιδανικά και αποβλέποντας στο συλλογικό καλό. Ο εσωτερικός σεβασμός στους νόμους και η ευπείθεια στους άρχοντες τιθάσευαν τα πρωτόγονα ένστικτα και διασφάλιζαν την κοινωνική ευρυθμία. Η κοινωνική ζωή διέπονταν από την απουσία καχυποψίας, από πνεύμα αλτρουισμού και από δικαιοσύνη. Κάθε πολίτης αναδυόταν στο προσκήνιο με βάση την προσωπική του αξία και η δράση του απέβλεπε στο καλό της πόλης. Η απουσία συμφεροντολογικού υπολογισμού και η γενναιοδωρία που εκφράζονταν μέσα από απλόχερες ευεργεσίες τοποθετούσε την πόλη σε υψηλή ηθική σφαίρα και οδηγούσε στην αποδοχή από τους συμμάχους.

Στην Παθολογία του πολέμου γίνεται σαφές ότι η ηθική εγρήγορση της ειρήνης υποχωρεί μπροστά στην ανάγκη της στιγμής που επιβάλλει ο πόλεμος. Το ένστικτο της αυτοσυντήρησης και το ίδιο συμφέρον που κυριαρχούν, απομακρύνουν από τα ιδανικά και τις αξίες που χαρακτηρίζουν το συλλογικό όραμα. Η καχυποψία, η απώλεια της ειλικρίνειας και του αισθήματος της συλλογικής ευθύνης, η περιφρόνηση της νομιμότητας, η εξύφανση συνομοσιών και η βία κυριαρχούν στην κοινωνική και στην πολιτική ζωή. Ο κοινωνικός ιστός διαρρηγνύεται και μέτρο της αξίας του ατόμου γίνεται η επικράτηση του στον αέναο αγώνα δόλου στον οποίο επιδίδονται οι φατρίες. Οι έννοιες νοηματοδοτούνται με βάση το συμφέρον και “εναλλακτικές” αξίες αναδύονται στο προσκήνιο. Διαστρεβλώνεται πλήρως το περιεχόμενο ηθικών εννοιών που αποτελούν προϋπόθεση της αρμονικής κοινωνικής συνύπαρξης και της κοινωνικής προόδου: της ανδρείας, της σωφροσύνης και της δικαιοσύνης. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο οι κατώτερες διάνοιες επικρατούν στην πολιτική σκηνή και δρουν ωθούμενες από τη φιλαρχία και την πλεονεξία.

⁶⁰³ Zagorin (2006) 57.

Οι δημηγορίες Κλέωνα-Διοδότου και ο Διάλογος των Μηλίων επιβεβαιώνουν με δραματικό τρόπο τα όσα εκτίθενται στην Παθολογία και αντιτίθενται προς τα ιδανικά του *Επιταφίου*. Στη δημηγορία του Κλέωνα, η Αθήνα του Περικλή που ήταν «σχολείο» της Ελλάδας, παρουσιάζεται ως τυραννίδα που όλοι οι σύμμαχοι επιβουλεύονται. Ο διάλογος, που αποτελούσε το θεμέλιο λίθο της δημοκρατίας, λειτουργεί παραπλανητικά υπονομεύοντας την ευθυκρισία ενός ετεροκατευθυνόμενου λαού που δεν είναι πια πρωταγωνιστής αλλά θεατής των έργων. Ο οίκτος και η επιείκεια, που αντανακλούσαν την ηθική ανωτερότητα των Αθηνών στη στάση τους απέναντι στους άλλους και αποτελούσαν εχέγγυα σταθερότητας και αρμονικής συνύπαρξης, έχουν γίνει κίνδυνος για την ηγεμονία. Η αναληψία και η εκδικητικότητα αναδεικνύονται ως οι ενδεδειγμένες πολιτικές πρακτικές μιας πολιτείας που επιζητεί την επιβολή απολυταρχικά.

Στη δημηγορία του Διοδότου διευρύνεται η περιγραφή του πολιτικού σκηνικού στα χρόνια των διαδόχων του Περικλή. Είναι εμφανής η σφοδρότητα της εσωτερικής πολιτικής αντιπαράθεσης που πλήττει καίρια τη δημοκρατία υπονομεύοντας την πολιτική σύμπνοια και τη κοινωνική συνοχή, στοιχεία που στα χρόνια του Περικλή οδήγησαν στην ακμή σε όλα τα επίπεδα. Στη δημηγορία, η καχυποψία παρουσιάζεται να κυριαρχεί στο πολιτικό σκηνικό υπονομεύοντας τις δημοκρατικές διαδικασίες. Ο νόμος αποδυναμωμένος αδυνατεί να τιθασεύσει τη φυσική ροπή του ανθρώπου - κατά τον ρήτορα - προς την αμαρτία. Γνώμονας συμπεριφοράς δεν είναι το δίκαιο αλλά το συμφέρον.

Και ενώ το συμφέρον - παραδόξως - υπαγορεύει ανθρωπιστική συμπεριφορά στην περίπτωση των Μυτιληναίων, στην περίπτωση των Μηλίων θα ταυτιστεί με την απροκάλυπτη πολιτική επιβολή και εν τέλει την άσκηση απάνθρωπης βίας από την πλευρά της Αθήνας. Στο διάλογο μπορεί κανείς να διαγνώσει την αλαζονική αίσθηση υπεροχής της ηγεμονεύουσας δύναμης και την κατάφορη υποτίμηση του αντιπάλου. Η έννοια της δικαιοσύνης σχετικοποιείται καθώς παρουσιάζεται να αφορά μόνο ισόπαλες δυνάμεις ενώ οι Αθηναίοι μετέρχονται εκβιαστικών μεθόδων επιβολής θέτοντας ακόμα και το θείο στην υπηρεσία των συμφερόντων τους.

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω και συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι, στην *Ιστορία* του Θουκυδίδη, οι ιδεατές μορφές του *Επιταφίου* εξελίχθηκαν σε κυνικούς και αδιάλλακτους διαπραγματευτές και σε αμείλικτους τιμωρούς. Χρησιμοποίησαν σκληρή γλώσσα για τους Μυτιληναίους και δεν έδειξαν έλεος απέναντι στους Μηλίους και στους άλλους αποστάτες.

Κατέληξαν έτσι αξιοθρήνητοι αιχμάλωτοι των μεταλλείων της Σικελίας, πεινασμένοι και φοβισμένοι πολιορκημένοι της Αθήνας, τραγικές φιγούρες που προσδοκούσαν από το γκρέμισμα των τειχών και της ηγεμονίας τους την ψευδαίσθηση της ελευθερίας που οι ίδιοι με τις επιλογές τους είχαν χάσει.

Όλα όσα εκτέθηκαν μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το έργο του Θουκυδίδη δεν αποτελεί μία απλή ιστορική καταγραφή αλλά μία προσπάθεια βαθύτερης κατανόησης της φυσικής και κοινωνικής πραγματικότητας. Υπό αυτή την έννοια πρόκειται για μία φιλοσοφία της ιστορίας. Το έργο με επίκεντρο έναν πόλεμο προχωρεί σε μία ανατομία της ανθρώπινης φύσης καθώς αυτή κατά τη διάρκεια του αποκαλύπτεται ως δρώσα δύναμη για το καλό ή το κακό⁶⁰⁴.

Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι από πολλές απόψεις ο Θουκυδίδης είναι σύγχρονος μας. Ο αιματοβαμμένος 20^{ος} αιώνας των διεθνών συγκρούσεων και των ανθρώπινων απωλειών, της κατάρρευσης των ηθικών προτύπων και της βίας λόγω των δύο παγκοσμίων πολέμων, μας παραπέμπει σε εικόνες από το έργο του ιστορικού. Ο 21^{ος} αιώνας της ψηφιακής επανάστασης και της καταστροφικής ισχύος των πολεμικών εξοπλισμών φέρνει καθημερινά το ανθρώπινο είδος αντιμέτωπο με απειλές της ύπαρξης του. Οι παρατηρήσεις του Θουκυδίδη για τις φιλοδοξίες των ανθρώπων και των κρατών για ισχύ επανεμφανίζονται διαρκώς την πολιτική σκηνή και στις διεθνείς σχέσεις⁶⁰⁵ για να επιβεβαιώσουν την εμβέλεια της σκέψης του όταν δήλωνε ότι η ανθρώπινη φύση δεν αλλάζει και για να κάνουν τραγικά επίκαιρο το ερώτημα γιατί οι άνθρωποι δε διδάσκονται από τα λάθη του παρελθόντος.

⁶⁰⁴ Νούλας (2006) 23.

⁶⁰⁵ Zagorin (2006) 18.

Βιβλιογραφία

- Andrewes, (1987) *Αρχαία Ελληνική Κοινωνία*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (ΜΙΕΤ).
- Βαβούρας, Η. (2012) 'Η έννοια της φυσικής δύναμης ως κράτιστος γνώμων της πολιτικής στον Θουκυδίδη και στον Σπινόζα', *Φιλοσοφείν*, 6, 36-53.
- Βλάχος, Α. Σ. (1992) *Παρατηρήσεις στον Θουκυδίδη, τόμοι 2*, Αθήνα: Εκδόσεις Εστία.
- Bury, B. J. (1998) *Οι Αρχαίοι Έλληνες Ιστορικοί*, μτφ. Φ. Βώρου, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα.
- Βώρος, Φ. Κ. (2001) Διάλογος Μηλίων και Αθηναίων: Ένα μήνυμα σύγχρονης πολιτικής σκέψης και πράξης ή Λόγος Αρχαίος για την Αλαζονεία της Δύναμης, 1-23. Ανακτήθηκε 19 Φεβρουαρίου 2016 από: www.voros.gr/epik/ar0407.doc
- Carey, C. (2010) *Η Δημοκρατία στην Κλασική Αθήνα*, μτφ. Ε. Η. Βολονάκη, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Γεωργοπαπαδάκος, Α. (1986) *Εκλεκτά μέρη από τον Θουκυδίδη: Γενική Εισαγωγή, Κείμενο, Μετάφραση, Σχόλια*, Θεσσαλονίκη: Μάλλιαρης-Παιδεία.
- Easterling, P. E. and Knox, B. M. W. (1990) *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφ. Ν. Κονομή, Χρ. Γρίμπα και Μ. Κονομή, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα.
- Finley, J. H. (1988) *Θουκυδίδης*, μτφ. Τ. Κουκουλιός, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα.
- Goldhill, S. (1986) *Reading Greek Tragedy*, Cambridge.
- Gomme, A. W. (1979) *A historical commentary on Thucydides, The Ten Years' War, Vol. II, Books II-III*, Oxford: Clarendon Press.
- Greenwood, E. (2013) Λέγοντας την αλήθεια: Ο Θουκυδίδης και η διαμόρφωση της Ιστορίας. Ανακτήθηκε 19 Φεβρουαρίου 2016 από: <https://ekivolosblog.wordpress.com/2013/07/14/%CE%BB%CE%B5%CE%B3%CE%BF%CE%BD%CF%84%CE%B1%CF%83-%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%B1%CE%BB%CE%B7%CE%B8%CE%B5%CE%B9%CE%B1-%CE%BF-%CE%B8%CE%BF%CF%85%CE%BA%CF%85%CE%B4%CE%AF%CE%B4%CE%B7%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%B9/#more-2154>

- Guthrie, W. K. C. (1991) *Οι σοφιστές*, μτφ. Δ. Τσεκουράκης, Αθήνα: Εκδόσεις Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Ηλιού, Η. Φ. (2002) *Το μήνυμα του Θουκυδίδη*, Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος.
- Hornblower, S. (2003) *Θουκυδίδης: Ο ιστορικός και το έργο του*, μτφ. Α. Μανιάτη, Αθήνα: Τυπωθήτω-Γ. Δάρδανος.
- Hornblower, S. (2006) *Θουκυδίδου Ιστορίες, Τόμος Α, Βιβλία 1-3*, μτφ. Φ. Πέτικα, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Θουκυδίδης (2001) *Θουκυδίδου Ιστορίες*, μτφ. Ελ. Βενιζέλου, Αθήνα: Γεωργιάδης – Βιβλιοθήκη των Ελλήνων.
- Θουκυδίδης (2004) *Περικλέους Επιτάφιος*, μτφ. Α. Σ. Βλάχος, Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- Καζάνας, Γ. (χ.η.) 'Η τραγωδία του εμφυλίου πολέμου (ανά τους αιώνες, όπως την ανατέμνει ο Θουκυδίδης)', *Δαυλός*, 125. Ανακτήθηκε 19 Φεβρουαρίου 2016 από: <http://www.ekivolos.gr/H%20tragwdia%20toy%20emfylioy%20polemoy%20ana%20touw%20aiwnes.%20opws%20thn%20anatemnei%20o%20Thoukydidhs.htm>
- Kagan, D. (2005) *Περικλής ο Αθηναίος και η γέννηση της δημοκρατίας*, μτφ. Ο. Παπακώστα, Αθήνα: Ωκεανίδα.
- Κακριδής, Ι. Θ. (2000) *Περικλέους Επιτάφιος (Θουκυδ. II, 34-46)*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας».
- Κακριδής, Ι. Θ. (2002) *Ερμηνευτικά Σχόλια τον Επιτάφιο του Θουκυδίδη*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας».
- Καλοκαιρινός, Κ. (2002) *Επιτάφιος του Περικλή, Θουκυδίδη II, 34-46*, Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.
- Καστοριάδης, Κ. (2011) *Η ελληνική ιδιαιτερότητα: Θουκυδίδης, η ισχύς και το δίκαιο*, μτφ. Ζ. Καστοριάδη, Αθήνα: Κριτική.
- Κονδύλης, Π. (1992) *Η Ηδονή, η Ισχύς, η Ουτοπία*, Αθήνα: Εκδόσεις Στιγμή.
- Κύρκος, Β. (1992) *Αρχαίος ελληνικός διαφωτισμός και σοφιστική*.
- Κωνσταντινόπουλος, Β. Λ. (1989) *Ο Επιτάφιος του Περικλή: Η Αθηναίων Πολιτεία και οι Ενδοαθηναϊκές πολιτικές αντιθέσεις*, Αθήνα: Εκδόσεις Αναστασάκη.
- Κωνσταντινόπουλος, Β. Λ. (2006) *Περικλέους Επιτάφιος*, Αθήνα: Επιστημονικές Εκδόσεις ΣΣΕ.
- Lesky, A. (1990) *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφ. Α. Γ. Τσοπανάκη,

- Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη.
- Loraux, N. (2006) 'Η ΑΘΗΝΑ, ο ιστορικός και η ταφή', μτφ. Σ. Γεωργούδη, *Αρχαιολογία*, 11. Ανακτήθηκε 19 Φεβρουαρίου 2016 από:
<http://www.ekivolos.gr/H%20Athina,%20o%20istorikos%20kai%20h%20tafh.htm>
- Μαρκαντωνάτος, Γ. (1991) *Περικλέους Επιτάφιος, κριτική και ερμηνευτική έκδοση για τη Γ' Λυκείου*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.
- Marrou, H. I. (1956) *A History of Education in Antiquity*, USA: The University of Wisconsin Press. Ανακτήθηκε 19 Φεβρουαρίου 2016 από:
<https://books.google.gr/books?id=wv6kSdSFTgMC&printsec=frontcover&dq=inauthor:%22Henri-Ir%C3%A9n%C3%A9+Marrou%22&hl=el&sa=X&ved=0ahUKEwil3O-4357KAhUDthQKHUg4DRwQ6AEIITAA#v=onepage&q&f=false>
- Νούλας, Β. Κ. (2006) *Θουκυδίδης ο φιλόσοφος*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Ξανθάκη-Καραμάνου, Γ. (2004-2005) 'Δημοκρατικοί θεσμοί και τραγωδία', *Πλάτων*, 54, 9-22.
- Orwell, G. (1978) *1984*, Αθήνα: Εκδόσεις Κάκτος.
- Παπαιωάννου, Κ. (2009) *Τέχνη και Πολιτισμός στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις.
- Πετάρκος, Χρ. Δ. (2004) «Επιτάφιος»: *Μεταφραστική Μεθοδολογία, Συγγραφική Κατακύρωση, Διαλεκτική Ερμηνεία*, Αθήνα.
- Πλατιάς, Α. Γ. (2000) *Διεθνείς Σχέσεις και Στρατηγική στον Θουκυδίδη*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της «Εστίας»-Ι. Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε.
- Πλατιάς, Α. Γ. (2006) Η συνεισφορά του Θουκυδίδη στις διεθνείς σχέσεις και στις στρατηγικές σπουδές, Κέντρο Διεθνούς Πολιτικής Θεσσαλονίκης. Ανακτήθηκε 19 Φεβρουαρίου 2016 από:
<http://www.ekivolos.gr/H%20syneisfora%20tou%20Thukydidh%20stis%20diethneis%20sxeseis.htm>
- Πόθου, Β. (2006) *Θουκυδίδου Αρχαιολογία*, Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου (Επιμ.), Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Ρεγκάκος, Α. Β. (2009) *Επινοώντας το παρελθόν: Γέννηση και ακμή της ιστοριογραφικής αφήγησης στην κλασική αρχαιότητα*, Αθήνα: Gutenberg.
- Ρεντίφης, Γ. (2013) 'Ο Πολιτικός Στοχασμός του Θουκυδίδη στο Διάλογο των

- Μηλίων', στο Α. Στέφος και Μ. Στεργιούλης (Επιμ.) *Σεμινάριο 39: Θουκυδίδης, ο κορυφαίος ιστορικός της αρχαιότητας και η επίδρασή του μέχρι σήμερα Αφιέρωμα στον Χρίστο Τσολάκη*, Αθήνα, 22-24 Νοεμβρίου 2012, Αθήνα: Εκδόσεις Κοράλι-Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων, σσ. 63-68.
- Romilly, J. de (1988) *Ιστορία και Λόγος στον Θουκυδίδη*, μτφ. Ε. Ι. Κακριδή, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Romilly, J. de (2001) 'Δημοκρατία και δημαγωγία στον αιώνα του Περικλή', *Νέα Παιδεία*, 100. Ανακτήθηκε 19 Φεβρουαρίου 2016 από: <http://www.ekivolos.gr/dimokratia%20kai%20dimagogia%20ston%20aiona%20toy%20perikli.htm>
- Romilly, J. de (2003) *Η οικοδόμηση της αλήθειας στο Θουκυδίδη*, μτφ. Στ. Βλοντάκη, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα.
- Romilly, J. de (2004) *Ο Θουκυδίδης και ο Αθηναϊκός Ιμπεριαλισμός: Η σκέψη του ιστορικού και η γένεση του έργου*, μτφ. Α. Στεφάνου, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα.
- Saïd, S., Trédé, M. and Boulluec, A. le (2001) *Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφ. Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου, Δ. Τσιλιβερδής και Β. Πόθου, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Σπυρόπουλος, Η. Σ. (1988), *Θουκυδίδη Περικλέους Επιτάφιος*, Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- Σταμούλη, Σ. Α. (2014) *Η Φιλολογική και Φιλοσοφική Διάσταση στην Ιστορία του Θουκυδίδη (Επιδράσεις που δέχτηκε και άσκησε, καθώς και αναλογίες, σε θέματα γλώσσας, ύφους, έκφρασης μεθόδων, ιδεών αντιλήψεων)*, Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.
- Ste Croix, G. E. M. de (2005) *Τα αίτια του Πελοποννησιακού Πολέμου*, μτφ. Ε. Αστερίου, Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας.
- Thucydides (1942) *Historiae in two volumes*, Oxford: Oxford University Press.
- Τουλιάτος, Σ. (2013) 'Η αιτιακή εξήγηση και ερμηνεία στο ιστορικό έργο του Θουκυδίδη', στο Α. Στέφος και Μ. Στεργιούλης (Επιμ.) *Σεμινάριο 39: Θουκυδίδης, ο κορυφαίος ιστορικός της αρχαιότητας και η επίδρασή του μέχρι σήμερα Αφιέρωμα στον Χρίστο Τσολάκη*, Αθήνα, 22-24 Νοεμβρίου 2012, Αθήνα: Εκδόσεις Κοράλι-Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων, σσ. 29-39.
- Τουρνά, Χ. (2013) 'Φιλοσοφικές και πολιτικές συνιστώσες της κριτικής σκέψης του

- Θουκυδίδη', στο Α. Στέφος και Μ. Στεργιούλης (Επιμ.) *Σεμινάριο 39: Θουκυδίδης, ο κορυφαίος ιστορικός της αρχαιότητας και η επίδρασή του μέχρι σήμερα Αφιέρωμα στον Χρίστο Τσολάκη*, Αθήνα, 22-24 Νοεμβρίου 2012, Αθήνα: Εκδόσεις Κοράλι-Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων, σσ. 83-91.
- Vidal-Naquet, P. (2002) *Οι Έλληνες, οι Ιστορικοί, η Δημοκρατία: Η μεγάλη απόκλιση*, μτφ. Α. Α. Μεθενίτη και Α. Δ. Στεφανής, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Wodak, R. (2011) 'Language, power and identity', *Language teaching*, 9, 1-19.
- Φραγκούλης, Αθ. Κ. (1999) *Θουκυδίδη: Ο Επιτάφιος του Περικλή (B34-46)*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Xanthaki-Karamanou, G. (2013) 'The Battle of Marathon as a *topos* of Athenian political prestige in Classical times', στο C. Carey and M. Edwards (Eds) *Marathon – 2,500 Years*, London: Institute of Classical Studies, σσ. 213-222.
- Χαραλαμπίκης, Χρ. (2015) 'Η εξουσία της γλώσσας και η γλώσσα της εξουσίας', *Γλωσσολογία/Glossologia*, 23, 3-12.
- Zagorin, P. (2006) *Θουκυδίδης: Μια εισαγωγή για όλους τους αναγνώστες*, μτφ. Κ. Κολιόπουλος, Αθήνα: Ποιότητα.

Ιστοσελίδες

Εκηβόλος: <http://www.ekivolos.gr/>

Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας: <http://www.greek-language.gr/Resources/index.html>

Perseus Digital Library:

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/collection?collection=Perseus:collection:Greco-Roman>

Αρχαία Κείμενα

Αριστοτέλης *Περὶ Ἀρετῶν καὶ Κακιῶν*

Αριστοτέλης *Πολιτικά*

Δημοσθένης *Γ' Ὀλυνθιακὸς*

Διόδωρος Σικελιώτης
Εὐριπίδης Ἡρακλεΐδαι
Εὐριπίδης Ἰκέτιδες
Εὐριπίδης Φοίνισσαι
Ἡρόδοτος Ἱστορίαι
Ἡσίοδος, Ἔργα καὶ Ἡμέραι
Ἰσοκράτης Περί Ἀντιδόσεως
Λυσίας Κατ' Ἀνδοκίδου ἀσεβείας
Μαρκελλίνος
Ξενοφῶν Ἀθηναίων Πολιτεία
Πλάτων Γοργίας
Πλάτων Μενέξενος
Πλάτων Πολιτεία
Πλάτων Πρωταγόρας
Πλάτων Φαῖδρος
Πλούταρχος Περικλῆς
Πλούταρχος Σόλων
Σοφοκλῆς Ἀντιγόνη
Σοφοκλῆς Οἰδίπους Τύραννος

Τα Αρχαία Κείμενα αντλήθηκαν από το Perseus Digital Library:

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/collection?collection=Perseus:collection:Greco-Roman>